

ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЎГРЕДИГ ПАЗА НАУКА МИНИСТЕРСТВОЗЫ

МЕТОДИКА ЧӨПТЕРІ

**Тиксі ўгредіг организацияларының
5–9 класстарға
«Хакас литературазы»
учебниктернең тuzаланарынча
ўгретчілерге пособие**

АҒБАН
ХАКАС КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
2014

УДК 372.8
ББК 74.268.0
М 54

А в т о р л а р:

педагогика наукаларының кандидады *М. П. Боргоякова*,
филология наукаларының кандидады *Н. С. Майнагашева*,
Н. А. Толмашова, *Н. А. Мамышева*

Ч ы ы ы п, т и м н е с е н

Н. А. Толмашова

Методика чөптөрі. Тиксі ўгредіг организацияларының
М 54 5–9 класстарға «Хакас литературазы» учебниктернең туза-
ланарынча ўгретчїлерге пособиє. = **Методические рекоменда-
ции** для учителя к учебникам «Хакасская литература»
5–9 кл. общеобразовательных организаций. На хакасском
языке. — Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2014. — 176 с.

ISBN 978-5-7091-0693-2

УДК 372.8
ББК 74.268.0

- © Боргоякова М. П., Майнагашева Н. С., Толмашова Н. А., Мамышева Н. А., 2014
- © Толмашова Н. А., чыып, тимнеен, 2014
- © Хакас Республиканың Ўгредіг паза наука министрствозы, 2014
- © Хакас книга издательствозы, 2014

КІРІС

5–9 класстарға «Хакас литературазы» учебниктер Федеральной хазна үгредіг стандарттары паза үгредіг программазы хоостыра тимнелген. 5–9 класстарға «Хакас литературазы» учебниктернең тузаланырча үгретчилерге полызыға методика чөптеринің өөн пөгині — хоос произведениені прай саринаң үзүрер көнігістерін тилідері, предметке тирең иде үгредері, үгредігде килістіре тоғыстарның аймах көрімнерінең тузаланыр.

5–9 класстарда үгретчі поэзы көргенни, аймах полызыг пособиелерінең тузаланып, аймах-пасха сурығларны паза темаларны чарыдып, үгренчилерні пос алынча тоғысха көніктірет. Н. Г. Доможаковтың, М. Е. Кильчичаковтың алай пасха темалар хоостыра тоғысты андағох оңдайнаң тилідіп одыраар. Чайаачы үгретчі поэзының көрізі, узы хоостыра олғаннарның пілістерін чахсыландыраарға кирек. Өнетін хайығ паза полызыг хоос произведениенен тирең танызарында кирек. Программада көрілген ноо даа произведениені үгренчилер пос алынча тооза хығыр саларға киректер. Мында, үгретчинің, библиотекарьның паза үгренчилернің тоғызы хада-пірге апарылза, салтарлар полар. Ідөк үгретчее хоза тузаланчаң (резервной) тус пирілче, ол частарнаң үгретчі поэзы көрізінең тузаланча.

Филология үгредии пос чоңының чайаачы сағызын аймах чоннар культуразындағы чидіглернең палғалыстыра үзүрерін кирексіңче. Анзы ідөк программада көріл парған. Андағ тоғысты төреміл апарары аймах чайаачы устарның хоос произведениелерін үгренерінең палғалысча, ідөк литератураның аймах жанрлары тиліпчеткеніне төстенче.

Пүүңгі күнде Федеральной хазна үгредіг стандарттары хоостыра өөн школаны тоосчатхан үгренчилернің литература сурығлары хоостыра мындағ пілістер поларға кирек:

1. Алынча үгрөнчiнiң хакас литературазын үгрөнe-рiнде, аның предметче тиксi сағыс-көгiзiн пайыдарында:

— Ада чир-сууна хынары;

— хакас чонның литературазына, культуразына, тархынына, ис-пайына поғдархиры паза аны хайраллиры;

— пiлiстi пайыдарында паза чоох алғыдарында аймах оңдайларнаң (сөстiктернең, аймах кинделернең, Интернет пайынаң, ан. п.) алғым тузаланары.

2. Үгрөнчiлернiң предметче алғым (метапредметнай) пiлiстерiнде:

— сидiк сурығларны онаарары, пос көрiзiн, сағызын чарыдып пiлерi;

— үгрeдiгдe аймах тоғыстарны турыстыра паза чөп-сiнiстiг толдырары, аны толдыразынаң паалиры;

— аймах информациянаң (наа пiлiстер алар оңдайларнаң) тоғынып пiлерi, аны, орта таап, ароннап үзүрeрi паза тоғысты пос алынча толдырары.

Предметтi үгрөнeрiнiң салтарлары:

1. Пiлiс пайыдарында, алғыдарында:

— чонның паспин пүткен чайаачызының өөн танығларын орта сизiнерi;

— М. М. Бахтиннiң «литератураны аның пазылған тузынаң чапсыра үгрөнeрi» тiп үгрeдиинeң палғалыстырары;

— алынча литература произведениезiнiң көрiмiн (жанрын) паза литератураның хайдағ чардығына (родына) кiрчeткенiн тирeң чарыдары;

— хоос произведениенiң полтазын, пүдiзiн, хоос оңдайларын чарыдары; хоос произведениенiң тiлiн үзүрeрi;

— хоос произведениенi үзүрeрiнде литература термин-нерiнeң алғым тузаланары.

2. Аарластығ, улуғластығ паза пөзiк теезiглернi таптирында:

— хакас литературазының паза культуразының пайынаң танызары;

— хоос произведениелернең танызып, оларны паалиры;

— пос алынча көрiстi таптиры;

— авторнаң чаразып алай чараспин, пос көңнiн iлезiне сығарары; авторның көрiзiн паза сағызын улуғлиры.

3. Чоох алғыдарында:

— өтiг хығырары;

— хоос произведениенi хығырып, аның хоос ондайларынаң тузаланып, постың тiлiн пайыдары, тексттегi цитаталарнаң чөпче тузаланары.

4. Сiлiгнi паалирында:

— «литература — сөс искусствозы» тiп пiлдiрiгнi оңарары;

— литература произведениезiнiң сiлиин паалиры;

— произведениедегi хоос ондайларның тузазын, оларның орнын оңарары.

Федеральной хазна үгредiг стандарттары литература үгредиин аринча наа ондайнаң апарарынаңар көстег итче. Ол ондайнаң, литература үгредиинiң алызығлары кинде хығырарын чайаачы ондайға айландырарынаң палғалыстығ полча. Полған на үгренчiнiң, авторның, хоос произведениенiң аразында пик палғалыстар чайиры паза чиит хығырығчыларның чайаачы узын таптиры полча. *Автор — литература матыры — хығырығчы* — пiр тиксi чарылбас-парбас, чайаачы палғалыс полары көрiлче. Пу системаның iстiнде төремiл авторның, матырның, хығырығчының аразында чайаачы палғалыстарны чарыдары, тыыдары, өскiрерi, чайаачы ондайлығ тоғысха айландырары көрiлче. Литература уроктары пастыра хығырығчыны пазарға көөктiрерi, көнiктiрерi паза үгренчiлернiң көңнiн чайаачы тоғыстарға тартары өөн көстеге саналча.

Пiрiлген пособиенiң өөн пöгiнi мындағ. Иң пастағызын, үгренчiлернi литератураа, хоос произведение хынарға үгредерi, аннаңар чоохтазығ-үзүрiг апарып, матырларның чарых омаларынаң танызып, оларнаң тинцезер, оларға көөгер, паарсир, полызар-хабазар көңнiлерiн таптиры. Iкiнчiзiн, аймах авторларның произведениелерiнiң хоос ондайларынаң таныстырып, үгренчiлернiң сағыс-көгiстерiн алғыдып, тiллерiн пайыдып, iстезiглiг тоғыстарға көнiктiрерi полча.

Методика чөптері хакас литературасына үгредер программанаң пик палғалыстыҕ. Олох туста, программанаң тиңнестірзе, методика чөптері алғым көстег пирчелер. Өөнінде, методика чөптері *ногадаңар үгренерге кирек? ниме үгренерге? хайди үгренерге?* сурығларға нандырчалар. Пу литература үгрединиң методологиязы тіп адалча.

Методика чөптері алынча чардыхтарға чарылча: пастағы чардыхта программада паза учебникте көріл парған көстег паза өөн методика оңдайлары чарыдылча, темалар (частарға үлестірілгені хоостыра) паза көзидімге хакас литература уроктарының конспекттері пирілче. Көзиділген уроктар учебниктернең палғалыстыра пүдірілгеннер.

Методика көзидіглері, 5–9 класстарда үгредіг тоғызын пүдірер оңдайларны чарыдып, пир тиксі көстег пирче. Өөнінде литература үгредин хайхастыҕ паза хыныҕ үгредіг чорыхха айландырарынаңар сағыс көрілче. Хоос произведениенің иштіг сомналғанын оңарары, аның пай, сибер паза хоос тілін сизініп хығырары, произведениенің паза чиит хығырыҕчының пастағы тоғазийн өрчліг паза чүрек көдірілістіг тоғазыға айландырары полча. Мында үгрегчес полызыға аймах сурығлар паза идер тоғыстар тимнел парғаннар, хайзылары хығырыҕчының көрізін алғыдарға паза пайыдарға полызарлар. Көзидімге алза, үгрениң үгренис оңдайларын таптирға, олғаннарны наа істезіг-тілег, проект оңдайлығ тоғысха көстирге паза көніктіргерге, литература уроктары пастыра наа экономикаа тезіліг чуртас көнігістеріне тимнирге. Үгренис уроктар пастыра наа піліске аймах чоллар табарға, ол санда Интернет пайынаң тузаланарға, пос алынча тоғынарға көнігерге, істезіг-тілег оңдайлығ тоғыстарға хайығ саларға, үгредіг предмет пастыра алғым (метапредметнай) көнігістерні таптирға. Пособиснің алғым методика аппаратады үгрегчес таллап алар оңдай пирче: пирес чачығларны алыстырбин аларға паза пасхаларын, хоза тоғынып, пайыдарға паза тирең идерге.

Программа паза учебник Федеральной хазна үгредіг стандарттарына килістіре пүдірілгеннер.

Литература — сөс искусствозы. Хоос произведение — искусствоның көрими полча. Хоос литературада кизденер, аның чуртазынаңар, көңнінеңер, чир-чайааннаңар, аймах хорығлардаңар, кизилерниң удур-төдир хайығларынаңар пазылча. Писатель поэның хоос сөзінең кизиниң көңніне, сағызына теелче.

Хоос литературада иң өөни — хоос сөс. Хоос сөстін чайаачы чолы — искусство.

Наа істезіглер хоостыра хоости чайал парған искусствоны пір пүкүлесе система чили үгренирі көрілче: хоости чайааны — искусство произведениеси — үгренигені. Мындағ система пір тыннығ паза тирең палғалыстығ полча. Писательлер паза искусство істезігчилері пір сағыстығлар: авторның произведениезінең танызары чайаачы оңдайлығ тоғыс полча. Произведениениң паза хығырығчының аразында чайаачы оңдайлығ тоғазығ полары көрілче.

Федеральной хазна үгрөдіг стандарттары, прай даа предметтерни, ол санда литератураны, үгреничтесе, үгреничилерге пос алынча піліс таап пілер көнігістер пирерин өөн пөгинге санапча.

Мында методика чөбиниң өөни үгреничини чайаачы оңдайлығ хығырыға үгрөдері, агаа төстенирі полча. Үгреничини пос алынча таппах, нымах, кип-чоох, чоохтар чайирға тартары, олох туста істезіг тоғысха көніктірері көрілче. Істезіг тоғыстарын, чарыхха сығарып, наука-практикалығ конференцияларда, поэт-прозаиктерниң чайаачы чыылығларында, хығырығларында өткін аралазарға тартары полча.

ХЫҒЫРАРЫ — ЧАЙААЧЫ ОҢДАЙЛЫҒ ТОҒЫС ПОЛЧАТХАНЫ

Кинде хығырарын істезігчлер үс үгредіг хаалаға чарчалар.

Пастағы хаалағ — хоос произведение ибیره чоохтазығ апарарына тимнег. Пу хаалағны үгренчінің хоос сағызынаң паза аның психологиязынаң палғалыстырчалар. Мында өөнінде үгренчінің произведениенең танызары көрілче. Ол өріністіг паза хынығ оңдайнаң иртерге кирек. Андада ноо даа произведение паланың сағызында хачанға даа халар паза мыннаң мындар аның киндее үзілбес-парбас хынызы тапталар. Істезігчлер пу хаалағны паланың киндее хынызын таптирының өөні тіп санапчалар.

Көзідімге алза, 5-чі класста «Палыхчы паза суғ ээзі» хайхастығ нымахнаң танызар алнында, урок пасталчатса, «Минің иң хынған хайхастығ нымаам», «Хысхы хызыл иирдегі уучамның хайхастығ нымағы», «Хайхастығ нымахты чайапчам» паза даа пасха чайаачы оңдайлығ улуғ нимес проекттер пүдірері көрілче. Иң артых чайаачы тоғыстарны піріктіріп, улуғ нимес кинде тимнирі. Иди үгретчі, үгренчінің чуртас пілізіне төстеніп, аның чайаачызын өскіреріне паза алғыдарына оңдай пирче.

Ікінчі хаалағ — хоос произведение ибیره чоохтазығ апарары, искусство произведениезінең чағын паза тирең танызары. Мында чиит хығырығчының сағыс-көгізі, аның чуртастағы ол-пу сурығлар хоостыра сағыссырастары пүкүлесе көріске тапталча.

Пу хаалағда хайхастығ нымахты өтіг хығырары көрілче. Иң артых көзідім үгретчінің өтіг хығырғаны полар. Үгретчі нымахты хайди хығырарына, нымах матырларын үннері хоостыра чарыдарына хайығ салча: суғ ээзінің паза палыхчының үннерін аронни килістіре көзіт піріңер. Ноға суғ ээзінің паза палыхчының үннері алысча? Хачан, хайда паза ноға алысча?

Үгренчлер нандырығларында текстсер айланчалар, нымахтағы хайыныстарны үн көдірілізінең чарытчалар.

Ўгрэнчїлерге сырай хоостыра хығырарға, улуғ нимес кизек пастыра ойын иртірерге чახығ пирилче. Полған на ўгрэнчече нымахтың араласчылары полар ондай пирилче.

Нымахтың улуғ нимес кизектерін хығырып, ўгретчинің сурығларына нандырған соонда, ўгрэнчїлер нымахты пос алынча хығырчалар.

Хығырығ соонда чайаачы ондайлығ тоғыстар пирилче. Оларны ўс пасха чардыхха чарарға чарир: нымахты хоости ысханы, чайаачы ондайлығ сурығларға нандырып, чайаачы тоғыстар толдырары паза нымахтың тїл ондайларын ўзўрері.

Нымахты хоос ызарына полта хоостыра өөн кизектері алылча. Көзїдїмге алза, суғ ээзін сөзїрбенең хаап алғаны, суғ ээзїнің абанаң харбасханы, суғ ээзїнің паза палыхчының сўме хоостыра мариин.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Нымахта хайдағ хайхастығ нимелер учурапча?
2. Суғ ээзі кемге төөй, ол хайдағ омалығ?
3. Суғ ээзі палыхчынаң нимеденер чоохтасча, ол позын хайдағбын тїп санапча?
4. Кем утып алча паза ноға?
5. Суғ ээзін утып аларға палыхчаа хайдағ тирїглер полысчалар? Чарыт пирилчер.
6. Палыхчы абаны ноға «кїчїг харындазым» тїпче? Хайхастығ нымахтарда кїзее хайдағ аңнар полысчалар?
7. Көннїңерге кїрген кизектї хоостап салыңар.
8. Суғ ээзїненер паза хайдағ нымахтар хығырғазар?
9. Хайди сағынчазар, суғ ээзін чон хайдаң сағын таап алған полар?

10. Нымахтың өөн сағызын пос алынча їлезїне сығарыңар. Сїрер пїлчеткен чон сөспектерїнең тузаланыңар.

Хайхастығ нымах ўгрэнчїнің тїлінің пайын алғыдарына ондай пирче. Мында тїл ондайларын ўзўрер аймах тоғыстар пирерге чарир. Көзїдїмге алза, иртірїл парған сөстернї алай кизектернї турғызарға (кїрек сөстер хазаалал парған):

1. Алында — (хачан-да, пурунда) палыхчы чуртаптыр.
2. Аба, суғ ээзін, (чаба-пўре, сїихтада, морлада) тут кїлїп, алтына кїре тартып алған.

3. Пу кизидең (ас полбас, ут полбас, марығлас полбас) одыр.

Х о з а т о ғ ы с.

1. Текстте палыхчының омазын чарытчатхан иділістерні табыңар. Иділістер палыхчының хайдағ хылии-оңдайынанар киреңилепчелер?

2. Нымахтың пасталғанын паза тоозылғанын үзүріңер. Пасха нымахтарның пасталғанын паза тоозылғанын чарыдыңар. Ноға нымахтың пу кизектерін хоос оңдайларына санирға чарир?

3. Ойын ойниры.

4. Кем нымах матырларын табырах паза көп адап пирер: *суг ээзи, ...*

Үзінчі хаалағ — хоос произведение ибiре чоохтазығны тоозары. Хығырығчының произведениені паалиры, аның наа төресен сағыстарын пүкүлее пір тиксі көріске ағылары.

Мында үгренчілерге, пос сағынып, нымах пазар оңдай пирілче. Көзидімге алза, мындағ темаларға: «Нымах чайирға үгренчебіс», «Хакас чоңының нымахчыларының сабланызы».

Үгренчілернің пасхан нымахтары хоостыра иң артых нымахтың мариин-үзүриин иртiрері көрiлче.

Прай үс хаалағ удур-төдiр пик палғалыстығ. Полған на хаалағда чайаачы оңдайлығ тоғыс иртiрері көрiлче.

Ч а й а а ч ы т о ғ ы с.

Тирең сағыстығ паза сизіктіг хығырығчыны чайап салары — литература уроктарының өөн пөгiні. Мынзы үгренчі, хоос произведениені пос алынча хығырып, авторның сағыс-көгiзiн оңарып, позының көрiзiн таптирынаң палғалыстығ.

Психологияда паза дидактикада үгредiгде пос алынча пiлiс алар, үгренчінің паза үгретчінің аразында хада-пiрге тоғынар оңдайлары тирең тоғыныл парғаннар. Сағамғы туста үгретчінің өөн пөгiні — үгренчіні өткiн тоғынарға, сағынарға көнiктiрері.

Литературада олғанның көрізін алғыдарында ікі оңдай көрілче: хоос оңдай паза наука саринаң (литератураның теория сурығлары). Литература уроктарында хоос произведениенің өөн сағызы үгренчінің сағыс-көгізіне тирен теелче. Аннаңар литература уроктарында үгренчінің тоғызы чайаачы хоос оңдайлығ полары көрілче. Андағ тоғыстар үгренчсе наа піліс аларына паза сілігні паалап пілеріне полысчалар.

Методисттер хоос произведение ибіре чоохтазығ апарар алнында тимнегліг тоғыс иртірілерге кирек тіп сизіндірчелер. Ол тоғыс үгренчілернің чуртастағы көрістеріне (улуғлардаң искен алай пос урунған ибіркі чуртастағы хорығлардаңар пілістеріне) төстенерге кирек. Полған нимеденер улуғ нимес чоохтар чайапчалар. Иди олғаннар хоос произведениенен танызарға тимненчелер.

Хоос произведениенен чағын танысчатхан хаалағда үгренчілер, авторның чайап салған тоғызын оңарып, аның ізітүбіне кірчелер. Үгренчі произведениеде наа ние тілепче, чуртасха көрізін пайытча, полта чолларын, матырларның омаларын, хоос оңдайларын, авторның көрізін өтіре пілерге күстенче.

Литература уроктарын чайаачы оңдайнаң пүдірерінде чайаачы оңдайлығ хығырығ (метод творческого чтения) ин килістіре. Мындағ хығырығның өөнін «кічіг писательден улуғ хығырығчаа өзіс» тіп сағыс чарытча.

Пу оңдайны үгредіге кирерге чайаачы практикум, чайаачы (мастерской) уроктар полызарлар.

Полған на үгредіг чардығын үгренип тоосчатса, олғаннарның пазар чайаачы устарын (пазып паза паспин) алғыдар тоғыс иртірері көрілче.

Көзідімге алза, «Уучамның нимахтарының аразында», «Хысхы хызыл иирдегі нимахтар», «Соох хараалардағы алыптығ нимахтар», «Чорған алтында тыңнаан нимахтар».

Үгредіг чылын, тізен, чайаачы оңдайлығ хығырығчылар конференциязынаң тоосчабыс.

5–9 класстардағы үгренчілерні литератураа үгредерінің өөн пөгіні — өткін паза чайаачы оңдайлығ үгренчілерні

өскірегі; хоос произведениенің паза хығырығчының аразында палғалысты таптиры.

7–9 класстарда литература уроктарының саны хызырыл парча, че үгрөнчліернің литературадаңар наа пілістерін тыыдарға паза алғыдарға хайди даа кирек. Көзіділген учебниктер үгрөнчліерні наа жанрларнаң, оларның хоос оңдайларынаң, хоос произведениенің өөнінде турчатхан матырнаң тирең араһ таныстырчалар.

Учебниктерде теория саринаң илеседе сурығларға хайығ айландырылча. Ол — хоос произведениенің полтазы, кибелістернің паза чоохтарның хоос тілі, хоос омалар, улуғ чоохтанар, поэмадаңар, кееркестіг кибелістенер паза кееркестіг матырданар оңнағлар.

Учебниктер хоостыра үгрөнчліер алнындағы класстарда үгрөнген паза наа писательлернің чайаачызынаң танысчалар. Литература тоғыстарын толдыразынаң, тирең үзүрерге көнікчелер, олар аннаң андар хакас тілінең пазылған хоос литература тоғыстарын постарына асчалар, хығырчаң көнігістерін таптапчалар. Үгрөнчліернің чайаачы тоғыстарына ідөк улуғ хайығ айландыраға кирек. Көп ниместең сочинение тоғыстарына үзүріг кирип одыраға кирек. Текст хоостыра пасха-пасха тоғыстар идерге чарир, анзы ідөк үгрөнчліернің пазып итчеткен, чоохтанарға көніктіреткен тоғыстарын алғыдып одырзын. Чайаачы уроктар иртірерін көр саларға кирегөк. Анзы поэттернің сарын пол парған кибелістерінең десе палғалыстығ поларға айабас: сарыннарны истері паза үзүрері алай аннаң даа пасха тоғыстар.

Хоза хығырар хоос тоғыстарны ідөк сыныхтирға килісче, оларны үгрөнчліер, алынча «Дневникке» пазып, үзүріг ит салзыннар. Четверть тоозылчатса, сыныхтап, хоза паалағ турғызарға чарир. Хоза хығырығның тузазы илбек полчатханын үгрөнчліерге читіреге. Пілістерін тесттер хоостыра сыныхтапчабыс.

Федеральной үгрөдігнің өөн планы хоостыра хакас литературазын 5–6 класстарда үгрөненінде 70-ар час (үгрөдіг неделяда 2 час), 7–9 класстарда 38 час (үгрөдіг неделяда 1 час) пирілче.

Темаларны чактар хоостыра үлестірі. «Хакас литературасы». 5 класс (70 час)

(көзідіме)

Тема	Час	Өбн иілдірілгер	Уроктың содержаниезі	Предмет істиделі паза предметтер аразылдагы палгалыстар. Үтренділернің бөн үтреліг көйігістері
Литература — сөс искусствозы	1	Хоос литература, сөс искусствозы, хоос сөс, кинде паза аның чардыктары: тасты, титул, форзац, споскалар, таптыргас. Кинде чайдагчакан устар: автор, хоосчы, редактор, корректор	Хоос литература — сөс искусствозы. Литература паза чуртас. Литература паза чонның пазылбин пүткен чайаачызы. «Киндеденер оинаг», «Үтрелені пайаанынаң артык», «Литература — сөс искусствозы» статьялар. 5 кластың «Хакас литературасы» учебник-хрестоматияның авторларынан — М. П. Боргожкова, В. С. Тиникова, Н. А. Толмашова, Р. П. Толоев, хоосчыларынан — Г. Н. Сагалаков, В. А. Толдыков, редакторынан таптыргас. Хакас кинде издательствозынан чардык апарары	5 классха тимселген орыс литература учебник-хрестоматияның авторлар бмс-зіпек таптыгтары. Чарыда хыгытары. Пос алыгча хыгытары. Ікі кизіпін аразылда үзүріг-чоохтазыг апарары
Чонның пазылбин пүткен чайаачызы	1	Жанр, литература паза чонның пазылбин пүткен чайаачызы (фильктор)	Чонның пазылбин пүткен чайаачызының пайы. Чонның пазылбин пүткен чайаачызы тилексей чоннарын кулгуразының чардыгы полчатханы. Үзүріг-чоохтазыг: нога «пазылбин пүткен»? Нога «чонның» тіп адалгча?	Чонның пазылбин пүткен чайаачызының чайалган тузы. Тархын таныгыларын ілесіне сыгарары. Хайхастыг, хоныхтанар, ан-хустарданар нымактары паскаган пілери. Үзүріг иртірери

Хайхастыг нь-махтар: «Палыхчы паза суг ээзі», «Пир Харызах»	2 Хайхастыг нь-махтар	Нымахтанар оцнаг. Хайхастыг ньмахтар. Нымахтарда хайхастыг нимелеринц тузазы. 1) «Хайхастыг ньмахтарынц таныглары» таб-лицаны толддары: сол саринда — ньмахтар агтары, оң саринда — таныглары. 2) Нымахтарны, хыгырыл, үзүрө, полгача план илери. 3) Хакас паза орыс («Перышко Финиста — ясна сокола») хайхастыг ньмахтарны тиңшестире үзүрө и Хоньхтанар ньмахтар. 1) Нымахтарны, хыгырыл, үзүрө, полгта хоос-тыра план пүдрөри. 2) «Хоньхтанар ньмахтарынц таныглары» тп, таблица пүдрөри: сол саринда — ньмахтар агтары, оң саринда — таныглар. 3) Хоньхтанар паза хайхастыг ньмахтарынц пасхалагчгханы. 4) Хоньхтанар ньмахты чайыры. 5) Хакас паза хоньхтанар орыс ньмахтарны («Ванюшка и царевна») тиңшестире үзүрө и	Хайхастыг ньмахтарынц тпд оңдайларын үзүрө. Оңг хыгырары. Пос алыңча хыгырган хайхастыг ньмахты чоохтыры. «Оолагас паза пүур» тп ойын тур-гызары; «Перышко Финиста — ясна сокола» орыс чоңнын хайхастыг ны-маанан тиңшестире (полгта, омалар хоостыра) үзүрө иртірө и
Хоньхтанар ньмахтар: «Ікі харын-дас», «Чалчы Торсых»	2 Хоньхтанар нь-махтар		Хоньхтанар ньмахтарынц тпд оңдай-ларын үзүрө. Оңг хыгырары. Пос алыңча хыгырган хоньхтанар ньмахты чоохтыры. «Хакас ибітсөк» хоостар көздин тим-пирі; хакас паза орыс ньмахтарынц («Ванюшка и царевна») тиңшестире (полгта, омалар хоостыра) үзүрө и
Ан-хустар-данар ньмах-тар: «Пүдүр-чүшнө Тулгу», «Хозанах». Ан-хустарынц ырлары	3 Ан-хустарданар ньмахтар	Ан-хустарданар ньмахтар. Ан-хустарынц омалары, ньмахтардагы хайхастыг тпрглөр. 1) Ан-хустарданар ньмахтарынц пүлзі: пасталганы — бон хайыыстарынц тыгтаны — тоозылганы. 2) Ан-хустарданар ньмахтар. Пос алыңча толдырар чайаачы тогыс. 3) Ан-хустарданар хакас-орыс ньмахтарынц тиңшестире үзүрө и	Ан-хустарданар ньмахтарынц хоос оң-дайларын үзүрө. Оңг хыгырары. Пос алыңча хыгырган ан-хустарданар ньмахты чоохтыры. Пүткен тузы: тархын танин. «Хозанах» ньмахты сырай хоостыра хыгырары, ойын тургызары, «Лиса и дрозд» орыс чоңнын ньмаанан тиңшестире (полгта, омалар хоостыра) үзүрө и

Таптыргастар	1	Таптыргас — фольклорның кичи жанры. Таптыргастар көрүмнөрі. Тиңсөтүрү.	1) «Таптыргастарның көрүмнөрі» таблица. 2) Таптыргас хоостыра хоос-таптыргас хоостыры (хоостың кистинде — таптыргастың текзін па-зарға). 3) «Таптыргастарны тап» марыг иртірөрі	Таптыргастар пүдізі. Таптыргастар тузаланылчатхан хоос ондайлар. Таптыргастарнаң чоохта тузаланары. Хакас паза орыс таптыргастары. Хоостар көзіди
Сөслөктер	1	Хысхадач чоох. Сөскө кирген ниме	Сөслөк — чонның хыйгазы паза аның чуртасха чгиг көрүзі. 1) Угренчлөр аразылда. «Кем кой паза табырах?» тп, сөслөктер марии иртірөрі. 2) «Сөслөктпң чуртастагы тузавы» тема хоостыра статья назары. 3) Темалары хоостыра хакас сөслөктерге чагын орыс паза даа пасха чоннарның сөслөктерин са-нысха кирөрі. 4) «Миңиң ин хылган сөслөктим» тема хоостыра чайаачы тогыс иртірөрі. 5) «Хакас чонының ин улаа учурапчатхан сө-слөктер» тема хоостыра узуриг-чоохтазыг анарары	Статьяның пүділениң танызары, статья назары. Чайаачы тогысха көйпөктөрөрі. Узуриг-чоохтазыг иртірөрі. Ик кизи чоогын пүдүрөрі. Сөслөктпң пүдізі паза чоохталчатхан ондайы. Таптыргастарны сөслөктердең пасхали-ры. Таптыргастарны паза сөслөктерин чоох-та тузаланары. Хакас паза орыс чоннарның сөслөк-терин тиңсөтүрөрі
Табырах чоох-таныстар (Тикле сөстөр)	1	Табырах чоох-таныстар	1) «Миңиң ин хылчатхан табырах чоохтансы-тарым» тема хоостыра ойын ондайлыг чайаачы тогыс иртірөрі. 2) «Хакас, орыс паза пасха даа чоннарның та-бырах чоохтаныстары» тема хоостыра істезг иртірөрі	Табырах чоохтаныстар: тіл ондайлары; тархын тани; хакас паза орыс табырах чоохтаныстары. Табырах чоохтаныстарнаң чоохта өткпн тузаланары

«Мин — шы- м а х ч ы б ы н» тпн, чайаачы о н д а й л ы г м а с т е р с к о й у р о к . Н ы м а х ч а й ы р ы н а т и м - н е г л и г у р о к	2 Н ы м а х ч ы , н ы м а х ы с ч а н к и з	Чоох алгылар уроктын изериги: 1) аринча сагылмаан-сагыбаан чазыттыг көрүстү чарылары; 2) аринча чазыттыг таныгларнаң тузаланары	Хайхастыг, хоньхтанар, ан-хустарланар нымактарын пасхалаң пиерги. Чон нымактарынчы хоос ондайларын (төбле учурагачагхан энитеттер, хагалагыстар) иезине сыгарары. Сөстөр хайхазы
Л и т е р а т у р а н ы м а х т а р ы : М . Е . К и л ь ч и - ч а к о в . «Койтик Түлү- денер нымах»	3 Фольклор паза литература; лите- ратура нымагы; эпос жанры; аллегория, лирика, драма	Нымахтарынчы көрүмүрү паза пүдүзи. Литература паза чон нымагы: төбүйү паза пасхалагачагханы. Фольклор литературалаң нименен пасхалагача? Узүрү, чоохтазыг. «Нымахты орта тап» марыг иргүрү. Хакас, орыс паза тилекпейдеги писателдеринчи литература нымактарын тиңсетүрү. Мультфильм көрү. (С. Т. Аксаков. «Аленький цветочек», П. П. Ершов. «Копёк-Горбунок», Э. Т. А. Гофман. «Щелкунчик», А. де Сент-Экзюпери. «Маленький принц»)	Чарыда хыгыгары. Сырай хоостыра өтүг хыгыгары. Полга хоостыра план пүдүрү. Хоостар хоостыры, оларга аг пиерги. Хакас, орыс паза тилекпейдеги литература нымактары. А. С. Пушкинчиң «Талай хазында» («У лукоморья») нымагы хоостыра суурылган мультфильмчи узүрү (хакас тилине тилбестен М. П. Бортоякова, хыгырган Ю. П. Челтыгмашев). Чон паза литература нымактарын тиңсетүрү
С . Е . К а р а ч а - к о в	2 Олигтворение	Кизинчи паза чир-чайаанынчы пагталызы. Чир-чайаанынчы паза кизинчи аразындагы теселетерни хакас паза орыс литература нымактары пастьра тиңсетүрү узүрү. «Торымастың чарыг омазы» тема хоостыра тогыс (аргысха иңчик, ан. п.) апарары	Нымах өзенинчи пүткен ондайылаңар узүрү-чоохтазыг иргүрү. Полга хоостыра план пүдүрү. Олигтворение тектеге табары. «Торымас» нымах пастьра ойын кизегин тимшири, көздери. Хоостар марии. Хакас паза орыс писателдеринчи литература нымактары

В. А. Кобяков	4	Чоох паза улуг чоох (повесть). Улуг чоох — литература жанры. Автобиографическай улуг чоох	<p>Писательниц чуртас чолы паза чайаачызы. Чоох паза улуг чоох: тобй паза пасха сарилаары. «Айдо» улуг чоох автобиографическай полгачаны.</p> <p>Олганны хылиин-ондайын чарыгханы. Улуг чоохтагы хайыныстар паза ибiрki чир-чайаан. Писательниц хоос узы.</p> <p>Öөн полга чолларының үзүрин:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Айдоның Якын пайдагы чуртазы; 2) Айдо паза Чохырах; 3) Айдоның пабазы паза Якын пай; 4) «Айдо паза Чабус». <p>Автор паза öөн ома: авторның öөн омаа хайин илэине сыггарары</p>	<p>Чоохты улуг чоохтан (повестьтен) пасхалары.</p> <p>Чир-чайаан паза öөн магтырың сагыскöрöз.</p> <p>«Чазының сiли», «Айдоның омазы», «Айдо паза Чохырах» темалар хоостыра хоостар көздиди.</p> <p>Иргiлен парган сөстөр, оларның туказы</p>
Наа орында	1	Полга, полга чоллары, тиңшестирг	<p>«Айдо паза Торка», «Айдо паза Кустук пай» — наа полга чоллары.</p> <p>Торканың адынан Айдо нан тогазинанар текстке чагын чоохтири.</p> <p>Айдо Кустук пайнаң чоох алыханьнанар сурылар тимнири. «Айдоның кин-азаа, Кустук пайның кин-азаа», «Кустук пайның чурты, чоох-чоостарның чурты» темалар хоостыра, текстке төстөнг, чоох пүдирери.</p> <p>Нога Айдо Кустук пайның чуртында «позы поэзияна кичиг пидирген» тип, тагазыг оңдайлыг үзүрг иргирери</p>	<p>Чарыда хыгыгары.</p> <p>Икi кiзiң аразында чоохтазыг пүдирери. Текст хоостыра сурылар пүдирери.</p> <p>Текстке төстөнг, пазы паза паспин, толдыразынаң пидыраглар ирери.</p> <p>Суырай хоостыра хыгыгары.</p> <p>Чонның хоос чайаачызы.</p> <p>Тархын сурыларын чарылары</p>

П. Т. Штыгашев. «Тесрке кнес»	2	Кибеліс — поэзия жанры; хоос ондайлар, аллитерация, эпитет, тиңнестірігі	Кибелістернің өйін санғазы паза хоос ондайлары. «Тесрке кнес» кибелісте фольклор танығлары» тема хоостыра үзүрі іргілері	Өңг ығырары. Цитаталық план пүлдері. Хоос ондайларны табары паза үзүрері. Таныс немес сөстернің тузаларын чарылар.
И. Г. Котопев. «Мун хазың»	1	Кибеліс; ызық ағас	Кізінің паза чир-чайаанның палғалызы поэттің чайаачызында. Хакас паза орыс поэттерінің хазына чарыдылған кибелістерін, сағысха кирип, адиры. «Хазың — хакас паза орыс чоннарның ызық ағазы» тема хоостыра үзүріг-чоохтазыг іргілері	Орыс поэзиянаң палғалыс Өңг ығырары. Хоос ондайларны табары паза үзүрері. Таныс немес сөстернің тузаларын чарылары. В. Майнашевтің, Г. Кичевтің паза И. Котопевтің хазынанар пасхан кибелістері. Хакас паза орыс хоосчылар-ның хазына чарыдылған хоостары
Г. Ф. Топанов. «Михайның үлүзі»	1	Чоох паза улуг чоох; метафора, эпитет, тиңнестірігі	Г. Ф. Топановтың чоохтарында кізінің істі-көнінін, пілінін сідік сурылғары көдірілген. Чир-чайаанның хоосталғаны. 1) «Чир-чайаанның усхунаны», «Чоохтың амыр, сіліг пасталғаны паза Михайның сідік, аар үлүзі көзілдені» темалар хоостыра чоохтазыг анарары; 2) Питра асханпац Норо Улағашевтің омаларын чарыдып, текстке төстепін, таблица пүлдері	В. А. Кобяковтың паза Г. Ф. Топановтың чайаачы тоғыстарында чобатлыг олған үлүзі тема чарыдылғаны. Хакас паза орыс лигеатура: олған темазы. И. Е. Решинің, В. Маковскийнің хоостарында олған темазы көзілдені

Г. Ф. Топанов. «Азырақтың»	2	Чоох — лигера-турадың проза жанры. Оңның ома, оңның нимес ома; хоос ондайлар	Г. Ф. Топановтың чоохтарында кізінің істі-көңінің, пілізіннің сідік сурығлары турғызыл-чатханы. Чир-чайааның хоосталғаны. Чоохтың өөн чардыхтарын адыры. «Сакматтың хыли-ондайы», «Маку Сакиннің хыли-ондайы», оңның паза оңның нимес омалар-ның хыли-ондайларын чарыдыл, текетке төс-теңі, таблица пүдлері	Чарыда хыгырары. Полта хоостыра план пүдлері. И. М. Костяков, Ф. Т. Бурнаков паза Г. Ф. Топанов, оларның «кізі паза чир-чайаан» темаа чарыдылған чоохтары. Тайғаданар ыр-көтлер
И. М. Костяков. «Аң чооларынча» Чоохтар	4	Писатель; чоох-тапчатхан ома	Алынған чоохтарда «Кізі паза чир-чайаан» тема. И. М. Костяковтың чоохтарында хакас чоңның паза аңчылар кибірлері көзілдеп. Орыс тілне тілбестелген чоохтарны үзүрері («По зверным тропам» килде хоостыра). Чарыдылған кибірлер хоостыра, таблица пүдлері, үзүрі-чоохтазыг анарары	Г. Ф. Топановпаң И. М. Костяков «Кізі паза чир-чайаан» теманы чарытханы. Ікі авторның чоохтарының тілің паалыры (хакас паза орыс тілінен). И. М. Костяковтың тогыстарын паза Д. Мамин-Сибиряқтың «Серая шейка» чоогын тишестігері
Я. А. Тисперев. «Торғайах»	1	Лирика — лигера-тура роды. Лирический ома	Литература паза эпостың жанрлары: оларның төбй сарилары. Кибелс үзүринің изері: 1) ширілген кибелсте чакыданар, торғайахтанар алай кізінің сатыс-көрізінеңер чоохталчатханы; 2) ритм, аның поэзиядагы орны; 3) өтп: хыгырары	Кибелістің хоос ондайларын (эпитетті, метафораны, тишестіріті) тирет үзүрері. В. Майнашевтің, Г. Кичевтің паза Я. Тисперевтың чайааны тогыстары

Н. Е. Тиников. «Миша»	4	Чоох — ли­те­ра­ту­ра­ның проза жанры	Чоохта олган тузы көзілдегені, аныц хоос ондайлары. Семинар уроктары. Үзүрге пирилген полга чолларын сыгарары: 1) Автор — чоохтаччакхан ома — Миша; 2) Миша — істезігчи — «археолог»; 3) Миша — кибір тутчакхан оолах; 4) Миша, Апонка, Палча паза Паронка ууча; 5) Миша — матырга тый оолах; 6) «Ноо даа ктесе поэзияны суу талдылыг...»; 7) Олган тузы ... «ханагтыг ла оспае»; 8) «Кзінің хайдаг поллары кччідөк көрнедір»	Литература. Чоо культу­гу­разы. Чоо ойын-нары. И. П. Топоевтің, С. Е. Карачаковтың, Г. Г. Казачинованың паза Н. Е. Тиниковтың чайаачы тогыстарында олган тузыналар тема чарылыгчакханы
Чайаачы мас-терской	2	Үндезіг алай сочинение	«Кзінің хайдаг поллары кччідөк көрнедір» алай «Нименең ханыг пүүнгі олганнарга Н. Тиниковтың чайан салган омазы» темалар хоостыга үндезіг алай сочинение пазары	Орыс ли­те­ра­ту­ра­дагы олганнарының омалары
М. Н. Чебо­даев. «Хур­туйах тас»	2	Лириканың тема-лар хоостыга жанрлары. Ах кибеліс	Өтіг хыгырары, поэзия марини иргітері. «Хуртуйах тас», «тас обаа», «хайа тастар» сөс-терге аймак авторларының энитеттерін, сагысха кирип, табары. «Хуртуйах тастын кичесі, пүүнгі паза тандагы үлүзі» тема хоостыга талазыг ондайлыг үзүрі иргітері	Өтіг хыгырары. Хоос ондайларыны табары паза үзүрері. Ташы нимес сөстерінің тузаларын чарылары. М. Н. Чебодаевтің поэзиясында В. Маяковскийнің поэзия ондайлынын істері. Хуртуйах тастанар тархыл мате-риаллары. Хуртуйах тас хооста, сомнарда

Т. Н. Балтыжаков. «Аар»	2 Хоос оңдайлар; хоос ома	Олган тузвы паза чир-чайаан. Чарыда хыгырыг. Тексте чатын чоохтиры. «Микенец Поко — азырылбас ікі паңчы», «Поконың мөбт чыгчаң аары арачылааны», «Синрестер паза мөбт чыгчаң аар» темалар хоостыра үзүріг оңдайлыг чоохтазыг апарары	Өтіг хыгырары. Хоос оңдайларны табары паза үзүрері. Тапыс нимес сөстөрінің тузазын чарыдары. И. М. Костяковтың паза Т. Н. Балтыжаковтың чайаачы тогыстарында чир-чайааннар тема. Хоостар көзиди
И. П. Топосов. «Өрт»	1 Наа матыр ома	Наа омалыг матырының тілетгері. Уроктың сагыс-көгіске тееметкені, аны алыстырчатханы. «Тимур паза Санча» тема хоостыра чоохтазыг апарары. «Ниме чаксы?», «Ниме хомай?» сурылгарга налдырары. Чарыда хыгырары паза үзүріг иртірері	Орыс литературадаң көзидімнер
Г. Г. Казачинова (Меллейекс). «Клчсеті чүзе нанмыр»	1	Кізінің паза чир-чайаанының налгалызы	Өтіг паза чарыда хыгырары. Хоос оңдайларны табары паза үзүрері. Тапыс нимес сөстөрінің тузаларын чарыдары. Тархын налгалызы
Хыгырыг чылар конференциясы	2	Үгренчділерің чайаачы тогыстарын арачылырым. «Фольклор паза литература»: төбөй паза пасха сарилары полчатхан (таблица нүдүрері). Сурылгар хоостыра үзүріг иртірері	Үгренчділерің чоң алшында чоох туларын. Хакас, орыс паза тилекейдегі чоңнарынның назылыбн нүгкен чайаачызы (фольклор) паза литература

Темаларны частар хоостыра үлестірі.
«Хакас литературазы». 6 класс (70 час)

(көздімге)

Тема	Час	Өін пілдірілер	Уроктын сөдержансезі	Предмет істіндегі паза предметтер аразындагы палгалыстар. Угренчлерінің өін үгредіг көнігістері
Хакас чонының пазылыбин пүткен чайаачызы	7			
Кип-чоох	1	Кип-чоох. Матырлыг кип-чоох. Гипербола (пиресе немсіні сипінен иртіре угаа улуг хоостан көзгичеткен олдай)	Кип-чоохтанар пастагы пілдіріг. Кип-чоохтарда чонның матырлары. Чонның чаксыданар паза хомайданар пілінізі чарыдылчатханы. Хакас чонының пазылыбин пүткен чайаачызында гиперболанаң тузаланылганы. «Хакас чонының кип-чоохтарының абдыразы» тіп, чайаачы мастерскойы тогынары «Күн Арыг» кип-чоох	Өтіп хыгырары. Кип-чоохтарың матырларының омаларың чарыдары паза паалыры
«Күн Арыг» кип-чоох	1			Өтіп хыгырары. Матырының омазын чарыдары
«Сибічеккең Сибдейск» кип-чоох	1		«Сибічеккең Сибдейск» кип-чоох	Иргілен парган сөстерінің туазын чарыдары. Хоос текет хоостыра сурылгар пүдүрері
«Ааг палазы Хубай Хус паза Ир Тохчыл»	1		«Ааг палазы Хубай Хус паза Ир Тохчыл»	Тархын сөстерің табары, туазын чарыдары

Тахтастар (чон сарыянар)	1	Тахта, тахтастың пүдизі, аллитерация, параллелизм, тахта пазы, ас-сонанс, хаталыс	Тахтастар (чон сарыянар). Чон ырыларының оңдайлары. Тахтастарда чонның сагыстары чарыдылгачтаны. Тахтастар пүдирчеткен хоос оңдайлар	Тахтастарны чайыры. Тахтастарны толдырары
Чайаачы мастерской	2		Чайаачы мастерской. «Кичік айтты» иртірері	Тахтастар айттызын иртірері
Хакас литератураы. В. А. Кобяков	1	Проза пазы поэзия	В. А. Кобяковтың чуртас чолы пазы чайаачызы. «Чазыданар ыры», «Чиніс» кибелістер. Ада чыр-сууна хытыс	Өгі: хыгырары. Кибелістің хоос оңдайлары чарыдары
А. М. Топанов. «Өкіс», «Аарлыг аалчы», «Тракторист ыры» кибелістер	1	Авторның поэзия көрмінері; олицетвореннис, метафора	А. М. Топановтың чайаачы тогыстарында чуртас чолы пазы чайаачызы. «Өкіс», «Аарлыг аалчы», «Тракторист ыры» кибелістер. А. М. Топановтың поэзиясында чонның пазылы-бин пүткен чайаачызының кибелістері. Халых чуртасын салгагы	Кибелістің хоос оңдайлары чарыдары
Н. Г. Доможаков. «Көгілбей чазы», «Наңмыр» кибелістер	1	Хоос сөс (эпитет), кибелістің сипі пазы ритмі	Н. Г. Доможаковтың чуртас чолы пазы чайаачызы. «Көгілбей чазы», «Наңмыр» кибелістер. Н. Г. Доможаковтың чайаачы тогыстарында ибрі-кі чайааннның хоосталганы. Поэзияның хоос оңдайлары	
И. М. Костяков. «Өскі пазы Мойнах»	1	Басня, сатира, аллгеория	И. М. Костяковтың чуртас чолы пазы чайаачызы. «Өскі пазы Мойнах» басняның хоос оңдайлары. Пирілген басяныИ. А. Крыловтың басяларының тиңшестері	Өгі: хыгырары
И. Г. Котопшев. «Пастагы ас»	1		И. Г. Котопшевтің чуртас чолы пазы чайаачызы. «Пастагы ас» кибеліс. «Кізі пазы ибрік чир-чайаан» тема поэттің чайаачысында	Өгі: хыгырары

И. В. Калчигашев. «Іңем», «Хакасия порчызы» чозы»	1	Ойгалыс (рифма), строфа	И. В. Калчигашевтің чуртас чолы паза чайаачызы. «Іңем», «Хакасия порчызы» кибелістер. «Ада чир-суу» тема поэттің чайаачызында. Наа паза иргі поэзия кибірлері поэттің чайаачызында	
М. Е. Кильчицаков. «Агырыг кизиң ибиде»	2	Драматургия, пьеса	«Агырыг кизиң ибиде» пьеса. Чайаачы тогыста чуртаста полган нимелер чары-дылчатханы. Пьесаның тил ондайлары	Сырай хоостыра өңгү жыгылары
Н. Е. Тиников. «Кавристің көлгери»	4	Улуг чоох	Н. Е. Тиниковтың чуртас чолы паза чайаачызы. «Кавристің көлгери» улуг чоох. Чуртаста полган нимелер чарыдылчатханы. Кізе хынарга паза аны айирга сагысха агыдылчатханы	Хоос текет хоостыра сурылгар нүдирери. Полга чолларын үзүрери. Омаларны тиңестирери
Я. А. Тисперекоев. «Хакасиям», «Іңем чирі», «Аргыстарыама»	2		Я. А. Тисперекоевтың чуртас чолы паза чайаачызы. «Хакасиям», «Іңем чирі», «Аргыстарыама» кибелістер. Поэттің хоос сагызы. Кизиң чуртазы паза ибрікі чир-чайаан	Хоос текетте таныс нимес сөстөрні табары, тузазын чарылары
Ф. Т. Бурнаков. «Пора тай нанчым»	3		«Пора тай нанчым» (үзиктер). Олган тузы паза маллар чуртазы, оларын палгалыста көргөнү. Орыс литературадагы чагын матырлар омалары	Пазып алай паспни, налдырылгар тиминири. Цитаталарыац тузаланары. Полга чолларын чарылары. Теманы, өбн сагысты иезіне сыңарары
М. Р. Байнов. «Іңем», «Уучама»	2	Лирика	М. Р. Байновтың чуртас чолы паза чайаачызы. «Іңем», «Уучама» кибелістер. Поэттің лириказының ондайлары. М. Р. Байновтың поэзиясында хакас чоңының паза тиксі чоңнаршың көрзі	

Н. (Каркей) Т. Нербышев. «Ады чох солдаг», «Гас Ирбен», «Өкөрсиніс ташылары»	5	Чоох	Н. Т. Нербышевтің чуртас чолы паза чайаачызы. «Ады чох солдаг» чоох, «Гас Ирбен» кии-чоох. «Өкөрсиніс ташылары». Матыр темазы. Чаачыныц Ада чирі, чоплыныц үчүн тынып ширгені. Кізі паза ибiркi чир-чайаан. К. Нербышевтің чайаачы тогыстарында тархындагы паза сын нимелернің чарыгхан оңдайлар	
В. Г. Майнашев. «Чир усхунганы», «Нацмырда»	2	Метафора (кі оңнагыныц төйи сарыларып таныхтапчатхан чазыгыг тиңиңестіріп)	В. Г. Майнашевтің чуртас чолы паза чайаачызы. «Чир усхунганы», «Нацмырда» кибелістер. Поэтиң кибелістерінің тілі чоннина чагышы. В. Майнашевтің чайаачы тогыстарында наа паза ирті пасчан оңдайлар	
А. Е. Султреков. «Күңүр агас»	2	Улуг чоох	Писательнің чуртас чолы паза чайаачызы. «Күңүр агас» улуг чоох (үзіктер). Кізінің паза чир-чайааның палгалызы. Орыс лигеатурадагы чагын омалар	
Россияның түрк тілің чоңнарының лигеатуразы	2	Кибелістің хоос оңдайлары	Алтай, тыва, шор лигеатуранарында бөн темалар, сидік сураглар, поэзия чайачан наа паза ирті оңдайлар. Писательлернің чайаачы тілегтері (А. Адаров, Б. Бедоров, А. Даржай, Н. Куулар, Г. Костонаков). Хакас паза Россиядагы түрк тілің писательлерінің лигеатурадагы матырының омазы хоостыра тілегтері (Куулар Черлиг-оол, Палкин Эркемен Матлынович, Кюңзегеш Юрий)	
Чоох алгылары	2			
Хыгырыгчылар коп-ференциязы	2			

Темаларны частар хоостыра үлестірі.
Хакас литературасы. 7 класс (30 час)
(көзділме)

Тема	Час	Өйн пілдірлер	Уроктың содержаниязі	Предметісіндегі наза предметтер аразындағы нагалыстар. Үгренгілерің бөн үгредіг көбістірі
Хакас чоңың пазыл-бин пүткен чайаачызы (фольклоры). «Албынчы» алыптыг нымах «Албынчы» алыптыг нымахты, хыгырыл, үзүрері	6	Алыптыг нымах, хайчы-нымахчы; алыптыг омазы хакас наза орыс фольклорында, пасха чоңнарның аастагы чайаачызыда	Алыптыг нымахтарданар оңаг. Текстті, хыгырыл, үзүрері. Нымахтың пүлді, хоос тілі. Хайчы-нымахчылар	Алыптыг нымахты тыңшыры. Матыларың омаларың чарыдары. Кибрыл сөстер-нен, хоос ондайларың тузаланыры. Өгіре хыгылары
Чайаачы тоғыс	1		Сочинение назаы	Постың сагызын изерістіре чигірері
Хакас литературасы. В. А. Кобяков. «Мылтыг табызы» чоох	2	Чоохтың өйн сагызы. Матыларының хылыхтары	В. А. Кобяковтың чайаачызы. «Мылтыг табызы» чоохтың өйн матыларың үзүрері. Хоорыгылыг тустар көзділгені	Авторның хоос тілің сизіңері. Чир-чайаанның хоос көрім-нерін үзүрері
А. И. Кузугашев. «Өрділ пүүрлер» улуғ чоох (үзіктер)	2	Произведениянің өйн сагызы. Тоғыр-пасха омалар	А. И. Кузугашевтің чуртас чола. «Өрділ пүүрлер» улуғ чоохтың өйн матылары. Ол-гашарның хылыхтары орта хоосталганы	Авторның хоос тілің үзүрері. Чоохтазыларың тузазын сизіңері

Н. Г. Доможаков. «Тыг-тыг таг» поэма	2	Поэма жанры. Чоньш пазыбын пүткөн чайаачызнаң палгалыс	Илчү кизинч иргидегі үлүзі. Поэманың пүдүзі, хоос тілі	Фольклорнаң палгалыс. Өгі-ре, тыгда паза хоос хыгырары
М. Е. Кильчичаков. «Ікі кинек», «Чем» кибелістер	2	Кибелістің өөн сагызы, хоос тілі, пүдүзі	Поэттиң чайаачызы. Кибелістернің пос алыңча ондайлары, хоос тілі. Улут үгредің тузазы	Өгіре хыгырары. Хоос паза кибіріліг сөстөрінчүзүрері
В. В. Угдыжеков. «Төресен чирим», «Чазыда көт», «Миңч турам», «Аргысха», «Анда син не пыролыгзың» кибелістер	3	«Чир-суу» темазы — өөн тема. Кибелістернің өөн сагызы	Поэттиң чайаачы чолы. Кибелістернің хоос тілі, авторның көрзі	Өгіре хыгырары. Тема хоос тыра паха поэттернің кибелістерінең тыншестері
М. Н. Чебодалав. «Күр-зыңда», «Ким ха-тогазың» очерктер	3	Өөн тема, өөн сагыс. Очерктер ончаг	М. Н. Чебодалавтиң чайаачызы. Очерктернің хоос тілі. Төресен чир-сууның иргі паза наа омазы. Сагамгы тустагы көрбіс	Постың көрзің төстүрү. Өгіре хыгырары
Чайаачы тогыс	1		Сочинение-үзүрүг алай талазы-чоохтазыг	Чайаачы паза пос алыңча тогынар көңігістерні чаксыландыраы
М. Р. Баннов. «Анус чача», «Өлім пілбессер чол» кибелістер	2	Кибелістернің пүдүзі, тілің хоос ондайлары	Поэттиң чайаачызы. Матыр істенділернің омалары. Угреділіг сагыс	Өгіре хыгырары. Постың көрзің чигірері
В. Ф. Барашков. «Чуртас хырилар», «Чирім амыр» кибелістер	2	Кибелістернің хоос тілі	Поэттиң чайаачы чолы. Өөн сурылар: кизі паза чир-чайаан, кизі паза амыр хоных	Өгіре хыгырары. Саранга айлан парган кибелістернің хоос сариларың паалыры
Түрк чоннарының лите-ратуразы	2	Өөн сурылар, кибіріліг паза наа хоос ондайлар		Өгіре хыгырары. Постың чайаачы көрзің чигірері
Чайаачы тогыс	1			Тыншестер көңігістерні тыгылары

КӨЗІДІМГЕ УРОКТАР

УРОК. КИНДЕДЕҢЕР ОҢНАҒ

«Литература» предметнең танызары, учебниктеңер оңнағ пирері. «Киндедеңер оңнағ», «Ўгрениги пайаанынаң артых», «Литература — сөс искусствозы» статьяларны хығырып, үзүриг-чоохтазыг иртірері.

Пизинчи классха тимнелген «Хакас литературазы» учебниктиң авторларынаң, хоосчыларынаң, редакторынаң танызары. Хакас книга издательствозынаңар алғым чоох апарары.

Хығырыг — ол чайаачы тоғыс

Ўгретчиниң чооғы. Олғаннар, пүүн пістиң үлүкүн: «Литература» наа предметтиң төресең күнин таныхтапчабыс. Пүүнги күннен пасти піс олаңай ла хығырыға теелбеспіс, че литератураны, ситкіп, тирең үгренирбіс. «Литера» сөс грек тілінең алылған, ол «буква» сөсти таныхтапча. Хығырыға полған на кизиниң чуртазында улуғ орын пирілче. Че орта піліп хығырғаны букваларны сөстерге піріктіргенинең аринча пасха полча. Хығырары — ол нандырығлыг паза улуғ чайаачы тоғыс. Пу тузалыг тоғыста, олғаннар, сирерниң сын полысчыларың полар «Хакас литературазы» учебник.

Чоохтазығның узараны.

«Учебник» сөсти сирер хайди оңарчазар? Чарыг пиріңер.

Хайди сағынчазар, нима полчаң учебник?

Ўзүриг-чоохтазығда сөстерниң тузалары чарыдылча, чолами піске хығырарға хайдаг кинделер полысчатханын ілезине сығарчабыс, учебникнең түзимниг тоғынардаңар чоох апарчабыс.

Пизинчи класстың «Хакас литературазы». Киндениң адынаң тоғынары. Мында, мультимедианаң тузаланып, схематөстегнең тоғынчабыс. Учебниктиң истіндеги чардыхтарынаңар тикси оңнағ пирчебіс.

Пизинчи класста «Хакас литературазының» үгредиг курсаха мындаг чардыхтар кирчелер:

1. Пурунғы тустарның хоос сөзі.
2. XX чүс чылдағы хакас литературазы.

«Пурунғы тустарның хоос сөзі» чардыхта хайхастыг паза хоныхтанар нымахтар, аң-хустарның ырлары, таптыр-фастар, сиспектер, сөспектер, табырах чоохтаныстар пиріл-челер паза литература нымахтары. М. Е. Кильчичаковтың «Көйтүк Түлгүдеңер нымах», С. Е. Карачаковтың «Торымас» нымахтары кірчелер.

«XX чүс чылдағы хакас литературазы» чардыхха киріл парғаннар В. А. Кобяковтың, П. Т. Штыгашевтің, И. Г. Котюшевтің, Г. Ф. Топановтың, И. М. Костяковтың, Я. А. Тисперекөвтың, Н. Е. Тиниковтың, М. Н. Чебодаетің, Т. Н. Балтыжаковтың, И. П. Топоевтің, Г. Г. Казачинованың чайаачы тоғыстары паза даа пасх.

«Киндеденер оннағ», «Ўгрөнгөні пайаанынаң артых», «Литература — сөс искусствозы» статьяларнаң танызары, үзүріг апарары.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Олғаннар, сирер хайдағ кинделерні хығырарға хынчазар? Адап пиріңер. Кинделерні кізінің ізестіг нанчылары тирге чарир ба? Ноға?

2. Киндеденер хайдағ хыйға сағыстар хығырғазар? Сағысха киріңер.

3. «Киндені олаңай ла нимес, че чახсы оңарып, піліп хығырарға» теенін хайди оңарчазар? Чарыт пиріңер.

4. Хоос литература — нимедір ол? Сағыстарыңнаң үлезіңер.

«Ўгрөнгөні пайаанынаң артых» статья хоостыра чоохтазығ-үзүріг апарары.

1. Писатель Г. Г. Казачинова хайдағ улуг киндеденер чоох апарча?

2. Сирер чуртапчатхан аалларда пурунғы пічіктіг тас обаалар пар ба? Ол тас обааларда пазылған пічіктер хайди адалчалар?

«Литература — сөс искусствозы».

1. Ниме полчаң «хоос сөс»? Тузазын чарыдыңар.
2. «Сөс искусствозы» теені ниме полчаң, чарыдыңар.

3. «Литература — сөс искусствозы» пилдiрiгнi хайди оңарчазар, чарыдыңар.

Писатель хоос сөс кўзiнең чайапча, хоос тексттi пўдiрче. Ол хығырығчыны таныс нимес чирлерче ал чөрче, олпу хайыныстарға теелдiрче, аймах сағысха тўзiртче — өрiндiрче, поғдархатча, ылғатча, хомзындырча. Писатель хоос оманы чайапча, сомнапча, хығырығчы, тiзең, авторға ўндезiп, сағынча, авторнаң чарасча алай чараспинча, пiлiс алча. Андағ ондайнаң хығырығчы, хоос тексттi хығырып, сағыс-көгiзiн алғытча. Иди писательнiң паза хығырығчының аразында палғалыс төрiпче.

Кинде паза аның чардыхтары: тасты, титул, форзац, сноскалар, таптырғас.

Кинденi чайапчатхан устар: авторлар, хоосчылар, редактор, корректор, верстальщик, дизайнер.

С ө с с о о.

1. Литература урогында сөснең тоғынғаны өөн тоғыстар санына кiрче.

2. Сөстiң тузазын табары сөстi пөзiк паалағ хоос тiлге айландыраы полча.

3. Иргi-пурунғы тас обаалардағы тексттер нимеденер искирчелер?

4. «Ома», «хоос сөс», «тас обаа пiчи» сөстерге чағын тузалығ сөстер табыңар.

И б д е г i т о ғ ы с. «Кинде хығырғаны — сағыс пайааны» тема хоостыра улуғ нимес чоох тимнеп килерге.

УРОК. ЧОННЫҢ ПАЗЫЛБИН ПЎТКЕН ЧАЙААЧЫЗЫ

Жанрдаңар оңнағ. Чонның пазылбин пўткен чайаачызы (фольклор) паза литература. Чонның пазылбин пўткен чайаачызының жанрлары.

«Чонның пазылбин пўткен чайаачызы» пөлик пу уроктан пасталча. Аннаңар ўгретчiнiң алнында iкi пөгiн турча:

— чонның пазылбин пўткен чайаачызынаң таныстыраы, аны жанрлары хоостыра көрерi;

— чонның пазылбин пўткен чайаачызы — литератураның өзеннерiнiң пiрсi полчатханын сизiндiрерi.

Ч о о х т а з ы ғ.

1. Нимедір ол жанр?
2. Сіреп пілчеткен жанрларны адағлап пириңер.

Жанр — ол литература көрімі. Пасчатса, писательден полған на жанрға килістіре оңдайларнаң тузаланары киректелче. Иди автор, нымах чайапчатса, аның істінде аймах хайхастығ нимелернең тузаланча, хайхастығ омаларны кирип, оларны аринча хай-хай чирлерче ал чөрче (чир тўбіне дее, Ах талайнаң Хара талайзар даа, ан. пасх.).

Литература паза чонның пазылбин пўткен поэзиясы.

«Литература» сөс латин тиліндегі «литера» — «буква» сөстен пўткен. Литература — ол хоости пазыл парған тоғыс. Ол оңдайнаң, пічік пўдер тустар алнында литературадаңар чоох таа чох полған. Че нима полған? Нимедір ол чонның пазылбин пўткен чайаачызы? Олғаннарға чонның пазылбин пўткен чайаачызы жанрдаңар наа оңнағ пирилче.

Мында, мультимедианаң тузаланып, хайчының хайын тыңнап, чоох апарарға чарир. Хайны истіп, хайчыдаңар, чатханнаңар чоох апарарға, хоостарзар айланарға. (Хайчылар: С. П. Кадышев, П. В. Курбижесков, А. Бурнаков. «Хайчы» хоос)

Чонның пазылбин пўткен поэзиясының жанрлары.

Чонның пазылбин пўткен чайаачызынаңар ўзўриг-чоохтазығ апарылча.

Доскада пазылған сурығлар полысчалар.

Көзидімге: Чонның пазылбин пўткен чайаачызында хайдағ жанрлар учурапча?

Ўгретчилерниң нандырығларын ўгретчи пір тиксі сағысха піріктірче.

Чонның пазылбин пўткен чайаачызы. Тахпахтар. Кипчоохтар. Нымахтар. Таптырғастар. Сиспектер. Сөспектер. Табырах чоохтаныстар.

Ўгретчи чонның пазылбин пўткен чайаачызы нима полчатханын чарыгча.

Чонның пазылбин пўткен чайаачызы, төлдең төлге киліп, ырчы алай ба хайчы поэзияның оңдайынча ызып, пазылбин тараан. Ол — нымахтар, ырлар, тахпахтар,

таптырғастар, сиспектер, сөспектер. Оларны пүдірерінде нинче-нинче төл араласхан. Аннаңар оларның чайаачызына чон саналча.

Чонның пазылбин чайалған произведениелерінде чонның сағызы, көңні, ізенізі, киртінізі, өрінізі, хомзынызы.

Ўгретчі олғаннарнаң таптырғастар, сиспектер, сөспектер, кип-чоохтар, нымахтар, тахпахтар, ырлар, табырах чоохтаныстар чонның пазылбин пүткен чайаачызының жанрлары полчатханын пиктепчелер.

Ибдегі тоғыс. «Палыхчы паза суғ ээзі», «Пір Харьзах» хайхастығ нымахтарны хығыр саларға.

УРОКТАР. ХАЙХАСТЫҒ НЫМАХ — ЧОННЫҒ ПАЗЫЛБИН ПҮТКЕН ЧАЙААЧЫЗЫНЫҒ КӨРІМІ

Нымахтың полтазы паза пүдізі. Нымахтарны, хығырып, үзүрері, полта чоллары хоостыра план пүдірері. Хайхастығ нымахтарның тіл ондайларын үзүрері. «Оолағас паза пүүр» ойын көзідері.

Пос алынча хығырары. Нымахтанаң чоох апарары.

Пу урокта тоғыс ибде хығырған нымахтарның үзүриінең пасталча.

«Хайхастығ нымахтарның танығлары» тің, таблица пүдірілче. Таблицаның сол саринда — нымахтар аттары, он саринда — танығлар.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Чонның пазылбин пүткен чайаачызы. Ноға ол іди адалча?

2. Чонның пазылбин пүткен чайаачызының хайдағ жанрларын пілчезер? Адағлап піріңер.

3. Хайдағ жанрлар сірерге иң хынығ пілдірче, ноға?

Ўгретчінің чооғы. Чонның пазылбин пүткен чайаачызының иң хынығ жанры — ол нымахтар. Нымахтар — ол хайхастығ чоохтар. Оларны чон пурунғы тустардаң сығара пүдірген. Хакас чонының нымахтарын чорых чөрген ўгреділіг кізілер, чыып, пічікке пасханнар.

Ўгретчі ўгренчілерні Н. Ф. Катановтың «Образцы народной литературы» істезіг тоғызынаң таныстырча. (Полтазы паза пүдізі)

Ўғренчілер пасталығ класста хығырған нымахтарны, оларның аттарын сағысха кирчелер. Ўғретчі нымахтарда хайдағ хайыныстар учураанына хайығ айландырча. Оларның изертізін таныхтапча. Иди олғаннар нымах полтазының чолларын сизінчелер. Ўғренчілернің сөс пайиина «полта» паза «нымах пүдізі» пілдіріглер кирілче. Нымахтың пасталғаны паза тоозылғаны полча. Нымахтағы хайыныстар көөлче, пірсі пірсінің соонаң субада чоохталып одырчалар.

Нымахтағы прай хайхастығ хайыныстар, полта чоллары хайдағ-да пір тиксі сидік киректер иртеріне, хорығлығ нимелер пөгереіне теелчелер. Анзын, «Палыхчы паза суғ ээзі» нымахты хығырып, іле көрерге чарир.

Ўғретчі, өтіг хығырып, олғаннарға көзітче, нымахтарны хайдағ үннең хығырарға кирек полчатханын сизіндірче.

Полта чоллары, оларнаң тоғынары. Хайхастығ нимелер чонның пазылбин пүткен чайаачызында паза литературада.

Хайхастығ нимелер:

- матырларның «тігі чирге» дее чөр килчеткеннері;
- матырларға аннар, хустар, маллар полысчатханы;
- хуу тайах, алтын чүстүк паза хыс өöre;
- матырлар өл халзалар даа, полысчылары оларны тіргізіп алчатханы.

Алынча нымахтың полта чолларын, үзүріп, тиксі хайхастығ нымахтың полта пүдізіне ағылары көрілче. Ўғренчілер, ўғретчінің устаанынан, полта хоостыра план пүдірчелер.

Тоғысты пастир алында, олғаннарға сурығ пірілче: «Пу нымахты нинче чардыхха чарарға чарир?»

Пастап пір чардыхтың планы пүдірілче. Ўғренчілерні план пүдіререінең тирең таныстырары көрілче. План — ол нымахтағы хорығларның изертізін көзіткені. Планның полған на пунктына алынча алылған соон сүрістіре кизектер чарыдылчалар.

Пизінчі класстағы ўғренчілернің план пүдірер көнігістерін тыыдары киректелче. Пу предметті алғытчатхан (метапредметнай) көнігіс полча.

Мында «полта» пилдірігні хатиры, алынча хайхастығ нымахтың полта чолларын адиры, таныхтиры киректелче.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Чарыт пиріңер, ноға «Палыхчы паза суғ ээзі» нымах чон нымағы полча?

2. Нымахта кемнернің аразында харбазығ парча?

3. Пу нымахты ноға хайхастығ тирге чарир?

4. Хайхастығ нымахтың пүдізін чарыдыңар.

5. Нымахта хайдағ хайхастығ нимелер учурапчалар?

Адағлап пиріңер.

Ўзүріг салтары.

Пу нымахта палыхчының паза суғ ээзінің (хайхастығ оманың) күрезии көзіділче. Парчан хайхастығ күстерні азарға, утарға палыхчаа сүмезі, көйтігі, чапчаң полғаны полысча.

Нымахта илеесе хайхастығ нимелер учурапчалар: суғ ээзі, аның палыхчынаң чоох алысханы паза суғ ээзінің хамчызы.

Палыхчының полысчылары парох — тал ағас, аба, сөзірбе.

Ўзүріг соонда, «Хайхастығ нымахтарның танығлары» тіп, таблица пүдірер тоғыс апарылча.

Танығлар	Көзідімнер
Суғ ээзінің паза палыхчының күрезии. Нымахтың пазы, тоозылғаны Нымахтағы саннар. Нымах хорығлары	<i>«Алында-пурунда палыхчы чуртаптыр».</i> <i>«Ол сыынаң неер суг ээзі суг түбінде чуртапча, чарга, тізең, сыхпинча одыр тіп, чонда чоох чөредір»</i> 3 күн 1. Суғ ээзін сөзірбенең тутханы 2. Суғ ээзінің паза абаның харбасханы 3. Суғ ээзін тал ағазынаң сохханы

Пу тоғыс соонда үгренчілер хайхастығ нымахтың өөн танығларын сизінерге, нымахтағы хайхастығ нимелерні, хайхастығ тиріглерні адап пілерге киректер.

«Палыхчы паза суғ ээзі» нымахты үзүрері.

Чонның хайхастығ нымахтарының жанр танығларын чарыдары паза тыыдары.

Мында чайаачы ондайлығ тоғыстар иртірері киректелче. Көзідімге алза, «Нымахтарның пайы» тіп, урок-мастерской иртірерге.

Хайхастығ нымахтың пүдізі хоостыра үзүріг иртіріп, үгречілернің пілістерін алғыдарға. (Мында нымахтың пүткеніненер нымахтың полта чолларынча чоох апарары көрілче: пазы, алғааны, хыызы, тоозылғаны.)

Полта чолын чарытчатхан хоос кизектерні табар тоғыс апарылча. Көзідімге алза, «Палыхчы паза суғ ээзі» хайхастығ нымахтың полтазы: палыхчының суғ ээзінен күрескені — үс күн харбазығ апарғаны — палыхчының утханы.

Аннаң аңдар хайхастығ нымахтың хоос ондайларының үзүрии парча, палыхчының, суғ ээзінің омалары чарыдылча.

Агаа хоза мындағ сурығлар көрілчелер: палыхчының паза суғ ээзінің чооғы; нымахтағы хоза ома — аба; нымахтағы тиріглер: хамчы, сөзірбе, тал ағас; полта чолы.

Үзүріг соонда көрілген сурығларны пір тиксі ондайға ағылары көрілче.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Нымахта чоох хайдағ тустаңар парча?
 2. Ол тус көні көзіділче бе?
 3. Аның көні тузы піске кирек пе? Ол нымахтың өөн сағызын чарыдарға полысча ба?
 5. Пу нымахта кемненер чоохталча?
 6. Нымахта хайдағ хайхастығ нимелер сизіндіңер?
 7. Суғ ээзі кемге төөй, хайдағ омалығ?
 8. Пасха хайхастығ нымахтарда суғ ээзіне төөй хайдағ хайхастығ омаларны пілчезер?
 9. Хайди сағынчазар, суғ ээзін чон хайдаң сағын таап алған полар?
 10. Суғ ээзіненер паза хайдағ нымахтар хығырғазар?
- Ибдегі тоғыс. «Пір Харызах» нымахты пос алынча хығырып, полта чолының изертізін таныхтап саларға.

«Пір Харьзах» хайхастыг нымах.

Чарыда хыгырып, үзүрері. Хайхастыг нымахтың таныгларын пір тиксі хатиры, үгрэнчїлернїң пілістерін тиренендірері.

Урок нымахтың пазын хыгырарынаң пасталча: *«Алында-пурунда пір апсах-иней чуртаптыр...»*

Үгрэнчїлер хайдаг нымахтарда мындаг нымах пазынаң тоғасханын, сағысха киріп, адапчалар. «Хайдаг туста иртчеткенін адирға кирек не алай чох па?» сурыға нандырығны ілезіне сығарчалар.

Нымахтың пазы пар полча. Көзїдїмге алза, «Алында-пурунда пір апсах-иней чуртаптыр», «Амғы төлнїң алнында, пурунғының соонда, өлген аң-хузы ардабас чирде апсах-иней чуртаан полтыр», «Чарых күн алтында иней-апсах чуртаан полтыр», «Өкіс оолах ічезінең чуртаан полтыр» алай ба «Пір аалда ікі харындас чуртаптыр».

Үгрэнчїлерге нымахты чохсы оңарарға пірїлген сурығлар паза идер тоғыстар полызарлар.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Кемдір ол — Пір Харьзах? Ол хайдағдыр?
2. «Пір Харьзах» теенін хайди оңарчазар?
3. Пір Харьзахтың омазы ноға хайхастыг?
4. Ол чох нымах хайхастыг поларчых па?
5. Пу нымахта хайдаг өөн хайыныстарданар чоохталча?
7. Оолағас чонны көк пүүрдең нинче хати арачылаан?
8. Пір Харьзахтың омазын чарыт пірїнер. (*махачы, туртухпас, өрчїліг, төдїр пазынмас, ...*)
9. Нымахта хайдаг ома оңныг нимес? Текст хоостыра чарыт пірїнер.
10. Оолағас пүүрдең нименін сылтаанда ос халча?
11. Орыс паза пасха даа чоннар нымахтарында Пір Харьзахха төөй хайдаг матырлар учурапча?
12. Көк пүүр ома паза хайдаг хакас нымахтарында тоғасча?
13. Көк пүүр ома орыс нымахтарында учурапча ба?
14. Пу оңныг алай оңныг нимес ома полча ба?
15. Нымах хайди тоозылча? (*чохсы, ...*)

Нымахты хайди сизингеннерін ілезіне сығарған соонда, аның пүдізі үзүрілче.

Текстке төстеніп, нымах пазы — хорыңлар тығыаны — тоозылғаны хайдаң пасталчатханы чарыдылча.

Пу чахығны толдырар үчүн, нымахтың полтазын үзүрері киректелче: үс хаги чоохтасханы — чөптезіге кірбеені — үс аймах хоос хоостиры. Пір Харьзахтың хойларны, інектерні, чылғыларны арачылап алғаны.

Пір Харьзахтың хылии-оңдайы чарыдылча. Пу тоғысты, текстке төстеніп, толдырары көрілче.

И б д е г і т о ғ ы с. «Пір Харьзах» нымахтың полта чолының планын пүдірерге. Хоныхтаңар нымахтарнаң танызарға.

УРОКТАР. ХОНЫХТАҢАР НЫМАХТАР

«Ікі харындас» нымахты хығырары паза үзүрері. Хоныхтаңар нымах чайирға тимнегліг тоғыс (паспин).

И б д е г і т о ғ ы с т ы с ы н ы х т и р ы. Ибде пүдірген полта планнары сыныхталча.

Хайхастығ нымахтарның өөн танығларын хатабызарға чарир.

«Ікі харындас» нымахты хығырары паза үзүрері.

Нымахты пу сурыңлар хоостыра үзүрерге чарир:

1. «Ікі харындас» нымахта кемненер чоохталча?
2. Ноға кічіг харындазы улуғ харындазын алаахтырып аларға сағыныбысхан?
3. Кічіг харындазы пайларны хайди утып алған?
4. Хайди сағынчазар, пу нымах ноғаданар хоныхтаңар нымахха саналча?
5. Хоныхтаңар нымах хайхастығ нымахтаң нименең пасхалалча полар?
6. «Ікі харындас» нымахтағы осхас киректер чуртаста полчалар ба?

Үзүріг салтары.

Пу хоныхтаңар нымахта чох-чоос паза пай харындастарданар чоохталча. Мында чох-чоос харындас пай харындазынаң сағыснаң, сүменең асча, чурт синін тиңнес-тірче.

Ўзүріг соонда чайаачы тоғыс иртірілче. Олғаннарның алнында пөгін турча: хоныхтаңар нымахты (паспин) чайап саларға.

Доскада нымахтың ады пазылча: «Хайди инейек харам пайнаң стол алысхан». Ұгренчілерге көстегліг сурығлар пирілче.

1. Пу нымахтың сарығы (жанры) хайдағ полар?

2. Өөн омалары кемнер?

3. Оларның хылых-оңдайлары хайдағ полар?

4. Полған на оманың нымахтағы орны паза тузазы хайдағ?

5. Хайдағ хайыныстар, харбазығлар учурир пу нымахта?

Анаң хоныхтаңар нымахтың пазын паза тоозылғанын үзүрерге (хайхастығ нымахнаң тиңнестірерге). Мында ойын оңдайлығ «Кем иң көп нымах пазы сағынып алар?» марығ иртірері көрілче.

Ұгретчі доскада пазылған нымахтың адына хоza сурығлығ танығ турғысча. Анаң, классар айланып, хығырча: «Хайди инейек харам пайнаң стол алысхан?» Пу сурыға нандырығ нымахты чайаанында полар тіп искірче. Пирілген тоғыс паспин толдырылча, чарир өменец дее тоғынарға.

Ибдегі тоғыс. «Чалчы Торсых» нымахты хығыр саларға.

«**Чалчы Торсых**» нымахты хығырары паза үзүрері.

«Чалчы Торсых» нымахтың үзүриин пу сурығлар хоостыра иртірерге чарир:

1. «Чалчы Торсых» нымахта кемнеңер чоохталча?

2. Чалчы Торсых — ол кемдір?

3. Аның ибічегі ноға хырда турча?

4. Пайлар нымахта хайди көзіділчелер?

5. Харачхай паза саасхан хайда чуртапчалар? Ноға?

6. Пу ікі пасха хус аалдағы чонның чуртазынаң хайди палғалыстығлар?

7. Чалчы Торсыхха нанчылары хайди полысчалар?

Сурығларнаң тоғынған соонда, «Чалчы Торсых» хайдағ нымах полчатханын (хайхастығ, хоныхтаңар) ілезіне

сығарары көрілче. Ұғренчілер, ұғретчінің устаанынаң, оларның танығларын сағысха кирип, үзүрчелер. Нымах пазын паза тоозылғанын таап, хығырчалар.

«Чалчы Торсых» хоныхтанаң нымахтарның пірсі полча. Ноғаданаң? Олғаннар сағыстарын изерістіре чарытчалар. Нымахта хайдағ хайхастығ нимелер парың адапчалар. Аннаң андар хоныхтанаң паза хайхастығ нымах нименең пасхалалчатханын таныхтапчалар.

Ұзүріг соонда ұғренчілерні мындағ өөн сағысха ағылары көрілче: хоныхтанаң нымахтың өөн омалары — чох-чоос кізі паза пай. Чох-чоос кізі алай ба өкіс хыс, аңчы ба, өкіс оолағас па постарының ыырчыларынаң — хан-пигден, пайдаң — сағыснаң, сүменең хайди даа асчалар.

Ибдегі тоғыс. «Күмүс кинде» нымахты хығыр саларға. Сурығларға нандырып, идер тоғыстарны толдырарға.

УРОК. «АҢ-ХУСТАРДАҢАР НЫМАХТАР». Оларның матырлары.

Аң-хустарданаң нымахтар иргі-пурунғы нымахтар полчатханы. Оларның төстее — аңчыларның аң-хустарның хылии-ондайларынаңар чоохтары.

Урок ұғретчінің чооғынаң пасталча. Ол, аң-хустарданаңар нымахтар иргі-пурунғы нымахтар полчатханын искірің, аң-хустарның омаларында кізілернің хылыхтары хоосталчатханын таныхтапча. Кізінің чабал ондайлары күлкее тар-тылчатханын чарытча.

Ибдегі тоғысты сыныхтиры. Ибдегі тоғысты сыныхтир алнында, ұғренчілер пілчеткен аң-хустарданаңар нымахтар сағысха кирчелер. Аннаң андар «Пүдүрчүннең Түлгү» нымахты хығырары паза үзүрері.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Түлгүчек хайдағ күлкістіг паза хорғыстығ нимелерге урунча?

2. Пүдүрчүн көйткік Түлгүдең асхан ма? Хайди?

3. Пүдүрчүннің сағызынаңар чоохтап пириңер. Ол сағыснаң чарасчазар ба, чарыдыңар.

4. Аңчыларға хайдаг оң полған?

5. Чуртаста Түлгее алай Пүдүрчүнге төйи омалыг кизилер пар ба?

Ўзүриг соонда чайаачы тогысха тимнеглиг тогыс апарылча. Оменең үзүрчебис, хайдаг нымах полар паза нима поларға кирек нымахта. Нымахтағы өөн хайыныстар. Оларның нымах истіндегі орны: хайда пасталчалар, хайда, тыып, тоозылчалар.

Нымах пазарына тимнеглиг тусты иледе пирері кирек телче.

Ч а й а а ч ы т о г ы с .

«Уучамның аң-хустардаңар нымахтары». Пу тогысты толдырчатса, үгречилер мындаг нимелер сизинерге киректер:

— өөн хайыныстар иртчеткен орыннар (*аал аразы, арыг, тайга, суг хазы, пүк, чазы чир, ...*);

— хайыныстар иртчеткен тус (*хысхы, часхы, чайгы, күскү*);

— хайыныстарда араласчатхан өөн омалар, оларның орны паза тузазы. Нымахтағы өөн ома;

— өөн оманы хайдаг оңдайнаң чайиры;

— өөн омаа, утып алар үчүн, хорыглар паза сидіксіністер тобырып алары;

— өөн оманың польсчылары.

Пу чайаачы оңдайлыг тогысты пирілген чахыглар паза сурыглар хоостыра пүдіріп аларға чарир. Полған на сурыг нымахтар пүдізінең тиңнестіре үзүрилче.

1. Өөн ома. Полған на хайынысха нинче-де көзидімнер сағыныңар (*өкіс палалар, улуг харындазы, кічиг харындас-туңмазы, пичелері, оларның аар чобаглыг чуртазы*).

2. Өөн ома хайдаг сылтағнаң чорыхха сыхча?

Нинче-де аймах сылтағларны адап пиріңер. Нинче хадыл хырлар паза сыннар ол тобырча? Агаа хайдаг сидіктер тоғасчалар?

3. Нымахта ах күстернең хара күстернің аразында хайдаг харбазыг парча?

4. Нымахта өкіс палалардаңар нима чоохталча?

Өкіс палаларға кем полысча? Кем оларны хыртгыс көрче? Олар хайдаг аң-хустарнаң тоғасчалар? Нымахтағы омалар хайдаг аң-хустарнаң ынағласчалар? Оларның хайзылары — оңның, хайзылары — оңның нимес? Палалар аң-хустарнаң хайди чоох алысчалар? Олар аң-хустарнаң удур-төдір тіл алысчалар ба?

5. Омаларға хайдаг чирлерде поларға килісче (*чир түбінде, суг алтында, хан тигірде, ан. п.*)? Олар хайдаг хайыныстар, хайдаг хорығлар тобырчалар?

6. Пасха чирлерде хайдаг хайхастығ тиріглер, оттар, ағастар, аң-хустар, күстер парлар?

7. Пасха чирлернің ээзі кем поладыр? Ол нымах омаларына хайди теелче (*паарсапча ба, хатыгланча ба, полысча ба, харыг полча ба*)?

8. Пасха чирлерзер чорыхта омаларға хайдаг сидіктерні тобырарға килісче? Аалда оларға кемнер полысчалар, олар кемнернең тоғасчалар?

9. Омаларға пасха чирлердең ибзер айланып аларға кемнер харыг полча, кемнер полысча?

10. Нымах хайди тоозылча? Нымахтағы хайыныстарны изерістіре көзіт салыңар, полған на кизекке ат пирінер.

И б д е г і т о ғ ы с. Чонның хайхастығ нымаана төстене, постың нымаан пас килерге.

УРОКТАР. ЧОННЫҢ ОЛҒАН-УЗАХХА ЧАРЫДЫЛҒАН ПАСПИН ПҮТКЕН ЧАЙААЧЫЗЫ

ТАПТЫРҒАСТАР

Таптырғастарның көрімнері. Оларның пүткен ондайы. Таптырғастар мари.

Урок үгретчинің чооғынаң пасталча. Кічіг класстарда алған пілістеріне төстеніп, сағысха кирчелер, нимедір ол таптырғас. Таптырғастар хайди паза ноға пүткеннер. Оларның чонның чуртазындағы орны.

Таптырғастарда хайығ нимес тартылчатханын үгретчилер постары ілезіне сығарчалар, сағыстарынаң үлесчелер. Таптырғастарда чон ибіркі чир-чайааннаңар, хан тигірдеңер,

ай-чылтыстардаңар пай сағызын паза көрізін, пілізін чыып салғанынаңар чоохтапчалар. Олох туста ибірки чуртастанар, чир-чайааннаңар пілдіріглерні хоос ондайнаң чайап салғанынаңар искірчелер.

Таптырғас — чонның пазылбин пүткен чайаачызының пір кічіг көрімі. Ол, нымағох чіли, хара пуруннаң пүдип пастаан. Аны чон пүдірген, төлдең төлге киліп, пістің тусха читкеннер. Таптырғас пірее нимені алай киректі, көні адабин, аны ибіре адап, сурығ турғысча. Ол кізінің сағызын чітітче паза табырах сағыстығ поларға үгретче. Олар — чонның чітіг паза хыйға сағызы.

Үгренчілерге таптырғастарның көрімін, пүткен ондайын, темазын чахсы сизіндіртер үчүн, пирилген таблицанаң тузаланарға чарир.

Таптырғастарның көрімнері

Таптырғастарның көрімнері	Көзідімнер
Сурығлығ	<i>Табырахтаң табырах ниме? (Сағыс) Тадьлыгдаң тадылығ ниме? (Уйгу)</i>
Тиңнестірігліг	<i>Ікі ниңе суга сомарға парчалар, че пір дее аалластинчалар. (Көнектер, харахтар)</i>
Пілдіріглері пілдістіг	<i>Сирт-сарт чорыхтығ, сикпен хара пөріктіг. (Саасхан)</i>
Чарых тиңнестірігліг	<i>Суга кірзе, сортан осхас. (Хамнос)</i>
Табар сағыс тоғыр турғызылчатхан	<i>Харағы пар — тигір көрбинче, хулағы пар — турбаанда, истинче. (Сосха)</i>
Сағамғы халых чуртаснаң палғалыстығ	<i>Хыйға сағыстығ, че кізі нимес. (Компьютер) Көрзе — кізі, тутса — харачах. (Телевизор)</i>

Ўғретчи олғаннарға таптырғастың пўтчеткен ондайынаңар чарыда чоохтапча. Олғаннар таптырғастың пўдизин чახсы оңарып алза, оларны табарға оой полар. Таптырғастарның өөнине тиңнестіріг, тірілдіріс, ол-пу нимелернің алынча танығлары адалчатханы, тоғырланыс, ол-пу тудынчан-хабынчаң нимені сині чох улуғ итчеткені, аннаң пасха ондайлар кірчелер. Ўғретчи, мультимедианаң тuzаланып, оларны көзігче. Олғаннар оларның көрімнерін таныхтапчалар.

Таптырғастар пір алай ба ікі чоллығлар, пірееде төрт чоллығ полчалар. Андада олар хысхачах кибеліс пол парчалар. Ўғренчілер ўғретчинің пользыинаң, аның пўткен ондайы хоостыра, доскада наа таблица пўдірчелер.

Таптырғастарның пўдизи	Тузаланылчатхан хоос ондайлар
Ікі чардыхтың полчатханы. Ойғалызы (рифма) пар полчатханы. Сөстернің ойыны. Сағыс пик чазырған таптырғастар	Хоос сөстер (эпитет). Тиңнестіріг. Тоғырланыс. Ол-пу нимені сині чох улуғ итчеткен ондай. Ол-пу нименің танығларын адапчатхан

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Нимедір ол — таптырғас?
2. Хайди сағынчазар, таптырғас ноға кізинің сағызын чітігче паза табырах сағыстың поларға ўғретче?
3. «*Таптырғас төлдең төлге килче*» теенін хайди оңарчазар, чарыдыңар.

Ибзер тоғыс пирер алнында, таптырғастар мариин иртірібізерге чарир.

Ибдегі тоғыс. Пос таптырғастарын сағын килерге алай ба, улуғлардаң сурып, пас килерге.

СӨСПЕКТЕР

Уроктарга хоза үгредіг материаллар.

Саблығ үгретчі И. Г. Песталоцци көп чыллар мының алнында сизіндірген: школа хачан даа паба-іченің, төрөөн ибінің орнына паланы өскір полбас, аның, чүрөөн часхарып, сағызын тилітпес. Кічіг пала пос кізілері аразында төрөөннен сығара чаксы нимее тартылчаң. Улуғларның ибїртін чооғын сизініп, пала-пархалар ибїркі чуртаснаң танысчаңнар, постарын иптїг тудынарға көнікчеңнер.

Кізінің чуртасха, чир-чайаанға көрізі аймах нимелер пастыра төстелче. Оларның пірсі — сөспектер. Сөспектер пользиинаң ноо даа кізі чуртазы тооза, теедег, үгречче: сидік оңдайларға кірбеске, че сынап кір парза, аннаң сығар орта чол табарға. Кізінің хылығының аймах сариларын таныхтапчатхан сөспектернең пос аразында удаа тuzаланчаңнар. Ибіре сағынминчатхан кізіденер *«сизігі чох силей»* тічеңнер. Олған поэзы сағынча: «Ноға силей (глухарь)? Ноға сизігі чох?» Соонаң ол піліп алчаң, хайди ол хус часхызын, көңні көдіріліп, ойын тузында сизігі чох пол парча. Анынаң палғалыстыра мындағ хоос ома пўт парған. Ынағ, чалахай көңніліг ирепчіні аат хустарнаң тинчестірчеңнер. *«Аат осхас ирепчі»* теені прай чиит улусха көзідім полчаң.

Чон аразында аймах киртіністер тарап парғаннар. Олар пўдізі хоостыра сөспектерге төйїлер, ідөк үгредігліг сағыстығлар, өөнінде көнізінең таныхтапчалар, ниме идерге чарабас. Хай пірее көзідімнер: *азах-хол тырғаағын иирде аларға чарабас; кўн кірізі тузында узирға чарабас; хызыл иирде суулазарға, аахтазарға чарабас; кўн хон парған соонда, суг төгерге чарабас; устыг салаанаң сыыратсар (сөөктерзер) көзідерге чарабас; иирде кип-азахты, тасхар сыгарып, хахтирға чарабас; хайди даа көңнің пөзік полза, чарабас ибде сыгырарға паза хыңнанглап чөрерге; ырах чолга сыхчатсаң, нандыра айланарға чарабас.* Сағамғы туста мындағ киртіністерні, прай саринаң тирең үгренип, өнетін істесчелер. Иди наука, чонның сағыс-көрізін тиксі үзүріп, аның тузазын пөзік паалап пастапча.

Кізінің чахсы хылығы аның полған на киреенде паза позын орта тудынчатханында іле пілдірче. Анзына олғанны кічіг тустаң сығара үгретчеңнер. Иди маңзырабин азыр-нарға үгретчеңнер. Атха мүнзе, тізең, табырах чолға сығарға кирек, чидер чирге чапчаң чидіп алар үчүн. Иди үгретче сөспек: *«Ас іскенче — маңзырабаçaң, атха мүнзе — саадабаçaң»*.

Кізінің сын ондайы аның позының сөзіне турыстығ полчатханынаң сыныхталча. Сын чоох кізінің ах сағызын читірче. Андағ кізіні чон аразында улуғлапчалар. Сын чоох пик арғамчынаң тиңнестірілче. Арғамчы пик полбаза, атты үгрет полбас. Чоох сын полбаза, чон ағаа киртінмес. Ол кізі чон киртінізінең сых парар. Аннаңар чон алнына сын чоохтығ ла сығарға кирек, алай ба хайди тидірілер: *«Ат үгретерде, арғамчың пик ползын; чонга чоохтирда, чоогың сын ползын»*.

Кізінің прай чуртазы — тоғызы, тынағ тузы — атнаң палғалыстығ полғанынаңар, аның хылиин, позын иптіг тудынарын ідөк атнаң тиңнестірчеңнер. *«Ир кізінің істінде изерліг ат чызаан»* теені ир кізінің пазымның, сыдамах ондайын көзітче.

Ат кізінің иң ізестіг арғызы полчатханы ыраххы чорыхтарда сыныхталчаң. Пирік тайғаларны тобырып, чахсы ла ат сыдасчаң. Ол ээзін хайдағ даа иртпес-парбас орыннардаң сығарчаң, улуғ чолға орта ағылчаң. Чуртаста ідөк чонны сидік ондайдаң сын чолға сығарарға пастағчы кізі кирек. Андағ ир-чахсы чоннаң устап парарға турыстығ. *«Тайга чирче чөрерге аттың чахсызы кирек, чон пазында турарға ирнің чахсызы кирек»* — пу сөспек мының алнындағы тустарда ыр алай тахпах чіли пүткен полар, че пола-пола килгенде, сөспек чіли тузаланыл сыххан тіп сағынарға чарир.

Пу ондайнаң, олғаннар, кічіг тустаң сығара сөспектер аразында өзіп, оларның тирең сағызын сизінчелер. Мында пастағы орында турча іче-пабаның чайаачы көрізі. Ағаа төстеніп, школадағы үгретіг узарадылча.

УРОК. ЛИТЕРАТУРА НЫМАХТАРЫ

Нымахтың фольклор өзені. Нымахтың жанр паза поэзия ондайы.

Литература паза чон нымағы: пасха паза төөй сарилары. Литература нымаа. «Көйтiк Түлгүдеңер нымахты» хығырары.

Чонның пазылбин пүткен чайаачызы паза литература.

Пастағы литература жанры, хайзынаң үгренчiлер таныс-чалар, ол — литература нымағы.

Үгретчi олғаннарға литература нымағы чон нымахтарынаң нименең пасхалалчатханын паза нименең төөй полчатханын чарытча. Пу сурығны олғаннарға чахсы сизiндiрер үчүн, чон нымааның пүдiзiнiң алынча чардыхтарын сағысха кирерi көрiлче:

- 1) Нымах пастаа.
- 2) Ах киректернiң хара киректернен харбазии.
- 3) Оңнығ матырның оңнығ нимес матырларнаң күрe-зии. Чахсының чиңенi.
- 4) Нымахтың ырыс-часкалығ тоозылғаны.

М. Е. Кильчичаков. «КӨЙТІК ТҮЛГҮДЕҢЕР НЫМАХ»

М. Е. Кильчичаковтың «Көйтiк Түлгүдеңер нымаанда» чон нымааның пүдiзiнiң хайдағ танығлары тоғасчатханы үзүрiлче.

Аннаң андар «Көйтiк Түлгүдеңер нымах» чарыда хығырылча. Цитата ондайлығ полта планын пүдiрер тоғыс апарылча.

Чарыда хығырығда нымах пастаанына, полтаның хорығ-хайыныстар пастыра тығығанына, көйтiк Түлгүнiң паза Ала Саасханның аразындағы теелiстерге хайығ салылча.

«Аңның көйтiгi сарығ Түлгү, харахтарын чүгүрте көрiп, ханның хызынча чайылча. Халын хузуриин чир паарли хызыл торғыча сөзiрче», «Алаахтыр чирге», «чой Түлгү» — хоос сөстернiң тузалары чарыдылча.

Пу тоғыстар соонаң нымахтың үзүрии сурығлар хоостыра иртiрiлче. Нандырығларны текетке төстенiп чарытчалар.

1. Нымахтағы Түлгүнің көйтігі улуғ ба?
2. Хайди сағынчазар, ноға ол андағ көйтік полар?
3. Түлгүнің көйтігі хайда көрінче?
4. Ноға ол Ала Саасханны хати-хати хаңыртча?
5. Көйтік Түлгү хайдағ ома? Оңнығ алай оңнығ нимес пе?
6. Парасхан Ала Саасханның сизігі пар ба?
7. Ноға Ала Саасхан андағ үзе киртінчек? Сағыстарыңнан үлезіңер.
8. Автор Ала Саасханның омазына хайди теелче?

Турналарның ах сағыстығ полчатханын текст пастыра чарыдары. Турналар — ах сағыстығ, пырозы чох хустар. Олар сизіктілер паза хыйғалар. Турналар Ала Саасханға сынны көнізінең чоохтапчалар, сизіндірчелер. Турналарның көйтіктері пір дее чоғыл. Олғаннарға авторның турналарға хайди теелчеткені сизіндірілче.

Автор нымахтағы омаларның (Ала Саасханның, турналарның, көйтік Түлгүнің, Харачхайның, Хара хустың) хайдағ хоос оңдайларнаң тузаланып, тіллерін көзітчеткені ілезіне сығарылча?

Текст чарыда хығырылып, үзүріг-чоохтазығ апарылча.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. *«Ах көгістіг Харачхай», «хустың чапчаңы Харачхай», «атхан ух чіли атыгып, тағ хырынзар учухча», «соган чіли сыгырып, сын пөзинзер өөрлепче». Пу хоос сөстер Харачхайның омазын хайди паалапчалар?*

2. *«Хыйгадаң хыйга, табырахтаң табырах, чапчаңаң чапчаң хус — ол Харачхай». Пу сағыс орта ба? Сірер хайди сағынчазар?*

3. Авторның Харачхайға теелізін чарыдыңар.

4. *«Чалгыс хустарға чаг паарлыг, өкіс хустарға оң паарлыг» сөстерні сірер хайди оңарчазар?*

Пу хоос сөстер хустарның ханы Хара хустың омазын хайди чарытчалар? Ноға хустарның ханы Хара хус көйтік Түлгүні чиңіп алча?

5. *«Күстігдең күстіг, сыннаң сын, артыхтаң артых Хара хус». Хайди сағынчазар, пу сағыс орта ба?*

6. Автор Хара хустың омазына хайди теелче?

7. Сірерге турналарның паза Ала Саасханның хайдаг хылии-ондайлары чагын? Чоохтаңар.

8. Текстті чарыда хығырыңар.

Ибдегі тоғыс. Нымахты тооза хығырып, полтазы хоостыра план пүдір саларға.

УРОКТАР. М. Е. Кильчичаков. «КӨЙТІК ТҮЛГҮ-ДЕНЕР НЫМАХ»

Нымах матырлары, оларның хылии-ондайлары. Нымахты, таллап, кизекти чарыда хығырары, полта хоостыра план пүдірері.

«Нымахты орта тап» тіп, викторина иртірері.

Тоғыс текстті чарыда хығырарынаң пасталча. Ибде полта хоостыра иділген план сыныхталча (2–3 үйренчі доска хыринда тогынчалар). «Көйтк Түлгүденер нымах» хоостыра чоохтазығ апарылча.

1-ғы чардых.

Нымахтың пазы. Нымах пазында чонның пазылбин пүткен чайаачызының паза литература нымааның төйи сариларын ілезіне сығарары.

1-ғы чардыхты чарыдарға полысчатхан сурьғлар паза идер тоғыстар:

1. Ала Саасхан хайдаг тустарда паза чирлерде чуртаан полтыр? Нандырығны текст пастыра киречілеңер.

*«Амдыгы төлнің алнында,
Пурунғы төлнің соонда,
Ах чазының ортызында,
Кизек таллар аразында,
Тан тобырбас тымых чирде...»*

2. Ала Саасхан алты палазын хайди теендіріп өскірген?

3. Сіреп пу нымахтың хоос пастаанын хайди оңарчазар? Сағыстарыңнаң үлезіңер.

4. Ала Саасхан көңіңерге кірген ме? Ноға?

Ұзүріг соонда нымахтарның пазының пілігчілерінің аразында «Кем көп пілче паза орта табар» марығлығ ойын иртірерге чарир.

2 - ч і ч а р д ы х.

Нымах полтазының тығанын сизінері.

Ікінші чардығында учураан таныс нимес сөстернің тузазын чарыдары. Ала Саасханның паза көйтiк Түлгүнің пастағы тоғазии-урунызы.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Көйтiк Түлгү Ала Саасханзар хайдағ туста чиде салған?

2. Түлгүнің тастындағы омазын чарытчатхан кизекті, таап, хығыр пириңер.

3. Автор көйтiк Түлгүнің көйтiгiн-сүмезiн хайдағ хоос сөстернең чарытча?

4. Түлгү хайдағдыр?

5. Ол Ала Саасханны хайди алаахтырып алча?

6. Түлгү Ала Саасханға хайдағ оңдайнаң чағын кіріп алча? Нандырығны, текетке төстеніп, чарыдынар.

7. Автор Ала Саасханнаңар ноға піди пасча:

*«Аар айланып, ылғанча,
Пеер айланып, күлiнче»?*

8. Ала Саасханның істiнде хайдағ ікiнчiлестiг сағыссырастар харбасчалар?

9. Сiрер хайди сағынчазар, Ала Саасханға оой полған ма алты палазын, харбап, сарығ Түлгее тастап пиергерге?

10. Автор чылның тустары алысчатханын хайди хоос-тапча?

11. Текеттең, чылның тустарын чайап, ибiркi чир-чайаанның сiлиин сомнап салған кизектернi, таап, өтiг хығыр пириңер.

Ала Саасханның алты палазының пичел-чобағлығ үлүзi хоостыра алынча чоохтазығ апарарға чарир.

Анаң, авторға үндезiп, «Ала Саасханның хайран алты палазы» тiп, улуг нимес чоох пүдiрерге.

3 - ч і ч а р д ы х.

Нымах полтазының узарадылғаны. Пала чох халған Ала Саасханның пичел-чобаа. Ала Саасханның наа чурт салғаны. Аның алты турнанаң тоғазиинаңар, хоос текетнең

тузаланып, чарыдары. Алты турнаның Ала Саасханға сынны чоохтааны.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Алты турна Ала Саасханға хайдаг чакығ пирче?

Алты турнаның Ала Саасханға чөбін, текстте таап, хығырарға.

2. Ала Саасханның көйтiк Түлгүнең iкiнчi тоғазии. Оларның тоғазиинаңар улуғ нимес ойын турғызарға чарир.

3. Көйтiк Түлгү алты турнаны хайдаг сүменең хаңыр-тып алча? Пу хоос кизектi, текстте таап, хығыр пирiнер.

4. Көйтiк Түлгү алты турнаны хайди халтыратча, хорғытча? Хайдаг сөстернең, махтанып, позын көдiре паалапча? Тексттiң кизегiн өтiг хығырыңар.

5. Көйтiк Түлгү — түбi чох хоос сүмелiг аң тирге чарир ба? Сағыстарыңнаң үлезiңер.

6. Пу хоос кизекте автор алты турнаа хайди теелче?

3-чi чардыхтың үзүриин, «Ала Саасханның харах чазына харлых турганы, пурны сууна пурлух турганы» тiп, улуғ нимес чоох пүдiрерiнең тоозарға чарир.

4-чi чардых.

Полтаның узарадылғаны. Нымахтағы хайыныстарның тыығаны. Ала Саасхан — көйтiк Түлгү — алты турна. Чайгы тус. «Чалаас-падас хузычактар уйаларда тапсасча». «Аңның көйтiгi сарығ Түлгүниң» нимiске сыхханы.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Ала Саасханның көйтiк Түлгее хатығ тоғырланғанын, текстте таап, өтiг хығыр пирiңер.

2. Хайди чой Түлгү Ала Саасханның алты палазын, сүменең пылас полбин, чабалнаң оғырлирға итче? Текстке чағын чоохтап пирiңер.

3. Алты турнаның Түлгее нименең сылтаанда алаактыртырханын iлезiне сығарыңар.

Үзүригнi, «Көйтiк Түлгүниң чой, ачығ паза чабал тiлi» тiп, улуғ нимес чоох пүдiрерiнең тоозарға чарир.

5-чi чардых.

Полтаның узарааны. Наа омалар — ах көгiстiг Харачхай паза алып Хара хус — хозылчатханы. Хайыныстарның

тығанының иң пөзік сині. Түлгүнің той саларға тименчеткені.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Көйтiк Түлгү поэының чазыт сағыстарын ноға азыбысча?

2. Алты турнаа ол хайдағ сөстер сөлепче? Текстнең тузаланып, чарыт пириңер.

3. Алты турна, Түлгүнің сөстерін тыңнап, ноғадаңар «пылтырғы чылны сағын турғаннар»?

4. Харачхай алты турнаа илег-чобағдаң озарға хайди полысча?

5. Харачхай полызыға ноға Хара хуссар айланча?

Нандырығны, текстке төстеніп, чарыдыңар.

6. Хара хус — ол кемдір?

Пизинчі чардыхты, «Хустың чапчаңы Харачхай» тіп, улуг нимес хоос чоох пазып алай тахпахтар сағынарынаң тоозарға чарир.

6 - чы чардых.

Полтаның узарааны. Хайыныстарның тоозылғаны. Чабалның утырғаны, ах-чахсының асханы. Хара хустың паза көйтiк Түлгүнің харбазии. Ұтренчілернің хайиин ікі оманың чоохтазиина айландыраы.

Пу чардыхта олғаннарға Хара хус сын үчүн турысчы полчатханын, аның ікі чүстіг көйтiк Түлгүні асханын сизіндірері киректелче. Ұзүрігні «Сын үчүн, туртухпин, ікін-чілебин, турызарға сидік пе алай оой ба?» сурығ ибіре апарарға чарир.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Хара хус көйтiк Түлгүні хайдағ сөстернең чарғылапча, хатығлапча, нандырыға тартча? Нандырығны, хоос текстке төстеніп, тимнеңер.

2. Көйтiк Түлгү Хара хуссар хайдағ сүмеліг чоохнаң айланча?

3. Хара хустың көйтiк Түлгее,

*«Көйтiктернің сыйығын
Кірліг поладыр тидірлер,*

*Чой тілліглернің чиизін
Чыстыг поладыр тидірлер»*

тіп, нандыриин чарыдары.

4. Сарыг Түлгүнің тоозылбас-парбас көйтігі, үзү-түбі чох сүмезі агаа пырозы чох аң-хустарның аразында үлгү холда тударға полысхан ма? Хайди сағынчазар, ноға?

5. Нымахтың өөн сағызын киречілепчеткен кизекті хығырыңар. Сөспектер табыңар.

Литература паза чон нымааның оңның паза оңның нимес омаларының чағын паза төйй полчатханына хайыг айландырылча.

Алып Хара хустың омазын чарыдарына тоғыс апарылча.

Ұзүрігні, «Хара хус — сын матыр паза махачы арачылағчы» тіп, улуғ нимес хоос чоох пүдірерінең тоозарға чарир.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Хакас чоңының хайдағ нымахтарында көйткік Түлгүденер чоохталча? Сағысха киріңер.

2. Орыс чоңның нымахтарында көйткік Тулгүнің омазы хайди чарыдылча? Сағысха киріңер, тиңнестіріңер.

3. Писатель М. Е. Кильчичаков «Көйткік Түлгүденер нымахта» аң-хустарның чуртазы хоостыра нимес үгретче? (Мында үгренчілернің хайиина *аллегория* пілдіріг тартылча. *Аллегория* — нимені ибїртін сизіндіргені.)

4. Писатель кізінің хайдағ хылии-оңдайына поғдархапча, хайзына, тізең, чөпсінминче?

«Фольклор литературадаң нименең пасхалалча?» сурыг хоостыра үзүріг оңдайлыг чоохтазыг иртірері көрілче. Мында «Талай хазында» («У лукоморья») мультфильмнең тузаланарға чарир (М. П. Боргоякова тілбестеен, Ю. П. Челтыгмашев хығырған). Мультфильм олғаннарға литература паза чон нымахтары нименең пасхалалчатханарын чахсы сизіңерге полызар.

Ұгретчінің көргенінең, хакас, орыс паза тилекейдегі писательлернің литература нымахтарын тиңнестіре үзүрерге чарир (С. Т. Аксаков. «Аленький цветочек», П. П. Ершов. «Конёк-Горбунок»; Э. Т. А. Гофман. «Щелкунчик», А. де Сент-Экзюпери. «Маленький принц»).

УРОКТАР. С. Е. Карачаков паза аның «ТОРЫМАС» НЫМАҒЫ

Нымахты хығырары, чарыда үзүрері.

Урок пасталчатса, «С. Е. Карачаковтың нымахтары» тіп, викторина-ойын иртірері көрілче. (С. Е. Карачаковтың нымахтарынаң үтгенділер пасталығ класстан сығара таныстар.)

Викторинаны иртірген соонда, нымах ибіре улуғ нимес чоохтазығ апарылча.

Нымахты үзүрерінде аймах методика ондайларынаң тузаланаарға чарир. Оларның пірсі: нымахты, маңзырабин, үзіктерге чарып, хығырары. Аразында, чоохтазығ-үзүріг апарып, кизектерні чарыдарға. Ұзүрігні пирілген сурығлар хоостыра апарарға чарир.

1 - Ғ Ы Т О Х Т А Ғ. «Тайғадағы абый хузух ағазы».

Иң пастап үзікте учураан таныс нимес сөстернің тузалары чарыдылча. Анаң үзік үзүрілче.

1. Автор хузухты ноға *абый* тіп адапча? «*Абый*» тесінін чарыдыңар.

2. Абый хузух ағазы — хайдағдыр ол? Чарыдып, текстке чағын чоохтаңар.

Ұзік хоостыра, «Абый хузух ағазы — хакас чонның аарластығ ағазы» тіп, улуғ нимес проект ондайлығ тоғыс толдырары көрілче.

2 - Ч І Т О Х Т А Ғ. «Торымастар өскіргені».

1. Торымастарны өскіріп аларға ноға сидік?

2. Оларны өскірерге кемнер полысчалар?

3. Автор тайғаның чуртазында үзілбес-парбас хайдағ палғалыстардаңар чоохтапча?

4. Торымастарның өзінеңер текстке чағын чоохтап пиріңер.

5. Хузух ағазының алғызын өтіг хығырыңар.

3 - Ч І Т О Х Т А Ғ. «Хузух пазындағы торымас».

1. Хузух пазындағы торымас нимес өрінчең паза хомзынчаң?

2. Текстнең тузаланып, күскүдегі торымнардаңар хоости чоохтап пиріңер.

3. Авторнаң чаразып алай чараспн, «Ачых-чарых, өріністіг хузух пазындағы торымас» тіп, улуғ нимес хоос текст пүдіріңер.

4 - ч і т о х т а ғ. «Торымнирға килген кізілер».

1. Ағас пазындағы торымас пір иртен нимес усхунған?

2. Кізілер нимеденер чоох апарғаннар?

3. Кізілер торымастың сурынызын ноға испееннер?

4. Ол нимес хомзынған?

5. Сірер хайди көрчезер, чалғыс торымас ағас пазында тиктең халған ма алай чох па?

6. Килген кізілер тайғаны хайди алғааннар?

7. Хоос текстке төстене, «Хакастарның тайғадағы ки-бірлері» тіп, улуғ нимес проект пүдіріңер.

5 - ч і т о х т а ғ. «Чалғыс торымас хар-порааннарда».

1. Тайғазар хайдағ хар-пораанның тус читкен?

2. Хайди сағынчазар, чалғыс торымасха тайғада истіг полған ма?

3. Торымас чилде хайди полған? Нандырығны, текстке төстеніп, тимнеңер.

4. Торымас кемнің ылғапчатханын ис салған?

5. Торымаснаң тиинічек нимеденер хабарласханнар?

6. Тиинічек ноға хызылысха кір парған?

7. Автор тиинічектің нимізін оғырлаан кізіні ноға «чабал кізі» тіпче? (Олғаннарның авторнаң чарасчатханы, чараспнчатханы ілезіне сығарылча.)

8. Тиинічек нимес сиргектенген?

9. Торымаснаң тиинічектің чоохтазиин сырай хоостыра хығырыңар. Тиинічектің хомзынызын, торымастың аллығ чүрегін үн көдірілізінең көзіт пириңер.

10. Авторға үндезіп, «Торымастың чарых омазы» тіп, хоос чоох пүдіріңер.

6 - ч ы т о х т а ғ. «Наа хорбычах».

1. Торымастың часхыдағы чуртазын текстке чағын чарыдыңар.

2. Торымастың чайғы чылииндағы чуртазын чары-дыңар.

3. Торымас тикке хыйаланған ма алай чох па? Пу хоос кизектің өөн сағызын чарыдыңар.

4. Авторның сағызын узарадыш, «Наа хорбычактың үлүстіг чуртазы» тіп, проект пүдіріңер.

Тиксі сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Нымах хайдаг өөн ондайнаң пүдірілген?

2. Писатель торымастың омазы хоостыра нимес үг-ретче?

3. Автор хығырығчыларны хайдаг тирең сағысха түзірче? Сағыстарыңнаң үлезіңер: *Тайга — ол Хузух агазы — ол Торымас — ол*

Пизінчі класстың үгренчілеріне «Торымас» нымах наа нымах полча. Аның көрімі (жанры) дее наа. Писатель ибiртiн нымахта, тiрiг нимес нимелернi тiрiлдiрiп, оларның чуртазы хоостыра хығырығчыларны тирең сағысха түзірче. Нымахта өөн ома торымас полча. Писатель торымастың омазын тiрiлдiрче. Торымас — тiрiг ома. Ол сағынча, өрiнче, пичелге түсче, иреленче. Торымас — хыйғачах, ах сағыстығ, пай чүректіг, прайзына полызаачы, чуртазын тайғаның сiлиипайы үзiлбес-парбас үчүн пирче. Торымастың омазын сомни, писатель кiзiнiң паза ибiркi чир-чайаанның палғалызына хайығ салча паза аннаңар сағыссыратча. Нымах илеседе сағыстарны тiрiтче, илезiне сығарча. Иң пастағызын, хайди Ада чир-суубыстың ис-пайын — тайғаны — хайраллиры. Икiнчiзiн, чонның иң артых кибiрлерiн тут халары, өөнiнде хакас кiзiнiң паза тайғаның аразындағы иптiг теелiзiн узарадар кибiрнi. Ұзiнчiзiн, хайдаг ондайнаң чонның пайын — хузух ағасты — арачылиры.

Г. Г. Котожековтың «*чонны iкi хур арачылапча: кибiрлернi тудынганы паза ибiркi чир-чайаанга хынганы*» тіп сағызын нымахнаң палғалыстыра көрерге.

«Торымас» нымахты чайаачы ондайнаң үгренерінің ікiнчi чолы пар. «Торымас» нымахты проект ондайынаң пүдірерге чарир.

Литература нымағы. Пос алынча хығырчаң урок.

Пирiлген урокка «Нымах тойы» көзiдiг тимнирге чарир. Мындаг урокка олғаннар азынада тимненчелер. Олар

уроқта удур-төдір иң хынған литература нымахчызынаңар искірчелер алай нымах чоохтапчалар. Нымахтарның өтіг хығыриин иртірчелер, оларның алынча кизектері хоостыра ойын, тимнеп, көзітчелер. Урокта, «Нымахтарның олтырығы» тіп, марығ ондайлығ ойын иртірерге чарир. Олох туста үгрөнчләрнің хайиин литература нымаа чон нымағынаң нименең пасхалалчатханына айландыраға кирек.

Ибдегі тоғыс. Нымах чайирға тимнен килерге.

УРОКТАР. ЧАЙААЧЫ УСТАР УРОГЫ. НЫМАХ ЧАЙИР УРОК

Ибдегі тоғысты сыныхтиры.

Чоохтазығ иртірері.

1. Хайди сағынчазар, нымах чайапчатхан писатель олаңай писательдең хайди пасхалалча?

2. Нымах чайирында писательнің узының хайдағ сарилары киректелче?

Үгрөнчләр писательнің узынаңар чоох апарчалар. Олар мындағ сағысты ілезіне сығарчалар: нымах чайир ус — улуғ паза поғдархастығ ус. Нымах чайапчатхан писатель олаңай ла нимеде хайдағ-да хайхасты көр салча. Көзідімге алза, поезд терпектерінің суулазында көгні исче, олаңай сіліг нимеде артых сілігні сизінче, чапсых нимеде артыхтаң артығын көрче. Тіріг нимес нимені тірілдіріп, ағаа тын пирче, аны сағындыртча, өріндіртче, хомзындыртча.

Чоохтазығ соонда үгрөнчләрге сағамғы тустағы писательнің нымағын хығыр пирерге чарир. Килістіре полар С. Е. Карачаковтың «Салымас» нымағы.

САЛЫМАС

Ол чарыларға чит парған сиңнеде хараазын төреен. Харасхыда ағаа парчан ибіре изі чох пілдірген. Чилічек паарсап теңзе, салымас хорых парчатхан: аны андара ідібізерге итчелер тіп сағынған. Че мына іскеркізі көместен

чарып пастабысхан. Кии чылыпчатхан. Тигір төзі, хазарып, анаң хызарыбысхан. Чылығ пол килген. Салымасха өріністіг пілдірібіскен. Күн сустары, хыр кистінең сығып, чир үстүн хызыл сырнаң өңнендірібіскеннер. Оларның сузына салымас аймах-пасха пызыңнап сыххан. Анзы чир-чайаанның уулбас сілиине, чуртас тынызына чарыдылған сарын чіли пілдірген.

Че мына күн өөрлеенненң өөрлепче, ізигден ізиг ле полып одырча. Салымас, хуруп, чіт парған.

Хараазын, тізең, ол пазох хатап төреен.

С. Е. Карачаков

Ўгренчілернің нымахты хайди онарғаннарын сурығлар хоостыра сыныхтабызарға чарир.

1. «Салымас» нымах хайдағ хоос ондайға төстеніп пүткен?

2. Аның өөн сағызы хайдағ?

3. Ол нимее үгретче?

Пис класстың ўгренчілері тірілдіріс хоос ондайны чарытчалар. Салымастың тіріг нимее хубулчатханынаңар чоохтапчалар.

УРОКТАР. В. А. Кобяков. «АЙДО» (улуғ чоохтаң үзіктер)

Василий Андреевич Кобяковтың «Айдо» улуғ чооғын ўгренеріне алты час пирілче. Пастағы урокта В. Кобяковтың чуртас чолынаңар паза чайаачызынаңар чоох апарылча. Өөнінде үгретчі писательнің пасчаң узына, хоос тіліне, пай сағызына, авторның кибірліг пасчаң узына хайығ салча. Ўгренчілер, пасталығ класстарда ўгренген произведениелерні сағысха кирип, чоохтазығда араласчалар.

Чоох паза улуғ чоох: төөйі паза пасхазы.

«Айдо» — улуғ чоохтың автобиографической көрімі. Оолахтың хылии-ондайын чарытханы. Улуғ чоохтағы хайыныстар паза ибіркі чир-чайаан. Писательнің хоос узы.

В. А. Кобяковтың «Айдо» тіп улуғ чооғына чарыдылған пастағы урокта ўгренчілер улуғ чоох көрімінің танысчалар паза улуғ чоохты хығырып пастапчалар.

Ўгренчї ўгренчїлернең чоохтазығ апарча.

1. Чоохтың өзенінде ниме полча?
2. Чоохта нимеденер чоохталча?
3. Автор нимеденер искірче?

Ўгренчїлер хығырған чоохтарны сағысха кирчелер. Хығырған чоохтардағы хайыныстардаңар искірчелер. Ойн хайынысты чарытчалар.

Пу сурығларға нандырғаны улуг чоохтың көрімінең танызарға полысча.

Ўгренчїлернең чоохтазығ. Ўгренчїлернің текстнең танызары ікі ондайли көрілче. Пастағызын, хығырығчылларның пілістеріне айланары паза пасталығ класстардағы писательнің чайаачызынаңар ўгренгенін сағысха кирері. Чоохтазығда писательнің произведениелері, матырлары, полта чоллары сағысха кирілчелер. В. А. Кобяковтың Ада чир-суунаңар, ибіркі чир-чайааннаңар, хакас чонның чуртазынаңар, улугларның паза олған-узахтың істенізіненер темаларны чарытчатхан произведениелері.

Произведениедегі хайыныстарның паза хорығларның тузынаңар тирең арах чоох апарары көрілче. «Айдо» тіп улуг чоохта хайдағ тустағы хорығлар сомнал парғанын чарыдып, полта чолларын ўзүріп, тархыннаң палғалыстыра көрерге. Көзідімге:

1. Улуг чоохта хайдағ чыллар чарыдылчалар?
2. Матырлар хайдағ күрезігде араласчалар?

Чоохтазығ соонда улуг чоохты чарыда хығырар тоғыс апарары көрілче.

1-ғы ўзік. «Чазыда».

Ўгренчїлер азынада пос алынча тимнеен 1-ғы ўзікті «Сарыг тонның чылгы хадарчызы ат ўстүнде, улуг пизиктегі чили, абыдыла тўс халган» сөстерге читіре хығырчалар. Пастағы хоос кизекті хығырған соонда, ўзүріг иртїрілче.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Пастағы ўзікте чылның хайдағ тузынаңар чоохталча?
2. Ўзік ноға «Чазыда» тіп адалча?

3. Текстке айланып, чазының сілиин хоос чоохтап пириңер. «*Ах өлең оттыг ах чазы*» хоос сөстөрні хайди оңарчазар?

4. Чазының ортызында хайдаг чуртычах харалып одыр?

5. Ол кемнің кизек чуртычагы?

6. Аны ноға Якын пайның заимказы тіпчелер?

7. Айдо — ол кемдір?

8. Айдоның тастындагы омазын текстке чагын чоохтап пириңер.

9. Айдоның арғызы кемдір?

10. Айдо Якын пайда нинче тус тоғынча?

Пастагы хоос кизектерні хығырған соонда, үтренчілер Айдо оолахтың үлүзінеңер сизінчелер. Аннаңар Айдоның чуртазында хыр пастыг Камат апсахтың орнын чарыдар тоғыс апарылча.

1. Пірсінде Айдо кемнең тоғасча?

2. Айдоның пабазы-ічезінің адын адап пириңер.

3. Айдоның паза Чабустың чоохтазиин сырай хоостыра хығырыңар.

4. Чабус кемде чаллан чөрче?

5. Чабустың чооғын истіп, Айдо хайдаг сағысха түсче?

6. Айдоның аар чуртазынаңар хоза ниме піліп алдыңар?

7. Айдо ічезінең нинче тус тоғаспиндыр?

8. Айдоның пабазының үлүзінеңер ниме піліп алдыңар?

10. Айдоның чобалыстыг чооғын Чабус хайди тынпаңча?

11. Якын пайның Айдоның ағырыг пабазына теелізін чарыдыңар.

12. Айдоның чооғын истіп, Чабустың чүрегі ноға хайнаан?

13. Чабустың «*Піске дее пірее хақан үлүс читкейөк се...*» сөстөрін сірер хайди оңарчазар?

Писательнің, пір саринаң, ибіркі чир-чайаанның сілиин хоостааны паза олох туста ікі чалчының — Айдо оолахтың аар, чобағлыг паза Чабустың оой нимес чуртастарынаңар — үлүстерінеңер сомпаңчатхан ах-хараны таныхтаңаң (контраст) хоос ондайны көріп, писатель ноға пирилген хоос

ондайнаң тузаланчатханы ілезіне сығарылча. Анаң пастаға үзіктің хығырии узарадылча.

1. Текстке төстеніп, Яқын пайның омазын чоохтап пиріңер.

2. Яқынның чабалын тілі хоостыра хайди піліп аларға чарир?

3. Айдоның чалда хайдағ кічичек өріністері пар? Текстте таап, искір пиріңер.

Көзідім: «*Ол хойның даа пастығы полганына көңіне сағ осхас*»; «*Ол хайда оймах-осхыллыг чирлерні прай даа пілгидір*»; «*Ол амды, сағызына ниме кірзе, аны тахпахха киріп, ырлап чөрче*»; «*Айдодаң ол кізі іди ниме-ноо сураглап чоохтасчатханда, агаа най ла хыныг пол турадыр*»; «*Айдо, нымзах оттыг чирічек таллап таап, чабал тонычағын төзеніп, түңдере түзіп, ойнап чатча*», *Айдоның түзі ...*

4. Чохырах Айдоны Яқыннаң хайди ал халча?

5. Ноға Айдоға іче-пабазы сағысха кірче?

6. Айдо хайдағ чарадығ алча?

Пу үзік хоостыра, «Айдоның кічичек өріністері» алай ба «Айдо — улуғ чолның чөрігңізі» тіп, улуғ нимес хоос чоохтар пүдірерге тоғыс пирерге чарир.

Үгренчлернің алғым (метапредметнай) көнігістерін алғыдарында улуғ чоохтың пастағох кизектерінің үзүриинде тархын паза чонның культура сурығларын чарыдары киректелче. Хоос тексттің хайыныстарын (гражданской чаа тузынаңар, чох-чоос партизаннарның пайлардаң паза ах казактардаң тоғыр күрезиин) хакас чонның тархынынаң палғалыстыра үзүрері көрілче. Ідөк хоос тексттің істіндегі алынча тіл единицаларын (диалект сөстерін, историзмнерні, архаизмнерні) тузазы хоостыра тирең үзүрерге. Үзікте учураан таныс нимес сөстернің тузазын чарыдарға. Көзідімге алза, үгренчлерге *заимка*, *тыт хахпазынаң чапхан аңмар*, *киндір паг*, *ыспачах* пілдіріглерні чарыдарға чарир. Олох туста тексттің хоос ондайларын үзүреріне улуғ хайығ салары киректелче, писательнің хоос узын үзүрерге. Пу ондайнаң, пизінчі класстың үгренчлері хоос текстті толдыра үзүрерге көнігерлер.

«Чазыда» чардыхтың пастағы үзiгiн, хығырып, чарыдарында үгрeнчiлернiң хайиин ах-хараны (контраст) сомнапчатхан хоос ондайға айландыраы киректелче. Көзiдiмге алза, пiр саринаң, ибiркi чир-чайаанның тоозылбас-парбас сiлиин хоостааны паза олох туста улуг чоохтың матырларының аар, чобалыстыг үлүзi. Көзiдiмге алза, *Айдо түзiнде паза усхунганда...*

1. Ногадаңар писатель ах-хараны сомнапчатхан хоос ондайнаң тузаланча?

2. Ах-хараны сомнапчатхан ондай писательнiң хоос узын хайди чарытча?

Пу үзiкте Айдоның пiлiнiзi көрiндiре өсчeткeнiне хайыг саларга. Таныхтирға кирек, 5–6 класстарның үгрeнчiлерi оманы психология саринаң чарыдарына толдыразынаң тимде ниместер. Олар өөнiнде артых полта хайыныстарына хайыг салчалар, оманы үзүрерiнде сидiксiнчелер. Оманың хылии-ондайының толдыразынаң үзүрии 7–8 класстардаң пасталча, че 5–6 класстарда пiс палаларны класстаң клас-сха ағырин-көөлчe оманың үзүриине тимнепчeбiс. Аннаңар литература методиказында матырның хылии-ондайын чарыдарында «сөс — текст — наа сөс» көстегнең устанары көрiлчe.

Айдоның пiлiнiзiнiң өзiзiн, хылии-ондайын көзiтчeткeн хоос кизектернi, текстте таап, өтiг хығыраына тоғыстар апарарга.

1. Айдоның кiчичек Чохырах адайы «*хан осхас чоон*» Якын пайға нога сыданып алча?

2. Улуг чоохтағы хайыныстар хақан паза хайда иртчелер?

3. Камат ага, Карбай, Айдо паза Чабустың омаларын Якын паза Кустук пайларның омаларынаң тиңнестiрiңер.

4. Илепчeткeн чалчыларның омаларын чарытчатхан кизектернi табыңар.

5. Автор оларның омаларына хайди хайчатханын iлeзiне сығарыңар.

6. Пайларның хазыр омаларын көзiтчeткeн хоос кизектернi текстте табыңар.

7. Автор пайларның омаларын хайди көзітче?
8. «Айдо — улуғ чолның чөрігчизи» тіп улуғ нимес хоос чоох пүдіріңер.

Ибдегі тоғыс. «Айдо — ол хайдаг кізи?» тіп, искіріг тимнеп килерге.

«Айдо хайдаг кізи»

2-чі үзік. «Наа орында».

Ўгрөнчлернең чоохтазығ. Чоохтазығны улуғ чоохтағы көзиділген хайыныстарның тузынаңар паза орнынаңар пастирға чарир. Ноғаданар? Олғаннарға ирткен чибіргі чүс чылның хорығлары пілдізи чохтар. Ол тустар чиит хығырығчылардаң аринча ырап парғаннар. Аннаңар тархын танығлары артых полбас.

Чоохтазығ ибзер пирілген тоғыс ибіре апарылча. Ўгрөнчлер хоос тексттің кизектерінзер айланчалар. Чалчыларның паза пайларның омаларын чарыгчалар, Айдоның Чабуснаң тоғазиин, Айдоның Чабусха сөбірезінің үлүзіненер чооғын, Айдоның Яқын пайға сохтырғанын, Камат ағаның Яқын пайға сөклетчеткенін чарыгчатхан хоос кизектерзер айланчалар, үзүріг-чоохтазығ апарчалар. Матырларның хылии-ондайларын сомнапчалар.

Ікінчі үзікті класста хығырарға чарир. Хығырған текст хоостыра олғаннар пос алынча сурығлар сағынчалар. Анаң сағынған сурығлар хоостыра (2-ер ўгрөнчі) өмелер істінде сурығ-нандырығ ондайынаң үзүріг иртірчелер (5–7 минута).

Тус читкіче полза, сурығларға нандырып, үзүрері паза идер тоғыстарны толдырары көрілче.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Пу үзік ноға «Наа орында» тіп адалча?
2. Наа орынзар чорыхта Айдоның хылии-ондайы хайди көзиділче?
3. Айдо чолда хайдаг сағыстарға түсче?
4. Ол нимеденер сағыссырапча?
5. Чорыхта Айдонаң Чохырах хайди тіл алысчалар?
6. Айдонаң Торканың тоғазиин, текстте таап, сырай хоостыра хығырыңар.

7. Торка кемдір?
8. Кустук пайдаңар ниме піліп алдыңар?
9. Торканың паза Кустук пайның чуртын тиңнестіріңер, текетте таап, өтіг хығырыңар.

10. Ноға Айдо Кустукның туразының «*істінде позы позына угаа кічиг пілдірген?*»

11. Хайди сағынчазар, Айдоға Торканың хара чир поллығ турачағында истіг пілдірген полар ба?

12. Пайдаң пайның пасхазы пар ба? Ноға?

13. Пайлардаңар паза чох-чоостардаңар сөспектерні, сағысха кирип, чоохтаңар.

Писательнің хоос узын үзүрері.

Пирілген үзіктен тиңнестіріглерні, эпитеттерні таап, писатель ноға пу хоос ондайларнаң тузаланғанын чарыдарға. Көзідімге алза, *халбах ханаттыг тасхацахтар, чоғар тастаан чурух чили, халбаңнап учугыбысчалар; Чохырагына, кізее чоохтаан чили; Чохырах, халас чили, тўрил тўс халған* — тиңнестіріглер; *тадылыг уйгу; чылыг көрістіг харахтары; нымзах күлкі* — эпитеттер.

Писательнің хоос узын үзүрері.

Ўгренчилер, пирілген үзікте тиңнестіріглер, эпитеттер таап, писатель ноға пу хоос ондайларнаң тузаланчатханын чарытчалар. Көзідімге алза, *хазыр чей, чағбан чей, чылыг сагыс, чалахай күлкі* — эпитеттер; *пай Кустук осхастар; күндегөк чили; чон хара сеек чили; прайзы туган-чағын осхас* — тиңнестіріглер; *чарых күн харагы* — тірілдіріс.

Ўзүріг соонда, «Хоос произвениедегі ибіркі чир-чайаанның Айдоның көңіне теелізі» тіп, істезіг проект толдырары көрілче.

УРОК. ЧАЙААЧЫ ОНДАЙЛЫҒ УСТАР УРОГЫ (урок-мастерской)

«Автор — произведение — хыгырыгычы» теелістерні тыыдары паза тиреннендірері. В. А. Кобяковтың «Айдо» улуғ чооғын узарадып, «Айдоның чиңіс соондағы пос чуртазы» тіп, хоос чоох чайиры.

УРОК. П. Т. Штыгашев. «ТЕЕРКЕ КНЕС»

Кибелістің өөн сағызы паза хоос оңдайлары. «Теерке кнес» кибелістің фольклорға теелчеткені хоостыра үзүріг иртірері.

Пис класста поэтической произведениені үгренинде үгретчинің алнында методика саринаң оой нимес пөгіннер турча. Иң пастағызын, үгретчилерге кибелістелер оңнағ пирип, аның чоохтаң паза улуг чоохтаң пасхалалчатханынаңар пілдірері. Олғаннарны, кибелісті өтиг хығыртып, поэттің пөзік көннине, сағысыразына чағыннадары; кибелістің өөнінеңер — ритмнеңер — пастағы оңнағ пирип, аның кибелістегі орнын сизіндірерге. Ритмнің слогтарының саны хоостыра, ідөк ударение санынаң пүтчеткенинеңер, узун паза хысха слогтарның хаталғанынаң палғалысчатханынаңар алтынчы класстың программазына азынада тимнең, наа піліс-көгіске көніктірері. Ікінчизін, кибелістің пүдізі, хоос оңдайлары ибіре чоохтазың апарары көрілче.

Олғаннар П. Т. Штыгашевтің хай пірес произведениелерінең таныстар, аннаңар урокты чоохтазығдаң пастирға чарир.

П. Т. Штыгашев — хакас литературазының төстегчилерінің пірсі. Чайаачы устың пасталығ класстарда ирткен произведениелерін сағысха кирип, чоохтазығны узарадарға. Поэттің Ада чирі-суунаңар, ибіркі чир-чайааннаңар, хакас чонның чуртазынаңар произведениелерін адап, омаларны сағысха кирип, кибеліс чолларын үзүрерге.

«Теерке кнес» кибеліснең танысхан соонда, аны өтиг хығырарына хайығ саларға.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Пу кибелісте нимеденер пазылча?
2. Сірер хайди сағынчазар, кибелісте авторның хайдағ көңні пілдірче (поғдархас, чөпсініс, өрініс алай поэттің нимес-де чөпсінминчеткені, нименең-де чараспинчатханы, нимені-де, кемні-де чарғылапчатханы)?
3. Кибелістің алынча кизектерін (строфаларын), маңзырабин, өтиг хығырыңар.

Кибелістің үзүри и. Кибелістің үзүриин, учебникте пирилген сурығларға чөленіп, иртірері көрілче. Ұғрен-цілер, кибелістің істіндегі үзүриинен пастап, алғым үзүріге айланчалар.

Олох туста хоза сурығлар паза идер тоғыстар иртірері көрілче.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Кибелісте хайдағ омадаңар чоохталча?
2. Теерке кнес хайдағ туста паза хайдағ чирде чуртаптыр?
3. Хайди сағынчазар, Теерке кнес ноға оңның нимес ома полча? Нандырығларны, текстке төстеніп, тимнирі. Оманың хылии-оңдайын чарыдары.
4. Произведение хоостыра цитаталығ план пүдіріңер.
5. Кибеліс хоостыра сурығлар сағыныңар.
6. Поэттің хоос узын чарыдыңар. Кибелістің хоос оңдайларын (тиңнестіріглерні, эпитеттерні, паза пасх.) үзүріңер.

УРОК. И. Г. Котюшев. «МУҢ ХАЗЫҢ»

Пизінчі класста Иван Григорьевич Котюшевтің «Муң хазың» кибелізі ұғренілче. И. Котюшевтің чайаачызында кізінің паза чир-чайаанның палғалызы тирең хоосталча. Аннаңар «Муң хазың» кибеліс киречілепче. Поэт чайаачы тоғызында хакас чонның ырларына, тахпахтарына төстенче, че олох туста хакас поэзияны наа пасчаң оңдайнаң пайыгтча. И. Котюшевтің чайаачы узын аның кибірліг пасчаң кибеліс чолы таныхтапча: пөзік көңнін таныхтапчатхан хоос сомнар, пай тиңнестіріглер, чапсых сөстер.

Пу урокта, кибелісті ұғренчетсе, хакас чонның кибірліг культуразына, көрізіне айланары көрілче. Көзідімге алза, «Хазың — хакас паза орыс чоннарның ызых ағазы» тема хоостыра үзүріг-чоохтазығ иртірерге чарир. Хакас паза орыс поэттернің хазыңа чарыдылған кибелістерін, сағысха кирип, адирға.

Кибелісті өтіг хығырарына хайығ саларға.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Кибелісте нимедеңер пазылча?
2. Кибелісте хайдағ хоос омадаңар чоох парча?

3. Хайди сағынчазар, поэт хығырығчынаң хайдаг көң-
нінең үлесче?

4. Кибеліс ноға «Муң хазың» тіп адалча?

5. Хакастар хазың ағасты ноға ызых ағасха санапчалар?

6. Сіреп пілчезер бе, пістің чон ноға хазың ағасха чала-
малар палғапча?

7. Хакас чоны хазың ағасты полар-полбаста узырарға
чаратпацаң. Ноға? Сағыстарыңнаң үлезіңер.

Хакас поэттернің хазың ағасха чарыдылған хығырығ
мариин (алай поэтической салон) иртірерге чарир.

Ибдегі тоғыс. Кибелісті көрбин чоохтирға тимнен
саларға.

УРОКТАР. Г. Ф. Топанов. «МИХАЙНЫҢ ҰЛҰЗІ»
(үзiк), «АЗЫРАНДЫ» чоохтар

«Михайның үлүзі» чоохтың үзiгiн хығырары.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Үзiкте нимеденер чоохталча?

2. Үзiк ноға «Михайның үлүзі» тіп адалча?

3. Чоохта хайдаг туста паза хайдаг чирде полған хайы-
ныстар көзiдiл парғаннар?

4. Хайдаг омаларнаң таныссар? Адап пиріңер.

5. Михай — ол кемдiр?

6. Аның үлүзiненер нiме пiлiп алдынар?

7. Хайди оңарчазар, «үлүзі» теенi нiме полча?

8. Михайның үлүзі хайдағдыр?

9. Михайнаң Айдоның үлүстерi төөй бе?

10. Норо Улагашевтенер нiме пiлiп алдар?

11. Норо Улагашевтiң хылиин таныхтапчатхан сөстернi
текстте табыңар.

12. Текстнең тузаланып, Ах Төс адайдаңар чоохтап пи-
рiңер.

13. Питра апсактанар нiме пiлiп алдынар?

14. Питра апсакты аалдағылар ноға «тайга ээзі» тіп
адапчалар?

15. Питра апсах нiменен сабға сыххан?

16. Автор омаларға хайди хайча?

Авторның хоос узын чарыдары.

Хоос оңдайларны, текстте таап, үзүрерге. Көзидімге алза, *чалтырада арыглаан чис айах осхас хызыл сырайлыг күн; алтын осхас күн; чир түнүгі осхас іні; улуг хабар алысхан чили; хыбын чили; кирі тыттың хахпазына төбйелел парган* хоос сөстөрні чарыдарға.

УРОК. «АЗЫРАНДЫ» чоох

Чоохтың үзүри. Сыын іченің паза аның пызочағының хомзыныстыг үлүзін көзідері. Полған на кизекті үзүрп, чоохты хыгырары. Чоохтың өөн полтазын чарыдары.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Сіерер, пу чоохты хыгырып, хайдаг хомзыныстыг алай өрністіг киректерге тоғастар?

2. Чоохтың өөн омазы кем полча? Ноға?

Үгренчлер чоохта өөн ома өкіс халған сыын пызочағы полчатханын піліп аларға киректер. Өөн полта чолы — иненең пызоцахтың сайбалған чуртазы, пызоцахтың ічені чідір салған соондағы үлүзі. Сыын — тайғаның иң күстіг, иң сіліг, иң амыр аны. Сыын хақан даа кізіні хомзындырбинча, чобалдырбинча, кізее хомай ниме итпинче.

Іце сыынның аның пызочағынаң тоғазығны, хоос текстте таап, өтіг хыгырарға. Сакмат ноға оларға өкерсінген? Кинетін ниме пол парған? Пу сурығларны ілезіне сығарарға. Мында үгренчлер сыынның тынын тикке үскен кізее оң полбазынаңар сагысха килерге киректер. Автор өөн омаа хайди хайчатханын, ине сыын паза аның пызочағы хыйалға кірген кизекті, текстте таап, чарыдарға. Авторның чүрексаары ачыпчатханын, аның хомзынызын, чобалызын, тоғырланызын үн көдірілізінең көзідерге.

3. Автор чоохтағы хайыныстардаңар кемнің омазы пастыра искірче?

4. Сакмат, чоох апарчатхан ома, поэзынаңар ниме чоохтапча? (Сакматтың омазын чарыдары.)

5. Ноға Сакмат Маку Сакинні, мылтиин хаап, улап парирып, тохтабысхан? Чарыдыңар, ол орта иткен ме алай саба?

6. Сакматнаң Маку Сакиннің чоохтазин сырай хоос-тыра хығырыңар.

7. Сакматтың паза Маку Сакиннің тіллері хайдағдыр?

8. Сіреп кемнің чооғына чөпсінчезер? Ноға?

9. Автор ікі омаа хайди хайча?

10. Тайғаның сілиин, амырын кем сайбапча? (Тайғаның сілиин-пайынаңар чоохталчатханын текстте табары, өтіг хығырары.)

11. Текстте хайдағ пілдізі чох сөстер учурапча? Оларның туазын чарыдыңар.

12. Чоох ноға «Азыранды» тіп адалча?

13. Писатель хығырыңчаа хайдағ өөн сағыс читірче?

14. Автор чоохтағы омаларға хайди теелче? «Азыранды» чоох нимее үгретче?

15. *Азых чүректіг, чітіг харахтыг* — эпитеттер; *тайганы, ибім-чуртым чили; кічицек салаацах осхас хузуругы; тасхылларның тигейі, тас пастыг апсахтарның пазы чили; хайалар узун салаалар осхас; мин, тас обаа ла чили; көйтік пүүр чили* — тиңнестіріглер чоохтың тілін хайди сіліглен хоостапчалар? Писательнің хоос узын үзүрінер.

Ұзүрігні, «Маку Сакинні чарғылааны» тіп, чайаачы оңдайлыг ойыннаң тоозарға чарир.

Чоохтың үзүрии үгренчілерні ибіркі чир-чайаанны хайраллирдаңар, ағаа үрег итчеткен чабал кізілерге тоғыр турардаңар сағысха ағыларға кирек.

УРОКТАР. И. М. Костяков. «АҢ ЧОЛЛАРЫНЧА»; «Пастағы тоғазығлар» чыындыдаң чоохтар: «Ағас пазында хоосха», «Харам апсах», «Хортых Хапчығас», «Чалты Содаас»

Чоохтарда кізі паза чир-чайаан тема көзіділгені. И. М. Костяковтың чоохтарында чонның паза аңчыларның кибірлері. Хормачы чоохтар хайди паза хайдағ оңдайнаң пүдірілчеткенін көзідері.

Урокты И. М. Костяковтың чайаачызынаңар чоохтазығнаң пастирға килістіре полар.

«Ағас пазында хоосха» чоох. Чоохты хығырған соонда, чоохтазығны пирилген сурығлар паза идер тоғыстар хоостыра апарарға чарир.

Иң пастап чоохтың полтазы чарыдылча.

1. Чоохта хайдағ күлкістіг нимее тоғасхазар?
2. Оралдай апсах хайдағ күлкістіг нимеденер чоохтапча?
3. Оралдай апсахтың хоос тілін үзүріңер.
4. Оралдай апсахтың тілі нименең паза ноға күлкістіг?
5. Автор омаларға хайди теелче?
6. Оларны хайди сомнапча?
7. Чоохтың полтазы хайди пүдірілген?
8. Чоохтағы полған нимелерні кем искірче?

Хормачы чоохтың пілдіриин чарыдары көрілче. Көзідімге:

1. Сірер хайди сағынчазар, хормачы чоохтарны чайирға оой ба?

2. Күлкістіг хоос чоох чонның хормачы чооғынаң хайди пасхалалча?

Үгренчілер күлкістіг чоохта полған сын нимеденер пазылчатханынаңар искірчелер.

Аңчылардаңар чонның күлкістіг чоохтарын чыыр істе-зіг тоғызын иртірерге чарир.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. И. М. Костяковтың хоос чооғында ниме күлкее тар-тылча?

2. Ноға хоос күлкістіг чоох чонның хормачы чооғынаң узун полча?

3. И. М. Костяковтың «Харам апсах» чооғын сырай хоостыра хығырыңар.

Ибдегі тоғыс. Пос пілчеткен алай улуғлардаң искен-тыңнаан күлкістіг чоохтарны пас килерге алай пос сағынып аларға чарир.

Тема хоостыра ікінчі урокты ибдегі тоғысты сыных-тирынаң пастирға чарир. Олғаннар чайап килген күлкістіг чоохтарын хығырчалар. Иң артығын таныхтапчалар.

Уроктың ікінчі чардығында И. М. Костяковтың «Харам апсах» чооғын сырай хоостыра хығырарға чарир.

Чоохтың полтазын пирилген сурығлар хоостыра үзүрге чарир.

1. Чоохты ноо ниме күлкістіг итче? (Көзидімге алза, *кізі ады*,)

2. Күлкістіг ниме хайдаг туста пол парған?

3. Полта чолының иң күлкістіг орнын, текетте таап, өтиг хығыр пириңер.

4. «*Пичірө*» теені ноо нимедір?

5. «Харам апсах» чоохтың өөн сағызына хайдаг сөспек килистіре полар?

6. И. М. Костяков ікі чооғында хайдаг күлкістіг нимелердеңер пасча?

7. Писатель нимелерні күлкее тартча?

«Хортых Хапчығас» чоох. Полған нименің күлкістіг сари паза чоохтың тілінің ондайлары. «Чуртаста полған күлкістіг ниме» тема хоостыра хоос чоох пазарға тимненері. Кізінің хынии чох хылии-ондайын күлкее тарттары.

Полған нименің күлкістіг сарин паза чоохтың күлкістіг полчатханын ілезіне сығарары:

1. Чоох ноға күлкістіг полча?

2. Өөн оманың ады кем?

3. Оманың ады күлкістіг бе?

Үзүріг соонда хортых кізіденер сөспектерні сағысха кирерге чарир.

Хапчығасты үзүрчетсе, аның тіл ондайларын үзүрері көрілче.

Хапчығастың оорлааны-аахтааны ноға күлкістіг полчатханын чарыдарға. Нандырығны, текстке төстеніп, тимнирге. «*Орла — орла*» сөстернің туазын чарыдыңар.

1. Пу чоохта писатель нимені күлкее тартча?

2. «Хортых Хапчығас» чоохха хайдаг сөспек килистіре полар?

Үзүріг соонда хортых кізіденер чонда чуртапчатхан чоохтарны сағысха кирерге.

«Чалты Содаас» чоох.

Чоохты, хығырып, үзүрері.

1. Чоохта ноо нимеденер чоохталча?

2. Содаас — кемдір ол?
3. Содаас хайдағ ондайының сылтаанда чонның тілі-аазына кір парған?
4. Оралдай аға кўлкістіг чоохтарының чыындызын ноға Содаастанар узаратча?
5. Пу ома ноға кўлкістіг полча?
6. Чоохтың өөн сағызын чарыдыңар.
7. Текстте хайдағ таныс нимес сөстер учурапча? (Оларның тузазын чарыдары.)
Сурығлар паза идер тоғыстар.
1. Чоохтың планын пўдіріңер.
2. Чоохтың хоос тілін үзүріңер. (Хоос сөстернің кўлкістіг сарин киречілірі.)
3. Содаастың омазын чарыдыңар.
4. Содаастың омазына килістіре хайдағ чон сөспектері парлар? Сағысха киріңер.
5. И. М. Костяков чоохтарында кізінің хайдағ ондайларын кўлкее тартча?
6. Писатель нимес үгретче?
7. Писатель чоохтарында хайдағ сағысты читір салған?
8. Автор хайдағ хоос ондайларнаң тузаланча?
9. Аның чоохтары хынығлар ба?
10. Чоохтарында ниме хынығ: омалар ба, полған киректер бе?
11. Сірернің көрізіңернең, хығырған чоохтарның хайзы иң кўлкістіг полча? Ноға?
12. Дискте пирілген чыхығларнаң тоғынары.

УРОК. «КЎЛКІСТІГ ЧООХТАР ЧЫЫНДЫЗЫ».

Чайаачы устар урогы

Ўгренчілернің хормачы чоохтар чайир көнігістерін таптыры. «Кўлкістіг чоох сағын тап» тіп, ойын иртірері.

Пу урокта ўгренчілер чуртаста тоғасхан кўлкістіг нимелерденер, улуғлардаң искен-тыңнаан кўлкістіг чоохтардаңар, алай пос алынча сағының, кўлкістіг чоох пасчалар.

УРОК. Я. А. Тисперекков. «ТОРҒАЙАХ»

Я. А. Тисперекковтың «Торғайах» кибелізі — поэттің иң чарых кибелістерінің пірсі. Кибелісті хығырған соонда, үтренчілер сурығларға нандырчалар.

1. Поэт кибелісті хайдағ көңніліг пасча?

2. Торғайахтың омазында поэт хайдағ чапсыстығ паза таңнастығ ниме көр салған? Көзідімге: *тибіретче ханаттарын көк тигірде торғайах; ырын чайа чазыларға, чіде халча ырахта; сугландыра харах чазын, чайча сіліг сарынын.*

3. Поэт торғайахтаңар хайдағ көңніліг пасча?

4. Поэт чылның хайдағ тузын хоостапча?

1 - ғ ы с т р о ф а н ы ү з ү р е р і.

1. Пастағы строфада часхының читкені хайдағ өөн өөнөң хоосталча?

2. Поэттің хайдағ көңні таныхталча?

3. Көксіне сыңминчатхан өріністі, наачыланысты, кізінің паза ибіркі чир-чайаанның — чазының, арығның — усхунчатхан мөге күзін, чазыдағы амыр күннің поэт хайдағ хоос сөстернең читірге?

4. «*Өрке оды*» сөс пірігізінің туазын чарыдыңар.

2 - ч і с т р о ф а д а поэт хайдағ көңнін чайапчатханын үзүрері көрілче?

3 - ч і с т р о ф а д а поэт ырын торғайахха сыйлапчатханы чарыдылча. (Поэт торғайахха чапсызын, өкерсінізін, паарсазын сомнапча.) Поэттің торғайахтаңар пасчатхан узы көрілче. Көзідімге: *кізі чүреен тибіреде, нимедеңер ырлапча,)*

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Поэт хығырығчаа хайдағ сағыстарын читірге? Сағыстарыңнаң үлезіңер.

2. Халғанчы строфада поэттің хайдағ көңні көрінче?

Мында поэт ікі көңнін піріктірге: өріністі паза хомзынысты, ікінчілесті.

3. Строфадаң строфаға поэттің көңні хайди алысча? Поэттің өрінізі, аның чир-чайаанға ах чарых көңніліг

теелчеткені, олох туста кичесегі паза таңдағы чуртастанар сағысха түскені, сағыссырааны.

Поэттің хайдаг көңні кибелісте артых көзіділчеткені чарыдылча?

4. Сірер хоосчызар. «Торғайах» кибелісті хайдаг сырларнаң хоостирчыхсар?

5. «Торғайах» кибелісті өтіг хығырыңар.

Ибдегі тоғыс. «Торғайах» кибелісті көрбин чоохтирға тимнен саларға.

УРОКТАР. Н. Е. Тиников. «МИША»

Олған тузынаңар тема. Хоос ондайлары.

Ибдегі тоғысты сыныхтиры.

Н. Е. Тиниковтың «Миша» чооғы. Чоохты хығырар алында, Н. Е. Тиниковтың чуртас чолынаңар, аның чайаачы хоос узынаңар чоохтазыг апарары көрілче.

1. Н. Е. Тиниковтың хайдаг произведениелерін хыгырғазар?

2. Сағыста хайдаг омалар халғаннар?

3. Писательнің произведениелерінің хайдаг хыныг үзіктерін сағысха кирерчіксер?

«Миша» чоохты хығырары.

Ұзүрігнің сурығлары:

1. Чоохта кемнің олған тузынаңар пазылған?

2. М. И. Чебодаев кемдір?

Илбек Ада чааның араласчызы, Совет Союзының Матеры М. И. Чебодаевтенер хоза чоохтазыг апарары киректелче.

Эпиграфтың өөн сағызы чарыдылча.

1-ғы үзіктің үзүрии.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Пу үзікте хайдаг таныс нимес сөстер учурады? Тузаларын чарыт пириңер.

2. Киндірліг пилтірі аалның көрімін текстке чағын хоости чоохтап пириңер.

3. Автор олғаннарның хайдаг ойыннарын көзітче?

4. Часха илеседе улуғ оолах ноға авторның хайиин тартхан?

5. «*Блачыи на осхас*» теені мерчік ойнапчатхан Миша оолахты хайди чарытча?

6. Мишаның сөбірезінеңер ниме піліп алдыңар?

7. «*Аптыг осхас кізі*» теенін хайди оңарчазар?

8. Миша Чебодаевтің ачых-чарых оолах полчатханы хайди паза хайда көрінче?

9. Мишаның көп нымахтар, чоохтар пілчеткені аны хайдаг саринаң чарытча?

10. Совет Союзының Матыры М. И. Чебодаевтеңер, хоза материал таап, арғыстарыңа чоохтирға тимнен салыңар.

11. Пірілген үзікті хайди адирчыхсар?

2 - чі үзіктің үзүри и.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Пу үзікте хайдаг таныс нимес сөстер учурады? Тузазын чарыдыңар.

2. Изелчеткен хумның чазычактаңар текстке чағын хоос чоохтап пириңер.

3. Ол хумның чазычак нименен танығлығ полтыр?

4. Миша пурунғы күргеннеңер ниме чоохтаан?

5. Мишаның чооғы Коляны ноға арындырған?

6. Пу үзіктең Мишаның омазынаңар хайдаг хоза танығлар піліп алдыңар? Миша арғыстарына хайдаг чөптер пирче? Коля Мишаны хайди чарытча? Археология — ол хайдаг наука?

7. Археология Хакас чирінең палғалысча ба? Көзидім-нер пириңер.

8. Пу үзікке ат пириңер.

3 - чі үзіктің үзүри и.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Пу үзікте хайдаг таныс нимес сөстер учурады? Сөстернің тузазын чарыдыңар.

2. Пу хоос үзікте Миша оолахтың хылии-оңдайынаңар хоза хайдаг танығлар оңарып алдар?

3. 2-чі үзікте Миша тархыннаң паза археологиянаң айғасчатханынаң танысхабыс. Миша поэтынаң часнаң кічіг олғаннарға хайдаг нимелердеңер чоохтачаң?

4. Миша Коля хайдаг кинде сыйлап пирген?

5. Миша Панчанаң Апонканың хайдағ оң нимес киректерін тохтатча?

6. Миша оолахтарны нандырыға орта тартча ба? Сағыстарыңнаң үлезіңер.

7. Чоохтың полта чолын таблица ондайынаң үзүріңер. (Сол саринда хоос үзіктің хайыныстары изерістіре пазылча, сол саринда хоос текстте учурапчатхан хыйға сағыстар таныхталча.)

Хоос үзіктің кизектері	Хыйға сағыстар
Панчанаң Апонканың Паронка өрекеннің үгүрсүлерін оғырлааны.	<i>Аның үгүрсүзін хайраллап-мааннап суглирга пользар орнына анох үретчезер!</i>
Мишаның Панчанаң Апонканы хатыглааны.	<i>Паронка уучаның үгүрсүлерін оғырлааныңар үчүн, таңда үгүрсү грядазын суглап пирерзер</i>
Паронка инейектің хыйға чооғы.	<i>Чазырып алган ниме хомай ниме полчаң. Ах сағыстыг кизіні чон даа аарлидыр, чонга ол киртістіг кизи полып чөредір</i>
Паронка инейектің чөбі	<i>Ханга өстіг аң хылга хаап парчаң. Нимее наадах кизи оғыр пол парчаң. Кизи нимези кизее чухпачаң. Постың тогызы посха ис полчаң. Оғырлап алганча, тілленіп алчаң, Күчүрлеп алганча, сурьынып алчаң</i>

8. Пу үзікті хайди адирчыхсар?

4 - чи үзіктің үзүри и.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Пу үзікте хайдағ таныс нимес сөстер пар? Сөстернің тузаларын чарыдыңар.

2. Үзіктің полта хоостыра планын пүдіріңер. Сурығлар сағыныңар.

3. Ікілер кізінең чоохтазығ иртіріңер.
4. Мишаның хылии-оңдайынаңар хоза ниме піліп алдыңар?
5. Пу үзікке ат пиріңер.
- 5 - чі үзіктің үзүри и.
- Сурығлар паза идер тоғыстар.
1. Пу үзікте хайдағ таныс нимес сөстер учурады? Тузаларын чарыдыңар.
2. Пу үзікте Ада чир-суубыстың хайдағ суғларынаңар чоох парча?
3. Ис суғ паза Хара суғ Хакас чирінің хайдағ аймағындағы суғлар?
4. Мишаның чирі-суу хайдадыр? Коляның чирі-суу хайдадыр?
5. «Ноо даа кізее поэзының суу тадылығ, поэзының тағлары пөзік, поэзының арығлары халын» тема ибіре чоохтазығ-үзүріг апарыңар.
6. Миша нымыртты хайди теерерге үгреткен?
7. Пирілген чардыхха ат пиріңер.
8. Автор чир-чайаанның күскүдегі сілиин хайди хоостапча?
9. Хара суғ озариндағы олтырыхтың сілиин-пайын, текстке төстеніп, чарыдыңар.
10. Ағын хустарның чылығ чирзер учуғарға тимненізин хығыр пиріңер.
11. Саасханнарның, таартнаң пүдүрчүннің күскүдегі хайыныстарынаңар, хоос текстте таап, өтіг хығырыңар.
12. Хустарның чапчаңы харачхайлардаңар, хустарның ханы хара хустаңар, сарынчы постарғайлардаңар, текстте таап, өтіг хығырыңар.
13. Автор пу үзікте олған тусты ноға *«ханаттыг ла осхас»* тіп пасча?
14. Авторға үндезіп, *«Күскү минің аалычағымда»* тема хоостыра тахпахтар мариин иртіріңер.
15. Авторның хоос узын чарыдыңар.
16. *«Олғаннар Хара суға читкенде, олтырыхсар кис парар киме чох пол парған: ...»* пу таныхталған хоос кизектең пасти

пизінчі чардыхха читіре хығырып, полта чолы хоостыра цитаталыҕ план идінер.

Аннаң андар өмелернең тоғыс апарарға чарир.

Ўгренчілер, өмелерге чарылып, сурыҕлар сағынып, сурыҕларға нандырчалар. Өме істінде чөптөзіп, хоос чардыхха ат пирчелер.

6 - чы үзіктің үзүри и.

Пу чардыхта автор хакас палаларның Илбек Ада чаа алнындағы үлүзінеңер уғаа ус хоостапча. Аны ўгренчілер сизінерге кирек. Хайдағ даа туста, хайдағ даа чирде ўгренері оой тоғыс полбаан. Ўгренис, уламох чохсы чидігліг ўгренис, хачан даа улуғ паза хатыҕ тоғысха саналчаң, хара көйе чалғаанына тиңелче. Уламох пабазы чох халған палаларға, төрөөн-өскен аалдаң тастыхти, пос күзіне ле ізеніп, ўгредігні, төдір пазынмин, алнынзар чылдырып одыарарға оой ла полбаан. Автор Мишаның омазында чарымы өкіс халған хакас палаларның үлүзінеңер тирең чайап салған. Анзын пизінчі класстың олғаннары сизінерге киректер.

Тоғысты пу ондайнаң иртірерге чарир. Алтынчы үзіктің полта хоостыра цитаталыҕ планын пүдіріп, сурыҕлар сағынып, өмелер істінде үзүріг апарарға. Өменең, чөптөзіп, хоос үзікке ат пирерге.

Ч а й а а ч ы т о ҕ ы с.

Н. Е. Тиниковтың чооҕын узарадары. «*Миша — Совет Союзының Матыры Михаил Чебодаев, чаадаң хазых айланган полза...*» тіп, хоос чоох пүдірері.

УРОКТАР. М. Н. Чебодаев. «ХУРТУЙАХ ТАС»

М. Н. Чебодаевтің чуртас чолы паза чайаачызынаңар чоохтазыҕ. М. Н. Чебодаевтің «Хуртуйах тас» кибелізн хығырары паза үзүрері.

«Хуртуйах тас» кибеліс поэттің иң хайхастыҕ кибелістерінің санына кірче. Автор произведениеде чонның иргіпурунҕы тархынына, аның чайаачы кибірліг культуразына айланча. Поэттің пу хынчатхан темазы. Кибелістің өөн омазы — ол Хуртуйах тас. Хуртуйах тастың тархын өзенін

чарыдары киректелче. Ёгренчилерниң чуртас пилизине айланары. Козидимге: Хуртуйах тастаанар ниме пилчезер?

Мында, кибелистиң темазына чолене, олганнарның алгым (метапредметнай) конигистерин тилитсе, килистире полар.

Истезиг тогысты айныдып, ёгренчилер, тархын паза культурологияа чарыдылган кинделерни хыгырып, сурығларга нандырчалар.

1. Обаа ниме полча?
2. Обааларны хайдаг чоннар тургысчааннар?
3. Олар тилекейде хайда учурапчалар?
4. Обаалар Хакас чириниң хайдаг аймахтарында парлар?
5. Иң килким обаалар хайдаг аймахта учурапча? Олар хайди адалчалар?
6. Оларны хачан паза кемнер тургысханнар?
7. Обаалар хайдаг чирлерде тургызылчан?
8. Оларның чонга тузазы хайдаг? Обаалар чонның чуртазын хайдаг ондайнаң хайраллачааннар?

Сурығларга нандырған соонда, ёгренчилер кибелисти хыгырчалар. Алынча пилдизи чох состерниң паза тикси кибелистиң оон сагызын чарыгчалар.

Сурығлар паза идер тогыстар.

1. Пу кибелис нимеденер пазылган?
2. Кибелисте хайдаг хайыныстар чарыдылча?
3. Кибелистиң оон омазы кемдир?
4. Кибелис ноға «Хуртуйах тас» тип адалча?
5. Кибелистиң оон сагызын чарыдынар.
6. Кибелистиң цитаталыг планын пудирер.
7. Кибелистиң содержанияезин хайдаг iki килким чардыхха чарарга чарир, чарыдынар.
8. К. Е. Сунчугашеваның «Хуртуйах Тас» киндезинен (2013) таныстырарга чарир.

Цитаталыг план көзиди

Кибелісте пўўнгі чуртастың хоосталғаны	Кибелісте иргі-пурунғы чуртастың сомналғаны
Уғаа пасхачыл сағыс чўреемні хайнатча.	Пилтір аалның ўстўнде хачан даа аны иртіп парчатсалар, хайах-пичірө амзатпин, иртпеченер.
Мөңіс сыыраттың тастары чіли, мына тас обаалар турғлапча.	Нинче ле чўс төл аллығ чазыда аның көзіне алысты ни!
Кирі инейек, тохти тўзіп, оларға пазырча	Хакас ипчинің ўлўзін күрген хыриндағы обаа хайада көзидіп салтыр

Таныхтирға кирек, поэт кибеліс істінде тустарның изертізін алыстырча: пастапча сағамғы чуртастан, анаң көрізін мунар чыллар соондағы ирткен туссар тастапча.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Хайди сағынчазар, ноға автор тустар изертізін андағ оңдайнаң апарча?

2. Иргі-пурунғы обаалар поэттің хайдағ сағыстарын төрігчелер?

3. Поэт чонның обааларнаң палғалыстығ хайдағ кибірлерін сағысха кирче? Текстте табары, хығырары.

4. Поэт көрізін хайдағ тустарзар тастапча?

5. Хуртуйах тас — ол хайдағ тас? Ноға ол хакас чонның иң аарластығ обаазы полча? Хуртуйах тастаңар хоос кизекті, текстте таап, өтіг хығырары.

6. Кибелісте хайдағ чирлердең ағылған пурунғы хумартхы тастарнаң таныссар?

7. Поэт кибелісте хайдағ көннин читірче?

8. «Мөңіс» сөс кибелісте ноға төрт хати учурапча полар? Сағыстарыңнаң ўлезіңер.

Поэт кибелісте, хакас чоңының илбек тархыны унду-дылчатханынаңар, чонның иң аарлығ кибірлері тасталчат-

ханынаңар мөңсирепче паза чиит төлнiң пiлiнiзiн өскi-
рерденер чарлапча.

9. Хайди сағынчазар, толған ма поэттiң хакас чонның
иргi кибiрлерiн айландыра сағызы паза көннi?

Кибелiстiң үзүриинде тархынның алынча танығларына
хайығ саларға кирек. Хоос текстте иргi-пурунғыдағы хакас
ипчiнiң «хамчы күннiг үлүзiн»; аарластығ обааны «хайах-
пичiрөнөң, айран-сухсуннаң амзатчаң» кибiрлернi үзүрерге.

Хакас литературазының наачылалған үгредiг стан-
дарттарының кирексiнiстерi хоостыра, пизiнчi класстың
үгренчiлерiнiң гражданскай пiлiнiстерiн көдiрерi паза
сағыс-көгiстерiн алғыдары таныхталча. Пирiлген сурығ
ибiре чоохтазығ иртiрерi көрiлче. Поэт кибелiсте, аймах
хайыныстар сылтаанда, Асхыс, Уйбат, Ах Үүс, Хара Үүс
iстiнең Ағбанзар ағыл килген обааларның кибiрлiг чуртазы
сайбалғанынаңар искiрче.

1. Хайди сағынчазар, XX чүс чылда полған тархын
хыйыстары чонның чуртазын чаксаа ағылған полар ба?
Сағызынаңарнаң үлезiңер.

2. Хуртуйах тастанаңар, пасха даа Хакас чирiндегi обаа-
лардаңар хайдағ наа пiлiс алдынаңар?

Ч а й а ч ы т о ғ ы с .

«Хакасиядағы паза тилекейдегi обаалар» тема хоостыра
iстезiглiг проект пүдiрерге.

Ибдегi т о ғ ы с . Хынған кизектi көрбин чоохтирға
үгрен саларға.

УРОК. Т. Н. Балтыжаков. «ААР»

Т. Н. Балтыжаковтың чайаачызы. Олған тузы паза чир-
чайаан.

Үгретчi урокты чоохтазығнаң пастапча. Олғаннарзар
сурығларнаң айланча. Көзiдiмге: сiрер писательнiң хайдағ
произведениелерiнең танысхазар? Адап пирiнер.

Аннаң андар, «Аар» чоохты хығырып, үзүрiг тоғызы
апарылча.

1. Чоохтың өөн матыры кем полча?
2. Пу чоох кемнеңер?

Ўгрэнчїлер хурт-хоостарданар чоох көрїмінең таныс-чалар. Ўгретчїнең хада хурт-хоостарданар чоохтарны сағысха кирчелер.

3. Микенең Поко оолағастарданар чоох ноға «Аар» тіп адалча?

Мында ўгрэнчїлер ўгретчїнінң улызынаң чоохтың чазыт сағызын өтіре піліп аларға киректер. Чоохтың өөн омазы аар полча. Писатель мөөттіг аарның омазын чылығ, кееркестіг чарытча. Аар — кічичек хурт-хоостарның алынча пір көрїмі. Аарларның чадығ пілбес, маң чох, мөөт чыырға саңай пірін салған чуртазынаңар чоох апарылча. Чоохтағы аар — махачы, туртухпас. Олох туста ол алғыстап, улуғлап пілчеткен аарычак. Ол, позын өлімнең осхырған оолахтарны алғыстап, ўс хати оларны ибіре учух пар килген. Писатель чоохта олған тустағы чуртасты паза чир-чайаанның чағын палғалызын тирең чарытча. Олғаннарның оланай ла чуртас кизегін хоости көзїдїп, автор чоохта аарның паза ікі нанчының пөзїк паза поғдархастығ теелїстерін сомнап салған.

Ўзүрїг аннаң андар узарадылча:

4. Аарның хылии-ондайынаңар нїме піліп алдыңар?
5. Мөөттіг аар хайдаг сидїкке урунча?
6. Олғаннар аарычакха ноға улысчалар?
7. Олар аарны хайди арачылапчалар?
8. Оолағастар аардаңар хайдаг наа піліс алчалар?
9. Аар ікі нанчыны хайди алғыстапча? (Текстке чағын чоохтап, нандырары.)
10. Писатель аарның омазын хайди чарытча?
11. Ибіркї чир-чайаанның чуртазынаңар хайдаг наа піліс алдыңар?
12. Аарлардаңар хайдаг наа піліс алдыңар?
13. Чоохтың өөн сағызын чарыдыңар.
14. Чоохха килїстіре сөспектер сағысха кирїңер.

Ч а й а ч ы т о ғ ы с.

Ўзүрїг соонда «Махачы аар»; «Күлүк аар»; «Паарсах аар»; «Микенең Поко — чир-чайаанның їстезїгчїлерї»; «Микенең Поко — азырылбас ікі нанчы»; «Поконың мөөт чығчаң

аарны арачылааны» темалар хоостыра улуғ нимес хоос чоохтар пүдирерге алай ба «Сиирестер паза мөөт чыгчаң аар» тема хоостыра чоохтазыҥ апарарға чарир.

Идөк «Хурт-хоостарға чарыдылған литература произведениелерін иң көп пілгені» тема хоостыра марыҥ иртірбіссе, килістіре полар. Марыҥны өменең иртірері көрүлчө.

Ибдегі тоғыс. «Хынған хурт-хоостарданар (хымысхаданар)» чоох пас килерге.

УРОК. И. П. Топоев. «ӨРТ»

Чоохтың өөн сағызын чарыдары; паспин, чоохтың план-конспектин пүдирері; сидік туста удур-төдир пользар сағысты тыыдары.

Уроктың тиріглери: учебник, И. П. Топоевтин сомы, произведениелеринин чындызы; олғаннарға сығарылчатхан «Тигір хуры» журнал, учебниктегі диск.

Урок үгретчинин чооғынаң пасталча. Үгретчи, сомны көзидип, сурча: «Пу сомда кемдир?» Аннаң андар И. П. Топоевтин чайаачы тоғыстарынаңар искірчө.

«Өрт» чоохтың үзүри.

1. «Өрт» чоохтың өөн омалары кемнер?
2. Чоохтағы хайдаҥ хоос кизектер сағыста халдылар?
3. Чоохта чылның хайдаҥ тузынаңар пазылча?
4. Чоох ноҥа «Өрт» тип адалча?
5. Санчанаң Тимурның өөн хайыныстары хайда паза хайдаҥ туста иртчелер?
6. Пу произведениени піс ноҥа чоох тип адапчабыс? Нандырыҥны чарыт пирінер.

7. «Өрт» чоох кемнерге чарыдылған — палаларға ба алай улуҥ кизилерге бе?

Текстнең тоғыс. Уроктың өөн чардыхтарын таныхтири. Санчанаң Тимурның теезіглери. Урокта чоохтазыҥ апарары: Тимурның паза Санчаның школадағы теелістері; Санчаны школада тудыс-хабыстар соонда «хортых хозан» тип адааны; Тимурнаң Санчаның өркелеп чөргени; оолахтарның, тамкы тартып, өрт сығарғаннары; хайыныстарның иң пөзік тығыаны — оолаҥастарның өрт үзіргени; Санчаның

улуғларның алнында, нандырығ тудып, пыроны поэна алғаны; Лёваның Санчаның адын ахтааны.

Ўзүріг мындағ сурығлар ибіре тирецнендірілче. Санчанаң Тимурны иткен киректері хоостыра тиңнестігерге. Мында өрт үзірерінде Санчаның паза Тимурның тудынған хылии-оңдайынаңар тоғыс апарары көрілче. Ўгретчі олғаннарны, ікі оолахтың омазын чарыдып, оларның өрт үзірерінде ілезіне сыххан хылии-оңдайларын паалирына ағылча. Чоохтазығны талазығ оңдайынаң иртірерге чарир. Көзідімге алза, «Сын кізі полары — оой ба?» тема хоостыра. Ўгретчі олғаннарны чуртаста, төдір пазынмин, сын үчүн турьзар сағысха ағылары кирек.

Тимурның омазы. Тимур паза аның тудынчатхан хылии-оңдайы. Тимур паза аның арғыстары школада. Тимур постуста.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Ноға прайзы Тимурны иң күстіг паза махачы тіп санацаңнар?

2. Тимурның сынында махачы даа, күстіг дее полбааны чоохтың хайдағ кизегінде көзіділ парған?

3. Тимурны ноға ікі пасха паалацаңнар?

4. Сірер Тимурның сырайын, тонанғанын, тудынчатхан оңдайын хайди көрчезер?

5. Хайди сағынчазар, Тимурның оңдайы алысча ба?

Санчаның омазы. Санча паза аның тудынчатхан хылии-оңдайы.

1. Санча школада Тимурны ноға улуғлачаң?

2. Өрт үзірерінде Санчаның хайдағ оңдайы іле көрін парған?

3. Сынында кем — Санча алай Тимур — «хортых хозан» пол парча?

4. Санчаның сағыс-көгізі хайди алысхан?

5. Санча — хайдағ оолах? Санчаның тастындағы омазын, тудынғанын хоости чоохтап пиріңер.

6. Өрт үзіргені Санчаның чуртазы алызарына хайди теелген?

7. Хайди сағынчазар, чоохтың полта чолларын пірік-тірчеткен ома кем полча?

8. Чоохтың өөн омазы кем полча?

9. Чоохтың өөн сағызын чарыдыңар.

10. Чоохха килістіре сөспектер сағысха киріңер.

11. «Өрт» чоох хайдағ сағыстар төрітче?

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Тимур хайдағ ома — махачы алай махачы нимес пе?

2. Санчаның омазы нименең хынығ?

Чоохтазығ апарарына көзідімге темалар:

— «Өрт» чоох — олғаннарға чарыдылған чоохтар көрімі (жанры)»;

— «Сын кізі полары кічигдең, күстіг ат полары хулуннан»;

— «Ікі оолах: Санча паза Тимур»;

— «Минің Санчадаңар көрізім алысханы».

Чай а а чы тоғыс.

«Пизінчі класстың үгренчізінің чуртазындағы махачы хайыныстар» тіп чоохха план-конспект чайыры.

Ибдегі тоғыс. «Пизінчі класстың үгренчізінің чуртазындағы хайыныстар» тіп чоох пас саларға.

УРОК. Г. Г. Казачинова (Мелейек). «КИЦЕЕГІ ЧҰЗЕ НАҢМЫР»

Уроктың үгредіг пөгіннері: чоохтың өөн сағызын чарыдары; чоохты, паспин, орта паза иптіг пүдірері; сидік туста удур-гөдір полызар сағысты тыыдары.

Уроктың тиріглері: учебник, Г. Г. Казачинованың сомы, «Пістің аалның олғаннары» кинде, «Кічиг туңмачахтарға» чыынды; «Тигір хуры» журнал, чайғыдаңар хоостар (олғаннарның алай хоосчыларның).

Уроктың толдыразынаң пирілген конспектi.

Тимнегліг тус.

Олғаннар, пүүн хайдағ күндір? (Үгренчілер күнни, айны адапчалар.) Көрчезер, силкер айы тоозыларға үр дее халбады. Прай ибіркі чир-чайаан чайғыны чидікпин сағыпча. Үгредіг чылы ідөк тоозыл парир. Пістің «Хакас литературазы»

учебнигибісте піс үгрөнмеең пір ле чоох халды. Пүүн піс аны, хығырып, үзүрербіс.

Наа теманы чарыдары (Тема адалча, пөгіннер тургызылча).

Ўгретчінің чооғы.

Ўгретчі, сомны көзідіп, сурча: «Кемдір пу сомда?» Аннаң андар ўгретчі Г. Г. Казачиноваданар чоох апарча.

Казачинова Галина Григорьевна (1941 чылда төрөөң) — саблығ чайаачы ус. Ол көп кинделернің, чыындыларның авторы. Аның кибелістері, чоохтары улуғ-кічіг хығырыгчыларға чахсы таныстар. Хай пірее кибелістері олғаннарның хынчаң сарыннарына айлан парғаннар. Мында сірер Галина Григорьевнаның кибелістері паза чоохтары сыххан «Кічіг туңмачахтарға» чыындыны көрчезер. Кічіг класстарда сірер пу кинденең танысхан поларзар, я? Г. Г. Казачинованың пу чыындаа кірген кибелістері паза чоохтары кічіг олғаннардаңар пазылғаннар, оларға школаа тимненерге паза чахсы ўгренерге полысчалар. Ам даа хығыр полбинчатхан олғаннарға киндедегі аймах өңніг хоостар туза полчалар.

Ікінчі кинде — «Пістің аалның олғаннары». — «Ребята нашего аала». Ол ікі (орыс паза хакас) тілнең сыххан. Пу киндедегі чоохтар Айас оолахтың адынаң читірілчелер. Пір аалдағы олғаннарның чуртазында полған аймах киректер хынығ паза киртістіг хоосталчалар. Оолахтың чоохтары хоостыра олғаннарның ондайлары ўгренисте дее паза тынағ тузында даа угаа чарых көзіділче. Піс пүүн ўгренер чоох ідөк пу киндедең алылған.

Кинделердең пасха, Г. Г. Казачинова олғаннар лите- ратуразына улуғ хозым итче, аймах чыындыларны паза журналларны сығарып. Галина Григорьевна Чыл пазы үлүкүнде «Чыл кізізі» саблығ атха турысхан. Иди ол 2008 чылның чидіглері хоостыра пістің республикадағы иң саблығ кізілернің санына кірген. Амды піс «Кичеегі чүзе наңмыр» чоохты хығырарбыс.

Чоохты хығырары (Ўгретчі хығырча (176–179 с.).

Сөстік тоғыс. Таныс нимес сөстер доскада пазылчалар. Олғаннар оларны тетрадьтарына хобырчалар.

Саар — тағ ады; пурунғылар тілінде — город.

Ирбен от — им от (богородская трава; чабрец).

Сула хыразы — тамах (овёс) таараан чир.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Пурунғы тустаңар ниме піліп алдыңар?

2. Наа сөстернең тузаланып, чир-чайаанның көрімін чарыдыңар.

3. Ікі Люда көңніцерегә кірділер бе? Ноға?

Теманы тыыдары. Хоостарны үзүрери.

1. Көңніцерегә кірчеткен хоосты тиксі үзүріңер.

2. «Кичесгі чүзе наңмыр» чоохха хайзы хоос чағын? Чоохтың хоосха үндесчеткен үзигін өтіре хығырыңар.

3. Чоох паза хоостар нимее үгретчелер?

Урок салтарлары.

«Кичесгі чүзе наңмыр» чоохтың үгреділіг сағызы хайдағдыр? (*Сидік туста удур-төдір полызары, чаксы кирек идерге тимде полары.*)

Г. Г. Казачинованың «Кичесгі чүзе наңмыр» паза И. П. Топоевтің «Өрт» чоохтары нименең төдйлер? (*Өөн сағыстарынаң: ах сағыстыг полары, кізее полызары.*)

Ибдегі тоғыс: 179 с., 1–3, 6 сурығлар.

Чайаачы тоғыс.

1. «Изен, чайғы!» темаа хысхацах чоох пас саларға;

2. Г. Г. Казачинованың сөстеріне пазылған пірее сарынны толдырарға (*Г. И. Челбораковтың «Ине чиріме өрінчем», ан. пасх. сарыннар чыындылары хоостыра*).

УРОКТАР. «ФОЛЬКЛОР ПАЗА ЛИТЕРАТУРА». Хыгырыгчылар конференциязы

Пизінчі класстың үгренчілері рефераттар, докладтар конференцияа толдыразынаң тимнеп килерге тимде ниместер. Аннаңар хыгырыгчылар конференциязын чоохтазыг, концерт ондайлыг, үгренчілернің чайаачы тоғыстарының көзидии ондайлыг уроктар иртірерге чарир.

Фольклор паза литература: төөйі паза пасхазы. Фольклорның төөйлелчеткен паза пасхалалчатхан сариларын

ўзўрип, таблица пўдирері. Фольклорның литератураны удуртөдир пайытчатханынаңар чоох апарары.

Мында көзидімге «Час ханат» ансамблы толдырчатхан сарыннарны аларға чарир. Олғаннарның сарыннарына төстеніп, концерт урогы тимнирге чарир. Ўgrençилернің чайаачы тоғыстарының көзидиин иртірері көрілче. Хығырыңчылар конференциязына іче-пабаларны, арғыстарны, пасха класстағы ўgrençилерні хығырарға чарир.

Пу урокта ўgrençилерге анкеталар пирилче. Ўgrençилернің нандырығлары ўгретчее тузалығ полар.

А н к е т а с у р ы ғ л а р ы.

1. Синің иң хынчатхан писателың.
2. Ноға аның адын ададың?
3. Хайдағ наа писательлернің аттарын піліп алдың?
4. Син хайдағ произведение хоостыра кинофильм алай мультфильм суурарчыхсың?
5. Син учебниксер хайдағ өңніг хоостар кирерчіксің?
6. Хакас литературазының хайдағ уроктары көңніңе кірген?
7. Хайдағ уроктарда эрістіг полған?
8. Іче-пабаң наа литературанаң танызарға польсчалар ба?
9. Син наа хакас литературанаң хайди танысчазың (*іче-пабаң польсча, ўгретчі, Интернет настыра, ан. пасх.*)?
10. Хайдағ дисктер (*тахпахтар, алыптыг ныхмахтар, олаңай ныхмахтар ўзіктерін*) истерге киліскен?

ЧАЙААЧЫ ТОҒЫСТАРНЫ МЕТОДИКА САРИНАҢ ҰЗҰРЕРІ

Кип-чоохтарны үзүрері

Алты класста үс кип-чоох үгренілче: «Күн Арыҕ», «Сибічекнең Сибдейек», «Аат палазы Хубай Хус паза Ир Тохчын». Прай пу кип-чоохтарнаң танызып, үгренчилер мының алнындағы чуртастанар, саблығ матырларданар пілістерін алғытчалар паза иргілен парған сөстернің тузаларын чарытчалар.

Араласчатхан матырлары хоостыра пастағы ікі кип-чоох чағын палғалысчалар. Кип-чоохтарны піріктіре үзүрерге чарир. Өөн матырларның — Сибічекнең Сибдейектің — иң артых сағыс-хылыхтарын олғаннарға чахсы пілдіртерге. Көп хайығ саларға кирек сөстік тоғысха. Иргілен парған сөстернің тузаларын іле сығарарға. Сөстерні, алынча үзүрбин, сөс пірігізінде алай чоохтағда көрерге. Мындағ оңдайнаң тоғынғаны үгренчилерге, сөстернің тузаларын чахсы сизініп, чоохтарын тилідерге полызар. Көзідімге алза: *хыртырлар* ачын аң-хусты; *хычырастыг* табыс; хухун *тірлектене* түскен; харах албин *аңдыпча*; *чочаанынаң* тура хонған; *азых-түлүк* тимнеп; атыс *мөрийі*; *харсахтыг* аң.

«Сибічекнең Сибдейек» кип-чоохта аң-хустарның аймах аттары учурапчалар. Олар ікі пөлікке чарылчалар: амыр паза ачын. Амғы туста пу аң-хустарның көбізі Хызыл книгаа кір парғаннар. Үгренчилерге кип-чоохта адалған аң-хустарданар (ах киик, чохыр аң, хуну, тодах, сүлен, хысхылых, ан. пас.) пос алынча хығырып алар оңдай пар (А. Г. Кильчичаков. Хакас чирінің аң-хустары. Абакан, 1995).

Кип-чоохтарны үзүріп тоосчатса, олғаннарның чайаачы сағыстарын тилідер үчүн, хоос искусствоға айланарға чарир. Уғаа тузалығ полар, пірее саблығ хоосчының тоғыстарын үзүрзе. Амғы туста аймах альбомнар чарыхха сыхчалар, хоосчыларның көзідіглері иртчелер. Мында адирға чарир

В. Н. Кызласовтың графика тоғыстарын. Хоосчының альбомында кип-чоохтарға чарыдылған аймах хоостар пар: «Стрелки» («Атыгчылар»), «Легенда» («Кип-чоох»), ан. пас. Пу хоостарны тузаланып, іле сығарарға чарир: хайдаг кип-чоохха чарыдылған хоос; чайаачы устың сағызы-көрізі хайдагдыр; хоос көрігчлерге нименең чағын; хайди аны паалирға чарир.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Кип-чоохтар хайдаг туста пүткеннер?
2. «Кип-чоох» сөс пірігізінің пүткенін чарыт пириңер.
3. Кип-чоохтар хығырығчаа нимеденер искирчелер?
4. Кип-чоохтар нымахтаң нименең пасхалалчалар?

Кибелістерні өтіре хығырары

Ортымах школада хакас литературазын үгренер программада прай класстарда үгренчлернің көнігістерінің аразында орта, тыыда паза өтіре хығырары көрілче. Ідөк табырах, пілдістіг хығырығның синнері көзіділче. Программада өтіре хығырыға үгрдеріне өнетін частар пирилбинче. Үгретчінің көргенінен, орта хығырарға ноо даа туста үгрдерге чарир: произведениені үзүрер алнында, үзүрчетсе алай үзүрген соонаң. Пу тоғыстың өөні 5–9 класстарға килісче. Олғаннар полған на урокта үгретчінің өтіре хығырғанын истерге киректер. Аның хоос чоохтанғаны оларға орта хығырарына өөн көзідім полар. Пастағы туста, өтіре хығырарға үгрдер үчүн, прозаның улуғ нимес үзігін алай кибелістің нинче-де чолын аларға чарир.

Произведениені өтіре хығырарына полған на урокта тус табыларға кирек. Хайдаг хығырығ орта, өтіре полчатханы үгренчлерге прайзына пілдістіг ползын. Өтіре хығырығның үс ондайы таныхталча: орта, тыыда паза көөліг хығырары.

Піреде тексттің үзігін, строфаны алай чоохтағны орта хығыртарға чарир. Хайығ сөстерні пілдістіг адирына, удадениелерні орта турғызарына айландырылча. Мындаг хығырығ көбізін произведениенең пастағызын тоғасчатхан туста апарылча. Тыыда хығырығ үннең палғалыстығ.

Ўгрэнчі ағырин, ортымах алай тың ўннең хығырча. Көөліг хығырығ кізінің көңнін читірче: өрчіліг алай хомзыныстығ, амыр алай хатығ, аннаң даа пасха.

Көбізін хоос текстті хығырары адалған ўс ондайнаң иртірілче. Иди ўзўрген соонаң таныхтирға чарир: **өтіре хығырығ** — ол орта, тыыда паза көөліг хығырығ. Литература произведениезін пөзік синде, өтіре, чўрекке чағын иде толдырғаны **хоос хығырығ** тіп адалча. Өөнінде хоос хығырығның устары артисттер полчалар паза пасха даа өнетін ўгреділіг кізілер. Хоос хығырығны чайаачы устарның толдыриинаң радио, телевидение пастыра, ідөк театрда истерге чарир. Школада фонохрестоматиялардағы, компакт-дисктердегі ўннендірген тексттернең тузаланары көрілче.

Өтіре хығырыға ўгредерінде класста нимес тоғыс көп ондайлар пирче. Аймах кружоктарда (өтіре хығырчаң, драматическай) олғаннар кирек көнігістер алчалар. Андағ даа полза, урокта паза урокка тимненчеткен туста ідөк аның пірее өөн кирексіністерінең таныстырарға килісче. 5–6 класстардаң сығара орта хығырығның өөн ондайларын ўзўрерге чарир. Мындағ тоғысты кибелістер ўгрэнчеткен туста пастаза, хомай полбас.

Удаа тузаланар терминнерні олғаннарға чарыт пирерге: **чоох кизегі** — чоох звенозы; **сөсті тыыда адааны** — логической ударение; **тохтағ** — логической пауза; **ўнни алыстырғаны** — логической мелодия.

Сөстер палғалызын паза содержаниезін көріп, чоохтағны алай фразаны кизектерге чарчабыс. Пір чоохтағда нинченинче кизек пол парча. Кибелісте удаа чоох кизегі строканаң тиң полча, че пірееде строка (чол) ідөк кизектерге чарылча. Полған на чоох кизегінде логической ударение тўсчеткен сөс пар. Андағ сөс өөн сөс полча, аны тыыда адирға кирек. Пічікте сөсті алтынаң сиип салчабыс. Чоох кизегі тоозылчатса, аны ўннең таныхтапчабыс: ўн көдірілче алай ба төбін парча. Чоох кизектерінің аразында тохтағ иділче. Ол полча хысха (/) паза узун (//).

Пастағы туста тахпах оңдайынаң пүткен кибелістерні үзүрерге чарир. Оларны хығырарға сала оой полар. Көзідімге аларға чарир А. М. Топановтың «Күскү» кибелізін.

*Халын тогыс тоозылглабысты, /
Холга ниигі пілдірче. //
Хазыр, айас соох полглабысты, /
Хара пулут хойыпча. //*

Мында кибелістің пір строфазы алылған. Пастағы паза ікінчі чоллар пір фраза пүдірчелер, анда ікі чоох кизегі пар. Пастағызы — *Халын тогыс тоозылглабысты*. Ікінчізі — *Холганиигі пілдірче*. Оларның аразында — хысхацах тохтағ (/). Пічікте «запятой» танығ турғызылча, че танығ чох таа полза, строка (чол) соонда тохтағ олох иділче.

Пастағы чоох кизегінде өөн сөс, хайзын тыыда адирға кирек, — *тоозылглабысты*. Че фраза тоозылгалах, сағыс читіре чарыдылбаан, аннаңар үн көдірілче, үстүнзер парча. Ікінчі чоох кизегінде өөн сөс — *ниигі*. Аны килістіре үннең хығырчабыс. Чоох кизегі, идөк прай фраза тоозылча, аннаңар үн төбін парча, түсче. Аның соонаң узун тохтағ (//) кирек. Пічікте ол удаа «точка» таныға килісче.

Теория саринаң үзүрген соонда, текст хығырылча. Хығырчатхан туста түзедіглер полыбохча, анзы — чайаачы тоғыстың оңдайы.

Хоос произведениені өтіре хығырар үчүн, тимнегліг тоғыстың мындағ көрімнерін таныхтирға чарир:

1) произведениені хығырары, таныс нимес сөстернің тузазын чарыдары;

2) темазын, өөн сағызын іле сығарары;

3) пүткен оңдайын сизінері;

4) полған на чардыхтың өөн сағызын, хоос оңдайларын алай сөстерін чарыдары;

5) текстті чардыхтары хоостыра ал-алынча хығырыға тимнирі.

Ұстүнде адалған оңдайларнаң тузаланып, алынча кибелісті өтіре хығырарына тимнегліг тоғыс.

М. Р. Баинов. «Уучама» кибелісті үгренері

Кибелісті пастағызын хығырары, таныс нимес сөстерні үзүрері.

Темазын паза өөн сағызын чарыдары. (Темазы кибелістің адынаң сыгара пілдістіг. Өөн сағызы — поэттің уучазына алғызын читіргені, аның омазы чүректе хачанға даа уурабазы.)

Кибелістің пүдізі. (Ол үс чардыхха чарылча. Пастағызы: 1–6 чоллар. Ікінчізі: 7–16 чоллар. Ұзінчізі: 17–20 чоллар.)

Пастағы чардыхтың темазы: оолгы, айланып, уучазынаң тоғасханы. Ікінчі тема: олған тузынзар сағыснаң айланғаны. Ұзінчізі: чыллар иртсе дее, кічігдегі тус ундудылбинча.

Полған на чардыхты хығырары. (Оларны пос оңдайынаң хығырарға чарир. Пастағызын — көдірілістіг, өріністіг үннең. Оолгы өрінче уучазын хатабох көрчеткеніне. Ікінчі чардыхты пасха арах үннең читірерге. Чиит кізі амды, олған тузын сағынып, маңзырабин, амыр үннең поэзының сағыстарынаң үлесче. Ұзінчізінде поэт сағамғы күнзер айланча. Мында, халғанчы чолларда, тиксі кибелістің өөн сағызы іле сыхча, аннаңар пу чолларны маңзырабин, че тын паза івестіг үннең хығырарға.)

Көзідімге, пастағы чардыхты өтіре хығырарға тимнирі. Ұзүрчебіс пастағы алты чолны.

*Изен, уучаң, / оолгың айланды, /
Син ам даа сал чиитче пас чөрзің. //
Пүлес харааң на, / пүгір аргаң на, /
Ах саар пазың на чазың көзітті. /
Мин ибдебін, / сині көріп алдым, /
Олған тузымча сагыс ойлапча. //*

Ұгретчі көргенінең, өтіре хығырарына тимнеглиг тоғысты (тохтағлар хоостыра, алынча сөстерні тыыда адырына) пасха даа оңдайларнаң иртірерге чарир.

Ч а й а а ч ы т о ғ ы с.

Кибелістерні үгренчетсе, олғаннарға ойын оңдайлыг чайаачы тоғыс толдырарға чарир. Ұгретчі олғаннарға, урокта үгренмеен кибелістің текстің пирип, чыхыпча:

— Сіерернің алныңарда Г. Кичесевтің кибелізі. Алчаас полып, аның чоллары прай аралас партыр, ады ідök түс халтыр. Сіергерге кибелістің прай чолларын изерістіре пілдістіг иде хығырарға кирек. Аның үчүн полған на строкадаң тоғыр ол нинченчізі полчатханын саннаң таныхтаңар (1-дең 8-ке читіре). Чолларны орта хығырып, кибелістің темазын чоохтаңар паза адын сағышыңар.

Олғаннар теманы («Күскүзін аалда», «Чир-чайаан күскүде»), адын чоохтапчалар («Күскү», «Көгізектер», ан. пасх.), сын адынаң («Иртен») тиңнестірчелер.

Мындағ тоғысты прай класс алай алынча үгрөнчлер толдырчалар. Көзідім: *Күскү күн тигір төзінде.*

В. Г. Майнашевтің кибелістерін үгренері

Ортымах школада В. Майнашевтің кибелістері алты класстаң сығара үгрөнілче. Поэттің чайаачызы хоостыра ортын даа, улуғ даа класстарда марығ ондайлығ уроктар иртірзе, тузалығ полар. Көзідімге алза, «Хакас поэзиясында ағастарның хоос омалары» темаа урок иртірерге чарир. Аның пөгіннері: тема хоостыра кибелістернең тирең таныстырары; аймах пілістерні паза көрістерні палғалыстыра тузаланары; төрсең чирі кізее иң чағын полчатханын сизіндірері.

Урокка тимненер алнында, классты төрт-писче пөлікке чар саларға. Полғаны ла пір алай ікі хынған ағасты «арачылапча». Аннаңар олғаннар азынада В. Майнашевтің аймах кибелістерінең чағын танысчалар. Тема хоостыра пасха даа поэттернің кибелістерінең чағын тузаланып, оларны В. Майнашевтің хоос көрізінең тиңнестіргерге.

Урокка тимненіс парчатса, мындағ тоғыстарны толдырары көрілче:

— хынған кибелістерні өтіре хығырып, постың көңнін читіргерге: ноға пу кибеліске хынчатханын; хоос, чапсых сөстер хайди тузаланылғанын паза хайди олар авторның сағызын читіреткенін;

— чылның аймах тустарына килістіре хоостарны алай сомнарны ағыларға;

— хынған ағастың хоос көріміненер хысхацах сочинение пазарға. Көзидімге: «Поэттің хынчаң ағазы», «Чүреем аптапча чир сілии», «Алтын күскүнің өңнері», «Учухчатхан пүрлернің чооғы», «Хысхы арығның көглері».

Урок пасталар алнында, хоостар көзидии тимнелче. Олғаннар ал-алынча столлар кистінде одырчалар. Полған на столда поэзияның тании (символ): аймах хоостар алай нимоолар.

Урок үгретчинің чооғынаң пасталча (ағырин көг хоостыра). Анаң үгренчилер изерістіре постарының хынған ағастарынаңар чоохтапчалар, хоостарнаң тузаланчалар. Кибелістерні (көрбин алай текстнең тузаланып), өтіре хығырып, тиксі үзүрчелер. Ибде пасхан сочинениелерні, истіп, паалапчалар.

Уроктың салтары иділче: пүүн піс В. Г. Майнашевтің паза аннаң пасха поэттернің кибелістерін, хығырып, истіп, үзүргөбіс. Олар аймах-пасхалар, че прайзын шіріктірче илбек сағыс: төреен чир-сууна хыныс, аның сілиине паза ис-пайына хайхас.

Үгретчи үгренчилерні, төреен чирібіс иң артых полчатханын ундубин, агаа поғдархир сағысха ағылча.

«Чир усхунғаны» кибелісті хығырар алнында, часхы тустаңар чоохтазығ апарарға чарир. Олғаннар часхыдаңар кемнің паза хайдағ кибелістерін пілчеткенін сағысха кирчелер. Кибеліс, үгредіг чылы тоозылчатса, үгренілче, аннаңар үзүрігні ибіркі чир-чайаанның көрімінең палғалыстыра апарза, килістіре полар.

Кибелісті өтіре хығырарға үгретчетсе, өнетін партитура чили таныхтирға (ударение, тохтағ, үн).

*Көөктер күстеніп тапсапча, /
Харах көзіне чир хубулча: //
Чазылар-тағлар көгерісче, /
Ағастар көк түкнең чабынча. //
Тіріл килді көк порчочахтар, /
Күнге төөй сарығ харахтар. //
Минің дее хахсаан көксім /
Часхының тіріг сүүн іссін. //*

Түрк чоннарының литературазын үгренирі

Сагамғы туста ортымах школада хакас литературазының программазы хоостыра алты класстаң сығара Россиядағы түрк чоннарының литературазы үгренилче. Програмада алтай, тыва, шор литератураларының өөн сурығларын, кибірлерін паза наа көрістерін чарыдары, пос чонының паза пасха чоннар литератураларының төөй паза пос алынча ондайларын сизіндірері таныхталча.

Алты класста хакас тіліне тілбестелген алтай паза тыва авторларының кибелістері үгренилчелер: Куулар Черлиг-оол. «Ічеденер», «Кииктер ізі»; Ю. Кюнзегеш. «Хакас нанчыма»; Эркемен Палкин. «Алтай». Прай адалған кибелістер хакас тіліне орыс тілі пастыра тілбестелгеннер. Пу произведениелерні үгренчетсе, оларның хакас авторларының кибелістеріне төөй сариларын сизіндірерге кирек. Көзидімге алза, Э. Палкиннің «Алтай» кибелізі паза Я. Тисперековтың «Хакасиям», «Ічем чирі» кибелістері; Куулар Черлиг-оолның «Ічеденер» паза М. Р. Баиновтың «Ічем», «Уучама» кибелістері.

Хакас, алтай, тыва, шор чайаачыларының кибелістерінің өөн сағыстары төөй: төреен чирі-сууна хынары паза ағаа поғдархиры. Э. Палкиннің кибелізінде төреен чирі — Алтай — көглелче. Я. Тисперековтың кибелістерінде Хакас чирі, іче чирі чіли, саblandырылча. Пу кибелістерде чир-чайаанның төөй омалары хоосталчалар: тағлар, суғлар, арығлар, көök табызы... Анзы пілдістіг: Алтай, Тыва, Хакас чирлері — хончыхтар (картада көрзе, уламох тузалығ полар). Хайзы даа поэт поғдархастығ көңнін, илбек сағызын киртістіг читірче.

Кибелістернің пасхалалчатханын тілнің хоос ондайларында сизінерге чарир. Оларны үгренчилер, текстті хатихати хығырып, орта таап, үзүрерлер. Аймах эпитеттер, метафоралар, тиңнестіріглер полған на кибелістің тілін пайытчалар.

Алынча хайығ киректепче ікінчі сурығ: кибелістің пүткен ондайы. Аның чолларын, ойғалыстарын паалиры (188 с.). Орта нандырар үчүн, кибелісті пос алынча

манзырабин хығырары киректелче. Олғаннар үгретчинің полызиинан орта сағысха килерлер. «Алтай» кибеліс улуғ кибелістің чардығы полча. Аның чоллары (строкалары) хысхалар, ойғалыстары төйли истілчелер (хустар, арығлар, суғлар...). Че кибелістің пүдізінің иң танығлығ сари — текстте өөнінде адалыстар паза пілдірістер ле тузаланылғаны. Ноға поэт иділістернең пір дее тузаланмаан полар? Пу хынығ паза тузалығ сурығ. Ол ибіре сағынарын киректепче.

Үгретчі, прай нандырығларны санға алып, өөн сағысты позы көргенни читірге. Хысхачахти мындағ нандырығ пирерге чарир: «Алтай» кибелісте поэт таңнастығ төрсен чирін, аның ис-пайын, сілиин көглепче, аны харах алнында көрчеткен чіли хоостапча. Иди ырахтын алай пөзіктең ибіре харапчатса, хайыныстар пілдіртпинчелер. Прай ибіркізі пір илбек чир-чайаан чіли көрінче. Андада ноо даа кізі позының кееркестіг көңнін ниме-нооларны паза оларның өөн сариларын таныхтапчатхан сөстернең читірге. Андағ сөстер полчалар... Я, орта, адалыстар паза пілдірістер.

Улуғ чоохтарны үгренирі

Алты класста ікі улуғ чоох (повесть): Н. Е. Тиниковтың «Кавристің көглері» паза Ф. Т. Бурнаковтың «Пора тай нанчым» — үгренилче.

Н. Е. Тиников. «КАВРИСТІҢ КӨГЛЕРІ»

Алтынчы класстағы үгренилчелер Н. Е. Тиниковты поэт паза прозаик чіли пілчелер. Аның чайаачы тоғыстарын олғаннар кічіг класстардан сығара хығырчалар. Пис класста үгренилчелер аның «Миша» чооғынан танысханнар.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Хоос үзіктерні өтіре паза сырай хоостыра хығырыңар, хоос текстке чағын чоохтаңар.

2. Улуғ чоохтың үзіктерінің планын идіп, полта чолларын ілезіне сығарыңар.

3. Ұзіктернің полта чолларын үзүріп, омаларның хылии-ондайларын чарыдып, пос алынча сурығлар пүдірінер.

4. Улуғ чоохта учурапчатхан сөстернің тузаларын чарыдыңар: *тайызы, тай іезі, тай агазы, чеені, умчу, тадар иб, талбах, хумартхы, харчана одыраға.*

5. Кавристің тай іезінің чооғында «унычах», «халазах», «талганах» сөстер учурапчалар. Ноға писатель хоос текстте кічиглес адалыстарнаң тузаланча?

6. Кавристің тайызынаң, тай іезінең, тай ағазынаң теслістерін чарыдыңар.

7. Кавристің паза аның пабазының аразындағы теслістернің хоос сөстернең сомналчатханын чарыдыңар.

8. Кавристің паза аның туған-чағыннарының теслістері паарсас-улуғлас кибірліг полчатханын чарыдыңар.

9. Пабазының Кавриске чахиин текстке чағын чоохтаңар.

Писательнің улуғ чоохта чир-чайаанның, чылның аймах тустарының көрімін хоостапчатханынаңар чоох апарары.

1. Часхы, орай күскү тустары Кавристің көңніне хайди теслчелер?

2. Сірернің көңніерге хакас паза орыс поэттернің часхыданаңар, күскүденер хайдағ кибелістері кірче? Хынған кибелісті сағысха кирінер.

3. Хайди сағынчазар, Каврис ноға чатхан хах сыххан?

4. Кавристің адайағы ээзіне илегні тобырарға хайди полысча?

5. Кавристің тай іезіненер сағыссыразы аны хайди паалапча?

6. Город чуртағчылары чаа тузында ыырчыларға ибіртібіскен Ленинградта хайди тоғынтырлар?

7. Илбек Ада чадаңар пазылған хоос произведениелернің хайзы Ленинградты фашист ыырчыларынаң осхырғанына чарыдылған?

8. Кавриске үгредігде сидіктерні тобырарға хайдағ книга полысхан?

9. Оолахха Павел Корчагиннің хайдағ сөстері сағысха кірчен?

Тилекейдегі хоос литературада книга матырға чуртаста улуғ туза ағылғанынаңар көзидімнер таап, үзүріге сығарары.

1. Чуртастағы сидіктерге пастырбазыннаңар олғаннарға кемнер чоохтапчалар? (Текстте ол орыннарны таап, хатап хығырары паза пос сағыстарынаң үлезері.)

2. Сіреп Ольга Павловнаның пілістенер чооғын хайди паалапчазар?

3. Н. Е. Тиников улуғ чоохты ноға «Кавристің көглері» тіп адап салған полар?

4. «Кавристің чаа тузындағы илег-чобағлығ чуртазы» тіп темаа чоох пүдірінер.

«Кавристің чуртазында аның тай ічезінің орны» сағыс хоостыра чоохтазығ-үзүріг иртіріп, «Минің чуртазымда тай ічемнің (пабамның) орны» тіп сағысты узарадып, чоохтазығ апарарға чарир.

Ч а й а ч ы т о ғ ы с.

«Кавристің омазы минің көрізімнен» тіп чоохтазығ иртіріп, сағыстарнаң үлезері.

«Школада Кавристің сын нанчылары» тіп, улуғ нимес чоох пүдірері.

Кавристің тахпахтарына үндезіп, «Минің Кавриске нандыриим» тема хоостыра тахпахтар мариин иртірері.

«Улуғ чоохта чонның чохсы кибірлері көзиділгені» тіп, улуғ нимес істезігліг проект пүдірері.

«Минің сөбіремнің кибірлері» тіп, сағысты узарадары.

«Каврис — чонның кибірлерін улуғлапчатхан оолах» тіп, чоох пүдірері.

«Минің сағызымда піліс — ол...» чоохтағны узарадары.

«Піліс тағдаң даа пөзік, талайдаң даа чалбах» тіп тема хоостыра талазығ-чоохтазығ апарары.

«Каврис паза аның сын арғызы Халтарах» тіп темаа, хоостар чайап, марығ иртірері.

Өөн матырның чуртазынаңар, полта чолларын сизініп, цитаталығ план пүдірері.

«Кавристің чарых омазы» темаа сочинение пазарға тименері.

«Наа өсчөткөн хул, күн чариин көрөр үчүн, поэзия насхан хайаны даа тобыра өс киледір». Пу сөстөр хоостыра, авторның сагызынаң чаразып, «Миниң чагынғы туста профессия аларына тимненізім...» тіп, улуғ нимес чоох пүдірері.

Пу тоғыстарға хоза улуғ чоохта учурапчатхан сөспектернең, тахпахтарнаң тоғыс апарары көрілче (киндедең сығара пазары, оларның тузаларын читірері). Хоос текстте чонның пазылбин пүткен чайаачызы матырның хылиин чарыдарға полысчатханынаңар чоох апарарға.

Улуғ чоохтың тиксі дес кизектеріне, эпиграфха килістіре сөспектер табарға.

Ф. Т. Бурнаков. «ПОРА ТАЙ НАНЧЫМ»

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Хоос үзіктерні, өтіре паза сырай хоостыра хығырып, хоос текстке чагын чоохтаңар.

2. Улуғ чоохтың үзіктерінің планын пүдіріп, полта чолларын ілезіне сығарыңар.

3. Үзіктернің полта чолларын үзүріп, омаларның хыли-ондайларын чарыдып, пос алыңча сурығлар пүдіріңер.

4. Сыбы аалның көрімін хоос сөстернең чарыдыңар. Күдеттің Сыбы аалға хынызын текст пастыра киречілеңер.

5. «Алтын чалаң», «Күлчүк» үзіктерге, сурығлар турғызып, цитаталығ план пүдіріңер.

6. «Күлчүктің ізестіг нанчылары» тіп чоох пүдіріңер.

7. «Чалаң Күдет», «Ээ-күлии», «Мүндіт» үзіктерде учурапчатхан *өктем, чортырарға, огыранглаан, хыпчых, чодым, саргаас, сагалдырых, хут, мүндіт* сөстернің тузаларын чарыдыңар, оларға синонимнер таап, чоохтағлар пүдіріңер.

8. «Күдет Күлчүкті арачылааны» тіп, сочинениесе план пүдіріңер.

9. «Пістің аалдағы, Күдет осхас, мал-хустарның сын арачылағчылары» тіп, паспин, үзүріг-чоохтазығ иртіріңер (тилекейдегі мал-хустарның сын арачылағчыларынаңар чоох апарары).

10. «Күдеттің омазы» тіп, чарыдығлығ чоохтазығ апарыңар.

11. Хакастарның ат чарызы — улуғ кибір. Сіреп ат чарызында араласхазар ба? Сағыстарыңнаң үлезіңер.

12. «Күдет оолахтың паза аттың ынағ чуртазы» тіп темаа сочинение-үзүріг пазыңар.

Произведениені үгреніп тоосхан соонда, «Ат ир кізінің чуртазында» темаа чарыдылған кибелістер, чоохтар хығырып, ойын турғызып, чайаачы ондайлығ иир иртірерге чарир.

И. М. Костяков. «ӨСКІ ПАЗА МОЙНАХ»

Алты класстағы үгренчілер программа хоостыра, драманы үгренер алыннда, басня жанрнаң танысчалар. Ұгренчілер басня жанрның кибеліс ондайлығ полчатханын сизінчелер.

Басняның өөн пілдіріглері: кізілернің аймах-пасха читпес сарилары күліп көзіділгені; басняда сатира (алынча кізінің, чонның хонииндағы хомай сариларын күліп чарытханы) пар полчатханы; полған на басняның үгредігліг сағызы іле таныхталғаны.

Аллегория (тайдырығ) — тирең сағысты ибіріп хоостапчатхан жанр. Тирең сағысты ибіріп хоостааны *аллегория* тіп адалча. Аллегория пользыинаң басняларда кізінің ол-пу хынии чох сарилары, ідөк халых чуртастың читпес сарилары аң-хустар, маллар омалары пастыра читірілче.

Көзідімге алза, Түлгүнің омазында көйтік кізі чазынча; Харға пиченің омазында пай сағыстығ, хыйға кізі сомналча; Саасханның омазында — ниик арах сағыстығ кізі; Тиинічектің омазында — чапчаң тудыныстығ кізі; Харачхай хустың омазында — ах сағыстығ, чапчаң, кізее төреміл өрініс ағылчаң, нымзах паар-чүректіг кізі.

Басняның тархыны иргі-пурунғы тустарнаң палғалыстығ. Басня жанрның төстегчізіне грек чиріндегі Эзоп тіп аттығ хул кізі саналча. Эзоп, позының сағыстарын көнізінең чоохтап полбин, ибіртігін чоохтачаң. Аның баснялары чоохтар

оңдайлығ полған. Мында үгренчїлернїң хайиина Эзоптың піресе баснязын хығыр пирерге чарир.

Тирең сағыстығ сөстер басняның пастағы алай ба халғанчы чолларында поладырлар.

Орыс литературада басня жанрның чайаачы узы И. А. Крылов полча.

«**Өскі паза Мойнах**» басняны хығырары паза үзүрері.

Сурығлар паза идер тоғыстар.

1. Басняда нимеденер чоохталча?
2. Басняның өөн сағызын чарыдыңар.
3. Өскінің омазында автор кізінің хайдағ читпес сарин чарытча?

4. И. А. Крыловтың хайдағ басняларында Өскінің омазы сомналча? Хығыр пирінер, Өскінің омазын чарыдыңар.

5. Басня көңніңерге кірді бе? Ноға?

6. «Өскі паза Мойнах» тіп басня нимесе үгретче?

7. Басняның өөн сағызын киречілепчеткен сөстерні, текстте таап, хығырыңар, үзүріг-чоохтазығ апарыңар.

Н. Г. Доможаков. «КӨГІЛБЕЙ ЧАЗЫ»

Чир-чайааннаңар, төресең чирденер кибелістерні пасталығ школадаң сығара үгренчелер. 5–6 класстарда олғаннарның пілістерін тыыдарға паза алғыдарға кирек. Ортын класстарда программа хоостыра кибелістерні тирең үзүрері көрілбінче. Кічіг саарбах олғаннар, кибелісті тиксі үзүрің, көңнілеріне чағын алып, аның өөн сағызын орта сизіңерге киректер.

Н. Г. Доможаковтың «Көгілбей чазы» кибелізі — хакас поэзиязында чир-чайаанға чарыдылған көп саннығ кибелістернїң пірсі. Пу кибелісті хығырар алнында, сағысха кирібізере чарир, хайдағ поэттернїң чазыдаңар кибелістерін олғаннар үгренгеннер. Олар адирлар үр ниместе үгренген кибелістернї: В. А. Кобяков. «Чазыдаңар ыр»; А. М. Топанов. «Күскү», «Тракторист ыры», ан. пас. В. А. Кобяковтың кибелізі өнетін чазының омазын көглепчетсе, А. М. Топановтың

кибелістерінде часхы-күскү тустарда иртчеткен чазы тоғыстары хоосталча.

«Көгілбей чазы» кибелісті пастап үгретчі, анаң үгретчилер тыыда паза пос алынча хығырған соонаң, пілдістіг нимес сөстерні чарыдарға кирек (олар азынада доскада пазылчалар):

ноган табах — от көк (голубая тарелка);

чылаңот — сиыхтас (пикулька);

пас икир — пазын түзіріп, көдірер (будет кивать);

тагайах — тегілекті үрген чахайахтар (венки).

Кибелісті үзүрер сурығлар текст соонаң пирилчелер, че оларға хоа үгретчі класстың тимненізі хоостыра пасха сурығлар пирибөкче. Көзидімге алза, мындағ сурығлар:

1. Кибеліс көңніңерге кірді бе? Ноға?
2. Прай сөстер пілдістіг бе?
3. Кибеліс хоостыра поэттің хайдағ көңнін сизіңерге чарир?
4. Кибелісте хайдағ хоостар чайал парған?
5. Олар хайдағ хоос оңдайлар пользыинаң сомнал парғаннар?
6. Кибелісте хайдағ өңнер тузаланылча?
7. Хайдағ сууластар истілче?
8. Кибелістің өөн сағызы хайдағдыр?

Пу сурығларға нандырып, кибеліс хоостыра улуғ нимес үзүріг апарарға чарир.

Н. Г. Доможаковтың кибелізінде часхы тустағы чазының омазы хоосталча. Часхыда прай ибіркізі наачылалча: ағастар, суғлар, көллер, чазылар... Кізі көңні ідөк көдірілче. Андағох оңдайлығ «Көгілбей чазы» кибеліс, аннаңар аны хығырарға даа, истерге дее хынығ.

Поэттің көңні өріністіг пілдірче. Уламох іле аны сизіңерге чарир кибелістің пастағы паза халғанчы чолларында:

Көллер, ойымнар, хастайған чазы —

Чүрегім сыстада хайнатча...

Хынчам сагаа, көк торғы чазым...

Кибелісте аймак хоос көрімнер пар: *көллер, ойымнар, чазы, чол хастада оттар, чылаңот, оолахтар, хыс палалар*. Поэттің көрізі пастап ыраххы чирлерге читче, андар «көгілбей чазылар хыгырча». Аның соонаң ол поэзын ибірчеткен хоостарны көзітче: *чылаңот, хамчылыг оолахтар, тагайахтыг хыс палалар*. Прай ибіркі хоос сомнарға өкерсініп, хатабох ырах чайылчатхан чазызар айланып, ол поғдархастыг көңнін читірге.

Кибелістегі чарых, ундулбас сомнар аймак хоос ондайлар пользыинаң чарыдылчалар. Эпитеттер чир-чайаанның сілиин, кізінің өөн хылиин таныхтапчалар. *Көгілбей чазы, көк торғы чазым, нымзах күлініс*, ан. пасх. эпитеттер тузаланылчалар. «*Көгілбей чазы*» сөс пірігізі кибелістің адына сығарылған паза кибелістің істінде ікі хати учурапча. Ноға поэт «*көгілбей*» сөске андағ улуғ орын пирче? Агаа чағын тузалыг сөстер (синонимнер) табарға чарир: *көк оттыг, көк чахайахтыг, хастайган*. Пу кибелісте «*көгілбей*» сөстің ікі пасха сарин сизінерге чарир. Пастағызы: чылаңот чахайахтанчатхан туста, ырахтын чазы көгілбей (көгемдік) көрінче. Ікінчізі: чазы илбек чайылча, хайда-да ырахта ол тигір төзінең урунысча, андада ол ідөк көгілбей көрінче. «*Нымзах күлініс*» тесні чалахай, паарсах, ах сағыстыг кізінің омазын хоостапча.

Аймак олицетворениелернең тузаланып, поэт поэзын хоосчы чілі көзітче: «*...букет чылаңот тимнир*», «*оттар пас икир*». Чылаңоттын көрімі сөстернең харахха көріндіре хоосталча: *ноган табах, агаа толдыра ах көк букет*. Аймак оттарның өңнері поғо хоозынаң тиңнестірілче.

Хоостар аймак өңнер пользыинаң сомналчалар: *көгілбей чазы, ноган табах, ах көк букет, көк торғы чазы*. Мындағ өңнер чир-чайаанның илбек күзін, хайхастыг сілиин чарых хоостапчалар. Чир-чайаанның наачыланчатханы, өңнен-четкені ідөк сууластарнаң палғалысча. Прай тіріг ниме өсче, суулапча: «*чазылар хыгырча*», «*оолахтар хамчылар пулгирлар*», «*хыс палалар нымзах күлініснең тоғазар*».

Көгілбей чазыны көглеп, поэт төреен чиріне сын хынызын паза поғдархазын читірге. Кибелістің тирең сағызы, пай тілі, чарых көңні хыгырығчыларға пілдістіг паза аарлыг.

М. Е. Кильчичаков. «АҒЫРЫҒ КІЗІНІҢ ИБІНДЕ»

Алты класста үгренчiлер пьеса жанрынаң пастағызын танысчалар. Аннаңар олғаннарға хысхахахти пьесадаңар пастағы оннағ пирерге кирек. Темаа кирер алнында, үгретчi пьесанаң тиксi таныстырча.

Учебникте «АҒЫРЫҒ КІЗІНІҢ ИБІНДЕ» произведениениң адының соонда аның жанры таныхталбаан. Үгретчi, теманаң таныстырчатса, чоохтирға кирек: «АҒЫРЫҒ КІЗІНІҢ ИБІНДЕ» — пір пöліктіг пьеса. Хакас тілінен пьесаны «ойын» тіп адирға килісче. Ол — өнетін сценада турғызыларға чайалған хоос тоғыс. Пьесадағы киректерні автор харах алнында иртчеткен чiли хоостапча. Прай хайыныстар (действиелер) паза чоохтазығлар, автор араласпин, постары иртчеткен чiли көзиділчелер. «АҒЫРЫҒ КІЗІНІҢ ИБІНДЕ» — улуг нимес ойын. Араласчатхан кiзілер ідök асхынах — пис ле кiзі. Че ойында чарыдылчатхан киректер иргі паза сағамғы чуртаснаң пик палғалысчалар. М. Е. Кильчичаковтың пьесазында 1950 чыллар тузында хакас аалларына читкен алызығлар хоос көзиділ парғаннар.

Пьесаны хығырар алнында алай үзүріг тузында, хайди даа сөстiк тоғыс апарылча. Иргілен парған паза удаа кирек-телбинчеткен сөстернiң тузаларын іле сығарарға, пьесада паза чуртас хоостыра оларның тузаларын сизiндiрерге:

азанчаңар — хорыхчаңар, тiдiнмеченнер;

пазым изенде — хазыхта, тiрiгде;

хамнарнаң *сырбалысна* — палғалысна, алаағысна;

түрче *айбыныңар* — тудылыңар, маңзырабаңар;

тас чүректіг — хатығ хылыхтығ;

адас полтырзар — төйй аттығ.

Пьесаның соонда пирiлген сурығларны үзүрiп тоосчатса, үгренчiлер постары салтарлар итчелер. Иди пьесаның өөн ондайлары таныхталчалар: араласчатхан кiзілернiң аттары изерiстiре адалча; текст чоохтазығлардаң пүтче; авторның сөстерi пирiлбинче. Иди олғаннар пүткен ондайлары хоостыра пьесаның өөн сариларын чахсы сизiнерлер. Хоза сурығ пирерге чарир: ноға пьеса хакас тілінен «ойын» тіп

адалча? Полған на үгренчі орта нандырығ пілерге кирек: пьеса театрда турғызылча паза анда артисттер рольлар ойнапчалар.

Сигіс класста пьесадаңар пілістер аннаң андар алғы-дылчалар.

В. А. Кобяков. «МЫЛТЫХ ТАБЫЗЫ»

В. А. Кобяковтың чайаачызына 7-чі класста 2 час пирилче. Пастағы часта аның чуртас чолынаңар паза чайаачызынаңар көп нимес чоохтирға. Ол хакас литературазын төстеең төлннң пірсі полча. Шира аймағының Оспа аалында төреең, кічігдең ала аалдағы пай кізілерннң хойларын хадарған. Школаа орай ла парған, читі чыллығ школаны тоозып, Хызылчардағы совпартшколаны тоосхан. Анда үгрен киліп, аалычаанда халых-үгредігліг тоғыс апарған. Чонның нымахтарын, кип-чоохтарын чыып, пазып одырчаң. 1930 чылларда Хакас театрында тоғынған. Новосибирскте, хакас книгаларын сығарып, редактор полып тоғынған, школаларға учебниктер тимнеең. Олох туста литература тоғызына сабылған, пастағы кибелістерін, чоохтарын пазып пастаан. Аның литература чайаачы тоғыстары, хакас чоңының фольклорына паза чуртаста сын полған киректерге төстене, пазыл парғаннар.

Ирткен чылларда школа программасына аның пасха-пасха чоохтары кирілгеннер. Олар ирткен тустарның идеологиязына килістіре полғаннар. Амды ол чоохтарның тілін паза даа пасха хоос сариларын алғым үзүрерге чарир. Иди учебникте «Мылтых табызы» чоох пирилче. Пу чоохтың полтазы сидік нимес, че прай киректер уғаа табырах иртчеткені көрилче. Чоох амыр ирте часхыны хоостапчатхан хоостаң пасталча (*«Чазыда хар тооза даа хайыл парған полған. Саргал турған чазының істінде күскү өрті, ойналып, прай нименің пүдізін игір-пүгір иде көріндір турған. БИраххы таглар тўдўннїг киинї тобыра көппегес пола көрїн турғаннар. Тигїрдепїр дее пулут чох полған, прай чирнїң ўстўн чылыда чарыдып, харах чалтаныстыг кўн харагы сагыл турған»*), че автор ибїркі чайаанның амырын сынында кїзїнїң

(мында Петке Сабуровтың) чуртазындағы хорылыстарға тоғырлапча.

Пу чоохта идөк В. Кобяковтың кізінің тастындағы омазын хайди хоостапчатханына хайығ айландыраарға кирек. Сизінерге чарир, хайди пастағы хакас авторларның пірсі хоос литература тоғызына — чоохха — пастап ла кізілернің тастындағы көрімнерін хоостаанын кирче. Автор махачы Мишкенің омазын чарых чайап салған, ол сын матыр полчатханын көзідерге сағынған.

Чоох ирткен тустардағы киректер хоостыра пазыл парған. Автор позы даа андағ киректернің киречізі полған полар: гражданская чаа тузында андағ «тоғазығлар» удаа Шира паза Орджоникидзе аймахтарындағы хакас аалларында пол турчаң. Ол тустардана чарыда чоохтап пирерге кирек полар.

Сурығлар паза идер тоғыстар учебникте пирил парғаннар.

Н. Г. Доможаков. «ТЫТТЫҒ ТАҒ»

Николай Георгиевич Доможаковтың «Тыттығ тағ» поэмазын үгренер алнында, аның чуртас паза чайаачы чолынаңар чоох апарылча.

Ирткен чылларда аның хайдағ кибелістерінең танызарға киліскенін сағысха кирерге.

Поэма кип-чоохха төстене пазыл парған. Писатель аны кічигдөк улуғларынаң искен, соонаң поэма чайап салған.

Пастап поэманы үгретчі тыыда хығырча, үгретчілер аның соонча текстті пос алынча хығырчалар.

«Тыттығ тағ» поэманың өөн сағызын чарыдары:

— Хайди сағынчазар, пу поэманың өөн сағызы хайдағ?

— «Кипке кірген чоох» теенін хайди сизінчезер?

— Поэманың матырының — іче кізінің — чобаан автор хайди көзітче?

Поэманың тілінің хоос ондайларын чонның пазылбин пүткен чайаачызының хоос тілінең тиңнестіреге:

1. Хайди сағынчазар, *сыр-сар, иркем-кинчем, палам-хайраным, күзі-саа, пабам-ічем, пар-чох, ипти-тапти,*

ибіре-сибіре, палачаам-хуриим хадыл сөстернің тузазы хайдағдыр? Алыптығ нымахтың тілінде андағ сөстер нимесе киректелчелер?

2. Поэмада хаталыстарның тузазын таныхтанар.

3. Поэманың тілінің кибірліг хоос сариларын — тиңнес-тіріглерні, эпитеттерні паза даа пасха хоос ондайларны — табыңар.

4. Поэмада хакас кибелізінің танығлығ сариларын (аллитерация, ассонанс, параллелизм) табыңар, хобылын үзүріңер.

5. Поэманың хынған кизеен көрбин чоохтирға тимнен салыңар.

Н. Г. Доможаковтың поэмазын үгренчсетсе, теория сурығларына хайығ айландырағға. Поэма жанрынаңар, аның алыптығ нымахтаң нименең пасхалалчатханынаңар чарыда чоохтирға: поэманы автор пасхан паза мында матырның істі-көңні чарыдылча, анзынаң прай аның хылии чарыдылча.

Поэманаң үгренчілер пастап ла танысчалар, аннаңар жанрның ондайларын чарыдарға паза поэмадаңар оннағны үгрен саларға.

М. Е. Кильчичаковтың кибелістері

7-чі класста М. Е. Кильчичаковтың чайаачызына 2 урок пирілче. Мында ікі кибелізі үгренілче. Пастағы урокта чуртас паза чайаачы чолын үзүрері. 5–6 класстарда аның хайдағ тоғыстарынаң танысханнарын сағысха кирерге. Нименең олар сағыста халчатханын үзүрерге.

«**Ікі кинек**» кибелісті үзүреріне үгренчең киндеде толдыразынаң идер тоғыстар пиріл парғаннар. Пастап үгретчесе кибелісті тыыда хығырарға кирек, поэттің чаа чолларынча чөргенін чарыда чоохтап пирерге. М. Кильчичаковтың чайаачызында чаа темазына улуғ орын пирілче. «**Ікі кинек**» кибеліс — ол сюжеттіг кибеліс. Мында М. Кильчичаковтың кееркестіг матыры Ржев алтында ирткен чаалазығда холын чідір салғанынаңар, дуб ағас аның чуртазын ал халғанынаңар өтіг пазылча — анзынаң

кибеліс полған на кізінің чүреене чағын алылча. Аның хоос сариларын, тілін үзүрерге.

Ўgrençилерге хоза тоғыс пирерге чарир: тексттең чааны паза амыр чуртасты хоостапчатхан сөстерні, тиңнесті-ріглерні сығара пазып аларға.

М. Е. Кильчичаковтың «**Ичем**» кибелізі — хакас поэзиязында ічедеңер кибелістернің иң не тирең пазылғаннарның пірсі полча. Ічедеңер прай даа поэттер пасханнар, че полғаны ла пос ондайынча аны аарлапча. Че прайзының ағаа хынызы, сағынызы чарыдылча. М. Кильчичаков таа ічедеңер пасхан кибелісте аарластығ сөстерін толдыразынаң читірче.

Сурығлар паза хоза тоғыстар.

1. Поэт іченің омазын хайди хоостапча? Аны, текстте таап, өтіре, тыыда хығырыңар паза сығара пазып алыңар.

2. Сірер ічедеңер хайдағ сөстернең тuzаланып, пазар-чыхсар?

3. «Минің ічем» тіп кибеліс пас көріңер.

В. В. Угдыжековтың чайаачызы

В. В. Угдыжековтың поэзиязына 3 час пирілче. Мында «Төреен чирім», «Чазыда көг», «Минің турам», «Арғысха», «Анда син не пыролығзын» кибелістер ўgrenілчелер. Пу кибелістернің өөн сағызын чарыдарға, хоос сариларынаң таныстырарға. Ортымах школада хакас литературазын ўgrenер программада прай класстарда ўgrençилернің көнігістерінің аразында орта, тыыда паза өтіре хығырары көрілче. Ідөк табырах, пілдістіг хығырығның синнері көзіділче. Программада өтіре хығырыға ўgreдеріне өнетін частар пирілбинче. Ўгretçинің көргенінен, орта хығырарға ноо даа туста ўgreдерге чарир: произведениені үзүрер алнында, үзүрчетсе алай үзүрген соонаң. Полған на урокта ўгretçи пурнада поэты өтіре хығырарға кирек. Анзы паза ўгretçинің хоос чоохтанғаны олғаннарға орта хығырарына өөн көзідім полар.

В. В. Угдыжековтың чайаачызына чарыдылған уроктарда ідөк тыыда хығырарға, көрбин чоохтирға ўgreнерге пөгін турғызарға кирек.

Поэттің чуртас паза чайаачы чолы хысхачахти үзүрліче. ХХ чүс чылның ікінчі чардығындағы хакас поэзиясында В. Угдыжековтың чайаачызы поэзияның таныгылыг сариларынаң таныстыг. Аның кибелістері, хоос саринаң сибер, матлама пазыл парғаны сылтаанда, кізінің чүреен, көнннн тибіретчелер. Ол хоос сөзінде чир-суғданаң паза ибіркі чир-чайааннаңар көп пасча. Чир-чайаанны хоостапчатхан кибелістері төреен-өскен чиріне — Асхыс чазыларына, Читі хыс таға, төреен кічичек аалына, өбекелері чөрген чолларға — хыныснаң толчалар.

1. «**Төреен чирім**» кибелісте хоосталған хоостар — олаңай ла ибіркі чир-чайаанны хоостааны нимес, че лирика матырның чүреене сиип парған көрімнер паза омалар. Аны төреен чирінде прай нима өріндірче: *«Хыр Сахчахтан төреен минің Асхызым хорлап ойлапча чүрегім өтіре»* паза *«Чорых чол паризам, ағастар, тагларым соомнаң ойласчалар, мини сүрізе»*.

2. «**Минің турам**» кибелісте поэт улуғ хыныснаң паза паараснаң іче-пабазының чуртынаңар пасча — аны пабазы поэзияның холларынаң пүдірген, мында ол поэзия пастап ла пу чирге килгенінеңер, төреенінеңер пастагызын на искірген. Мында чуртассар чол азылған, мында ол іченің паарсах холын танаан, пастагы хаалағдан, иң не пастагы сөстен пасти пастагы кибелістер пазылғаннар — прай нима мында пасталған, аннаңар ол аарлыг. Полған на кізінің чуртазында төреен-өскен чурт аарлыг полча. Анзы кибелістің өөн сагызы полчатханын үзүрерге кирек.

Үгредіг киндезіндегі сурығларнаң тогынары көрілче. Агаа хоа мындаг сурығлар тогынарға пользарлар:

1. Кибелістің ады хайди аның өөн сагызын чарытча?
2. Нименең поэтке иң не аарластыг төреен туразы?
3. «Тура-стих» оманы чарыдынар. Агаа төөй омалар пүдір көрінер.

Ідөк пу кибелісте В. Угдыжековтың поэзиядагы чидіглерін, хоос сөстің ээзі полчатханын үзүрерге пользар. Мында поэттің ойгалыс пүдірчеткен ондайларын үгренчлернең хада таап, аның кибелістерінде удаа тоғасчатхан инверсия

ондайын чарыдарға кирек. Пу хоос ондайны аның полған на кибелізінде көрерге чарир: *«алтап тургам алчаасти», «парар алнында чорых», «халтыразам соохта хатыг», ан. п.*

«**Аргысха**» кибелісте өөнінде кееркестіг матыр поэзияның чуртасха көрізінең, пик сағызынаң пасхалалча. Мында кизи чуртазының өөн пөгини, өөн сағызы азылча. Анзын сизиндіріп, үтренчілерге, ол чолларны таап, тыыда хығырарға чөптирге.

Мындаг сурығлар паза идер тоғыстар хоостыра үзүрерге чарир:

1. Кибелістің өөн сағызын чарыдыңар.

2. *«Арчымах чобаан», «чікім хырга сыгып», «ассабыс ник хахпах»* сөстерни хайди сизинчезер?

3. Кибелісті тыыда паза өтіг хығырыңар. Көңніңерге кирген чолларданаң сағыстарыңнаң үлезіңер.

В. Угдыжеков — хоос сөснең иптiг тузаланчатхан, хоос сөстiң ондайларын чахсы сизинчеткен поэт паза ол төреен-өскен чириниң майыхпас көгчизи. Поэзияда аның хоос омалары, пай тiлi чонның тiлинiң ис-пайына сулғанчалар. Үтренчілерниң сағызына анзын сииртсе паза хоос сөстiң силиин сизиндiрзе, урок тузалыг полар.

ЧАЙААЧЫЛАРНЫҢ ЧООХТАРЫ

М. Н. Чебодаев В. А. Кобяковтаңар
(«Пастағчының хумартхызы» статьядаң)

В. А. Кобяков хакас чоңының хайхастығ көгчі оолғы полған. Төресен чирі-сууна ол хайди хынчаң полған! Мына тыңнап таа көріңер аның «Чазыдаңар ыры» хайди пасталчатханын:

*Изен, чазымай,
Алгым сарыг чир!
Хайдаг көөм сагаа
Мин көглим?
Сағыстаң халбас
Өскен чирімзің,
Махтачаң сөсті
таппинчам.*

Позының көглері чоңның чүреенде үндезіг таапчатханын поэт сизінчең. «Хысхы хараа» тіп стиғында ол аннаңар тиктең не паспаан:

*Агастаң иткен ручкам
Азыр холымда ойналзын.
Ала-чохырли пасханым
Арга чоңнары хыгырзын.*

*Иптіг иділген ручкам
Игір холымда ойналзын.
Игір-чохырли пасханым,
Истеніп, халых хыгырзын.*

В. А. Кобяков көгчі ле полбаан, че ол ідөк хакас чооғының пастағчызы полған. Аның чоохтарының иң пөзік чидии «Айдо» тіп повезі полча. «Партизан күннері», тізен, хакас литературазында очерк жанрынаң пазылған иң не пастағы книга полча. Ол чуртаста полған, тіріг кізінің чооғына төстене пазыл парған.

А. С. Пушкиннің стихтарынаң, нымахтарынаң хакас хығырығчылары иң не пастап В. А. Кобяковтың тілбестеглері пастыра танысханнар.

Иң не пастағы хакас книгаларын сығарарына даа В. А. Кобяков көп күзін салған.

В. А. Кобяков хакас литературазын төстиріне матыр күзін салған таңнастығ таланттығ көгчі полған.

**М. Н. Чебодаев хакас литературазын
төстеен писательлердеңер
(«Ағын суғның пазы пар полчаң» статьядаң)**

...Хакас литературазының төстегчілерінің ады піске полғаныбысха ла тың аарлығ. Піс оларның, пазып, халғыс парған хумартхы тоғыстарын пілчебіс. Анзынаң на піс амды чөпсін полбинчабыс. Піске пілерге кирек: хайдағ кізілер ол полған, хайди олар чуртааннар, хайдағ оңдайда, тоғынып, пу тоғыстарын пас турғаннар, нимее хынчаңнар, нимеден тоғыр күресчеңнер.

Пір сөснең чоохтаза, оларның чуртаста ирткен чолларынаңар, ит салған тоғыстарынаңар толдыразынаң пазылған биографиялары кирек. Сағам, тізең, піс книганың пастағы страницазында ла пиріл парған анкетадаң хысхачахти алылған чибіргі-отыс сөстең пасха ниме пілчебістер бе оларның чуртазынаңар? (М. Аршановтың) хыс туңмазы уғаа хомзыныстығ хабар чоохтапча — пір дее пічіктері халбиндыр. Түгенчі туста поэт, улуғ пьеса пазып, көп тоғынтыр. Че анзының даа чалғыс таа страницазы халбиндыр.

Поэт харындазының чуртазынаңар, аның сидік туста Асхыстағы школаның директоры полып тоғынғанынаңар туңмазы, көмес тее полза, чоохтап пирген. Аны истіп, минің алнымда М. А. Аршановтың поэт ле нимес, че пик сындырлығ, күресте чалтанмас, абахай тіріг кізі омазының сузы чари түскен.

Андағ ома мағаа аның стихтарынаң даа сығара хоосталчаң полған, че туңмазының чооғын истіп алған соонда, ол минің сағызымда ла хоосталған ома поэттің сын чуртастағы омазына килісчетеніне мин андада тың өрін парғам. Ам

даа ачырганчам тунмазының чооҕын андох ізиинен пас халбааныма.

«Піс ынанмас улуспыс, піліске тартылчах нимеспіс, Чирсуубыстың хайдаҕ чалтырама кизілерінің омазы аның үчүн чітче», — тесен хақан-да Пушкин. Пу ачыҕ сөстөр көнізінен піске килісчелер.

Ағын суғның хайди пазы пар поладыр, сах ідөк ноо даа чонның литературазының төстігі пар полча. Ол литературада тоғынарға, күзін сынап көрерге сағынчатсаң, иң пастағызын, ол төстікнең танызып аларға кирексің. Иди полбаза, синің чилегең чох полар пу тоғыста. Төстегічлер хақанох хазыра ас салған ізіктерні син пазох хатап асхлап чөрерзің, тик күс хорадып.

Аннаңар даа хайхастыҕ нимес, хақан піресе чиит авторның наа пасхан стигында піресе кирі поэттің хақанох пазыл парған иргі стихтарның «хол-азахтары» алай ба «харах-хулахтары» көрінгелеп парчатса. Сизіктіг чабан поэзияның хойын хулағындағы инінең танып салчатпас па за.

«Хакас көглерінің чыындызына» кірген П. Т. Штыгашевтің, В. А. Кобяковтың, М. С. Коковтың паза М. А. Аршановтың стихтыҕ книгаларын хыгырып, паза мындаҕ нимес мин таңнаам. Поэзияда олар хайди аймах-пасха тиріг-нең (жанрнаң) тузалан пілченер. Оланай тахпахтаң, ырдан на пасти улуҕ нимес эпической поэмаларға, стихнаң пазылған чоохтарға, чиңіс көгліг пайрам ырларына (одаларына) паза хазалчых сөстіг алай хормачы стихтарға, басняларға читіре — прай поэзия тиріглері оларның холында полчаң...

Пастағы хакас писательлери піліске тың харасхах кизилер полғаннар. Постарының тузында олар иң пілістіг улус полғаннар. Олғаннар школада үгренең иң пастағы хакас книгаларын көбізін оларох тимсееннер. Чонның тілін хайди өтіре пілченер! Анзынаңар чоох таа чоғыл.

М. Н. Чебодаев И. Т. Котюшевтеңер
(«Ах Ыўс кӱгчизи» статьядаң)

Мының соонда пазылған иледе стихтарда, Хакасияның пасха даа пулуңнарына, пасха даа чулаттарына олар чарыдылған ползалар (пӱлбинчем, хайди пӱлдірче пасха хығырыҕчыларға), мағаа прай ол кӱглерде Ах Ыўс салғағының на пурғунның кӱглези истӱл турча. Мағаа, пу — поэт И. Г. Котюшевтің төреен үни, хайдағ даа пасха поэттің үни аны алыстыр полбас...

Поэт И. Г. Котюшевтің ады адалзох, мағаа иң пастағызын сағамғы тусха читіре пу ікі стих («Ах Ыўснең», «Пӱлӱ кӱлнең тоғазығ») сағысха кӱр килче. Пӱр-ікі үреннең сығара хайди азыр салаалығ парбах ӱзімнер ӱсклеп парыбысча, сах ідӱк пу ікі стихтаң сығара И. Г. Котюшевтің пӱкӱлесе поэзиязы соонаңар тамырлан парыбысхан.

Аннаңарох сағындырча Иван Григорьевич Котюшевтің чуртаста ирткен чолы. Тӱреен аалы аның Ах Ыўс хазында турған. «Пӱс, олған-узах, — чоохтапча поэт, — суғ хазындағы арығлар аразында пызоз хадарчаңмыс. Суғ озархы сариндағы хызыл олғаннарнаң хада уруныс парзабыс, тахпахтасчаңмыс. Ана ол туста минің кӱглекеем пасталған тирге чарир. Пӱстің аалны ибӱре сӱліг чирлер полған: ыраххы айас тигӱр тӱзінде азырайа кӱбеңненчеткен тайға, чағында — тағлар, айланып ахчатхан ағын суғ, ағаа хорлап килӱп кӱрчеткен чулычах, хоос чайлар, чар үстӱнең хызыл сарығ пӱрлерін суға тӱзӱрглепчеткен сылағай сӱӱттер, ныыри пыс парған чистектіг нымыр, тоо ағазы паза ит пурун ыдырбаны — прайзы олар тахпах пазы полчаңнар»...

М. Н. Чебодаев М. С. Коковтаңар
(«Хакас чирінің оңмас порчозы» статьядаң)

Хакас литературазы минің чуртазымда Михаил Семёнович Коковтың адынаң пасталған. Сағамғы тусха читіре ол минің сағызымда иң пастағы хакас писателӱи полпып халча.

Ам даа харағым алнында турча чарых класс, чалахай сырайлығ олғаннарның сууласханы, пӱр иң не ундулбас

урогыбыс пасталғаны. Пістің уғаа хыныстығ чиит үгрет-члерибістің пірси — поғда көрімниг, иптиг күліністіг Ульяна Никитична Кирбижекова, кір киліп, журнал хоостыра үгренчлериен танызып, аны-мыны сурағлаан соондох, искирген, пүүн піс хакас писательі Михаил Семёнович Коковтың чуртазынаң паза аның тоғыстарынаң танызарбыс тіп. Анаң ол писательдеңер, нымах ла осхас, хынығ чооғын пастабысхан...

Михаил Семёнович Коков поэзияның узах нимес чуртазында, санынаң көп тее нимес тоғыстар пас салған полза, хакас литературазында арыбас ізін халғыс салған. Поэзияның төреси чайалған талаанын ол литературааның үс өөн пөліктерінде: поэзияда, прозада паза драматургияда — чалтырама көзіт салған.

Аның стихтары, чоохтары паза ойыны пүүнги күнде дее чапсырхаснаң паза хыныснаң хығырылчатханы оларның сын талаанның күзи пар полчатханын киречілепче.

*Хакас чирі, пайзың малга,
Халын агас, аң-хусха,
Хара чирдең хасчаң паза
Алтын, күмүс, тимірге.*

Хайдаг пу олаңай ла сөстер! Че ноға олар, кізінің чүрегін көөредіп, чонның иң не сіліг тахпахтары чили көггелчелер? Сын тахпағох чили, аны олаңай ла хығыр полбассың, хығыр париғаннаң, хайди даа көглирің килібізер. М. С. Коковтың пасха даа иледе стихтары постарының көггелерін постары төрітчелер.

Че пу «Хакас чирі» тіп стиғы — аның уғаа хайхастығ пазыл парған стих. Аның полған на сөзі істіндегі көг күзінен сағылча. Мында поэт стих пүдізі саринаң чон тахпахтарына даа, орыс стихтарына даа көөкпинче, че, пастағы көріске, тың даа өңниг алай ба суулаах нимес сөстерні пойли тынысха чізіп, улуғ күстіг көг төрідіп алча.

Тиктең нимес пу стихты тиксі хакас аалларында улуғ-кічиглер олаңай даа күнде, улуғ пайрам тузында даа, постарының иң не хынчаң сарыны идіп, көггелчелер. Радио

пастыра аның көө Хакас автоном облазыбыстың тании
полып чайылчаң.

Поэт М. С. Коков аллыг чүректіг көгчи полған. Ол пістің
Совет чир-суубыстағы улуғ киректерге көгчи үнінең үндесчен
полған. Көзідімге алза, Алтынзархы полюсты совет кізілері
холға киргеніне үндезіп, ол «Пістизің» тіп улуғ нимес поэма
пас салған, аннаң даа пасха илбек киректерге чарытхан
стихтары аның илеесе. Иди ол Хакасияның на ибіре нимес, че
прай странаның улуғ чуртазынаң хада чуртаан.

Алынча таныхтирым килче аның хормачы-хазалчых
сөснең пазыл парған «Ынанмас» тіп поэмачағын. Мин
сағынчам, сагамғы тусха тесере пу поэмачах хакас поэзия-
зында сатира жанрында пазылған иң не артых поэмаларның
пірсі полча.

Хакас прозасын мыннаң мындар өделендірчең чолда
сагам аймах-пасха сынаһыстар, тілеглер иділче. Андағ
тілеглерде орта чолны табарына М. С. Коковтың, сыных хара
суғ осхас, ап-арығ хоос тілліг, иптіг паза тилбен пүдістіг,
оңарылыстығ, че сах олох туста тирең сағыстығ повезі, ізіг
чүрекеіністіг үні улуғ туза пир поларчых.

Хакас литературазының алтын чыындызына кір пар-
ған Михаил Семёнович Коковтың «Акун» тіп ойыны. Ол
пістің театрының на сценазында нимес, че прай хакас чонның
чүреенде ам даа чуртапча. Пу ойын, хакас чонның тиксі
искусствозының тании полып, аның пастағы хынызына
айлан парған.

Пір сөснең чоохтаза, піс «Акун» ойынны көргебіс. Чур-
тазыбыста, театрда пастағызын, пу пос тілінең ойналчатхан
ойынны пастағызынох көрчебіс. Ол, уғаа хайхастығ, сіліг,
хоос көрімніг үлүкүн полып, паза хақан даа ундудылбасха
чүресебісте халған. Аннаң псер отыс чыл артиинаоңх иртіп
парған, че мин ам даа аны пүүндегі ле чіли көрчем.

Пістің театрының саблығ артисттері Алексей Ананьевич
Шурышевнең Екатерина Павловна Начинова, Акуннаң Ан-
на полып, харағым алында пу турчалар. Соонаң мағаа
Ағбанда даа, студент тузымда Москвада даа асхынах нимес
ойыннар көрерге киліскен, че пу пастағызын на көрген

«Акун» тіп ойын хачан даа чўреемде, онмас өңніг чахайах полып, хал турған.

Анзы піс, аалдаң килген үгренчілер, пастағызын на театрда полып, пастағызын на хакас ойынын көргенібістен не полбас, неке. «Акун» ойын пістің чўреебісті аптап алғанының сылтаа пасха киректе полар, неке.

Анзынаңар мин көп сағынғам. Амды көрзем, кирек мындағ полар, неке. Михаил Семёнович Коков «Акунда» пастағызын на піске Хакас чирінің, аның кізілерінің сілиине харағыбысты ас пирген. А. Шурышевнең Е. Начинова осхас улуғ талаанның артисттер, тізең, писатель М. С. Кокотың ол сағызын, көрізін, постарының чўректері өтіре иртіріп, піске уламох іле көзіт пиргеннер.

Драматург М. С. Коков, поэзының пастағы улуғ ойынын театрда турғызар иде читіре тимнеп алар үчўн, ойынны турғысчатхан режиссёрнаң паза артисттернең хада көп тоғынтыр, ойынның тілін чазап, ағаа алынча алызыңлар кирип, түзедіглер идиң. Театр тоғынчылары пирген чөптерні ол прай санға ал турчаң полтыр. Мында піс пазох Михаил Семёнович, литератураа хайди тың хынып, ағаа поэзының хозымын идер үчўн, сымдах тоғынчаң полғанын іле көрчөбіс.

Литература тоғызында М. С. Коков хайдағ даа хара тоғысты идерінең төдір пазынмачаң полтыр. Кирек полза, ол тілбесчі алай ба корректор полып тоғынчаң. Поэзының хысхачах чуртазының халғанчы күннеріне читіре ол пілізін көдіріп алардаңар сағыссыраан. Иди ол, саблығ «Акун» ойынның авторы даа полза, Ағбанда наа азылған үгретчілер институтынзар кирип, студент партазының кистіне одырған. Мында аның пазымның кізі хылығы, чон алнындағы нандыриин маңат пілінгені чарых көрінче.

М. С. Кокотың стихтарын, чоохтарын паза «Акун» ойынын испеен, хығырбаан, көрбесен кізі Хакасияда чох таа полар. Аның хакас литературазында халғыс парған улуғ хумартхы тоғыстарын пічікке ле үгренген полған на кізі пілче.

Че, хайди тидірлер, сарыннаң пір сөс тее хыйа тастап полбассың. Сах ідөк мында хомзыныснаң таныхтирға ки-

лісче, хакас литературасының төстөгчлерінің пірсі полған писательнің М. С. Коковтың пу күнге теере биографиязы даа толдыразынаң пазылбаан. Аның туған-чағыннары, хада өскен, тоғынған арғыстары изенде, хакас литературасының историязын үгренчеткен учёнайлар, андаг тоғысты, пазып, алынча книганаң сығар салза, прай хығырығчылар алғыс-тирчыхтар. Ағаа хоза, поэзиядағы, прозадағы, драматургиядағы прай тоғыстарын чыып, пір маңат книга иде, алынча сығар салза, чонга турыстығ сыйых поларчых.

Михаил Семёнович Коковтың ады хакас литературасының историязының чарылчаа чох палғалыстығ полча. Постың төреен тілін аарлапчатхан полған на кізі аның тоғыстарынаң танысча. Аның ады полған на школада, полған на клубтың сценазынаң, полған на аалда адалча. Аның чайап салған тоғыстары Хакас чирінің оңмас порчолары осхастар.

М. Р. Байнов Н. Г. Доможаковтанар
(«Төллер көңнін чарытсын» статьядан)

Я, позы даа өкіс-чабыс өскен кізее, ағаа, чуртас чырғал полбаан одыр. Өкіс кізінің аар чуртазының істері аның чүзінде дее, арға-мойнында даа, чүреенде дее сорыптар артыс парғаннар. Аннаңар аның өкіске өөзі, чабысха чарны ачычаңох полар.

Николай Доможаков — иргі хоныхтың иреззін пасхан, наа хоныхтың чарығын көрген кізі. Чуртаста алнынзар пір ле хаалаг идер үчүн, ағаа салбыхча ачыг тир төгерге ки-лісчен. Көббөк ачығның тузын азырарға кирек полған полар ағаа позының чуртазында. Че позының прай пілізін ол чонынаң үлезерге күстенчен.

Илбек Ада чаа соондағы чылларда Николай Доможаков халых-чарыдығлыг улуғ тоғыс апарча. Наука чолына кіріп аларға иледее чиит кізілерге полысча. Хакасиядағы сағамғы учёнайлар ам даа читірчелер ағаа алғыстас көңнілерін.

Үгретчі, учёнай, поэт, писатель, чуртасха сині чох көб-ленген кізі, Николай Георгиевич Доможаков, ах чарыхта чуртас, чарых күн, ырыс, көөленіс үчүн күннің, позына айанмин, күрескен.

К. Т. Нербышев М. Н. Чебодаевтенер
(«Чалахай сөстiң ээзи» статъядаң)

Михаил Чебодаев — хакас литературазында иң чарых паза аарластыг аттарның пірсі. Чаа соондагы литература өделезінде ол наа арыг чоллар пасталызынаң таныхталча. Иптiг, амыр, хыйга сөстiг поэт М. Одаевтiң пастагы стихтары, анаң «Крепин», «Азыр чолда» тiп чоохтары наа, арыг тыныс кирибiскеннер тiп сагынчам пiстiң литератураа. Агаа прайзы тың чапсыхтанғаннар. Аарлас тапхан наа хакас писательнiң ады.

Мин iди сизiнчеңмин аны. Соонаң, хачан позым чүрек хайназын ах чачынга пазарга сiренiп, пузух чөргенде, Михаил Чебодаевтiң пасхан стихтары паза чоохтары көп туза иткеннер, неке, магаа. Аның сөзi паза көңнi магаа аарлыг, чагын пiлдiрчеңнер. Таң, позын харахха көрбесен дее ползам, төрiп өскен пулуң чирлерiбiс чагын полғаннар ба, мин тың хыгырчаңмын аны. Амды сагынзам, Ағбан озарых ла, аразы ырах нимес аалларда, пiр кизек чирде, өскенiбiстенең полбиндыр — ол кiчиимдегi М. Чебодаевке улугсыхтанызым паза аарлазым.

Михаил Чебодаевтiң олаңай, өтiркеес чох, амыр, сагысха пай сөстерiнiң күзi тартчаң полтыр iди. Аны прайзы оой паза хынып хыгырчалар. Стих ползын ма алай прозанаң пазылған тогыс па, Михаил Николаевичтiң пасханы сиңмин паза алгым сагысха сиңдiрiл парған полча.

Iди оңарчам аны хачан даа. Уламох чапсыхтанчам аның прозазының тирең сагысха сиңдiрiл парғанына. Ол көнi, пос оңдайынаң пазылчатхан проза. Олаңай. Амыр. Хакас ибнiң iстiнде хыйга, улуг абыйлар, чыылыс парып, олаңай чоохнаң чуртастың илбек хайхазын, сүўп, чоллазып одырған осхас пiлдiрче аның чол таныгларынаңар пасханы. Анзы уламох тың пiлдiрче «Күргеннiг чазы» тiп книгазында. Полған на сөсте сагыс ырах ойлапча. Полған на сөс чуртастың синiнен сиңдiрiл парған. Алны-соон хада хаапча. Ханча даа хыгыр «Күргеннiг чазы» кизектi, ирiкпесiң. Олох ла ырах сагынып одырарзың чирi-сууңнаңар, күргеннiг чазылардаңар. Анда

пурунғы хоньхтың час чызын танирзың, амғыны паза соонда килер тусты оңнирзың.

Иди хынадырбын мин пу хайхастығ тирең сағыстығ чоохха.

Полған на писательниң поэзының чапсыстығ узы полалдыр, аны хоостыра ол хығырығчыны аптап алча сөске паза сағынған сағызына. Михаил Николаевичтиң андағ узы, сибери чоохты олаңай кибелдир парыбысчатханында, неке. Сыннаң даа, күргенниң чазы осхас хысха танығлары. Көрип одырчазың аны, сағыстар, тізең, ырах чайылча, аллығ. Анда пузуғыс, анда өриніс хада уйаланчалар, көңниң хайнадып. Анда минің чонымның үлүзі.

Михаил Чебодаевтиң полған на пас салған тоғызы — ол ізіг чүреенде хайнап сыххан чонға сыйығы тирге чарир....

Поэзы арығ сағыстығ кізі, пасчаң тоғызында андағох. Ана сах ідөк ол хакас литературазын алғыт парыбызарында көп чохсы киректерниң араласчызы. Махтаныс, көдіріліс пілбес, пос чолын на алғыдып, чииттерни типсирге сала даа көңни чох кізі Михаил Чебодаев прай чиит писательлерниң чөленізі, чағын нанчызы полча.

Тоғыс, чуртас ам даа алнында тоозылбас күргенниң чазыларнаң күнзер көдіріле арлан чатча. Аннаңар ізенчөбіс, пістиң литературабыстың улуғ чолзар сығарында хакас писателы Михаил Чебодаевтиң өтиг сөзі ам даа көп наа төллерге устағ паза көзидім полар, уламох наа күске пай артылылған сын тоғыстары чонға килер.

М. Р. Байнов М. Н. Чебодаевтенер
(«Тустарға оңмас «Ах көгенек» статьядан)

Поэзия — ол чонның чохсыдаңар, паарсастанар, харындастастанар, тоозылбас өриністіг тойдаңар чарых сағызының паза істінің сілиинің сын көріндезі.

Аннаңар поэт тіп адалчатхан сөстиң сын устары хақан даа чуртаста поонған-түүнген көглерін, чарых чанарынаң чалбырандырып, чүректерінің сабылызынаң ханаттандырып, көглидирлер. Поэзия, сан пөгериңе чили, үгренип алчаа

чоґыл. Ол — хачан даа көрглес, иреленіс, поэзия — хачан даа хайхас, наа, постинча көр тапхан чапсыс.

Иліг чыллар пасталчатханда, хакас литературазында чапсых, чиит үн истіле түскен. Піс, ол туста пазарға тим-ненминчеткен саарбахтар, «Хайда-да Москвада», «Карбай», «Абаза», «Хызылчарға», пір сөснөң, Михаил Чебодаевтің стихтарын, чөгіг күнде, ах көбіктіг айраны ла чіли чапсырхап, чапсып, амзап турґабыс. Че піске иң улуґ өрiністіг минуталар пирчең «Анымчох» поэманың строкалары. Піс поэзыбыстың аалыбыстың омазын, поэзыбыстың олған тузын пу поэмада, сын көрiндесте ле чіли, көрiп танычанмыс. Поэтнең хада өрiнченміс, пузухчаңмыс, ах чарыхтың сiлиине көөленерге полысчаң ол піске. Михаил Чебодаев — хысхыраачы нимес, чөпче, че сиилтелiг үннiг көгчi. Ол сөске харам, че чалынныґ, арыґ көөлiг поэт. Пастап, хыґыр көрзең, поэт пасхан на чолларда кiзi хайхадар тиннестiрiглер дее, пасха даа чазаґлыґ ниме-ноо чох осхас. Че аның чоллары iстiнең чүреенiң одынаң саґылысчалар. Ол хыґырыґчынаң хыйґа, амаллыґ чоохчы чiли хабарласча, анаң хыґырыґчынаң пар саґыстарынаң, чыылған көөлiнең үлесче, че аны, мин хыйґабын тiп, үгретпинче.

Кiзiнiң иң ызых, иң чахсы көөлериңiң пiрсi — көөленiс. Көөленiс ипчее, iчее, чирiң сiлиине — прай ах чарыхха. Көөленiс кiзiнi матыр киректерге, синнең хости чуртаан прай кiзiлерге паарсасха көдiрче. Көөлен чөрген кiзi, мин саґынғанда, хачан даа кiзее чабал ит полбас. Чебодаев көґлеп салған аптастыґ «Ах көгенек» пiстiң онар хараа уйґу-чадын чох таң асчаң постаң тузыбыстың хас-хачан даа ундулбас өөре-нанчызы полған.

«Анымчох» поэма хакас литературазында пос кибiрлiг, наа көг полған тiзе, пiр дее саба полбас тiп саґынчам. Ол хакас поэзиязының историязында халар. Пу хысхацах таныґларда мин Михаил Чебодаевтің поэзиязын тиксi саринаң үзүрерге пөгiн турґыспаам. Чуртазымда минi хайхатхан паза пузуґыстарны, хызыґыстарны тобырарґа полысхан көґлернiң пiрсiне, аны пасхан көгчее, арґызыма, нанчыма, алґыстас көңнiм читiрерге саґынчам.

М. Р. Баинов М. Е. Кильчичаковтаңар
(«Ат хараанча хара суғ» статьядан)

Кильчичаковтың драматургиязының иң полтазына мин аалдағоҥ клуб сценазында тоғасхам. Пу кирек 1956 чылда, чайғыда, Көк хайа аалда полған. Анда хакас артисттер «Абалығ хол» ойынны орыс тілінең турғысханнар. Че пу ойын хакастарның істінің сіліин, хас-хачан даа салыхпас көк оттығ көк чазы осхас аллығ, көк тайға осхас күүлек, таң чарии осхас сүзүнниг, аймах өңниг тахпахха, көге чайалған көөлін залда одырған чонға чохсы читірген. Залда одырған чон тың чапсырхап, хынып көрген ол ойынны. Минің чүреем пазох, кічігдегөк чіли, көөрсен. Мин Кильчичаковтың мағаа наа, мының алнында мин пілбеен искусствозын асхам. Төридірөк ноо ах чарыхта мындағ сіліге, поэзияа чайалған кизілер тіп, сағынып одырғам, ол ойынны көріп.

Поэзия, тізең, — чонның істінің көріндезі, тидірлер хыйғалар. Аннаңар поэттер чонның чохсызын читірчелер кизілерге. Кізее чохсы идерге ырыстығ, че уғаа аар тоғыс. Ах чарыхта кизі таптаан, историяда чонға чохсы иткен көп күлүктер хара сағыстығларға иреелеттіргеннер, өзелгеннер...

Чохсының чолы чахайахтарнаң на төзелбеен. Андағоҥ полған чүзер чыллар тобыра поэзия чолы. Сын матыр, сорығ кизілер кизілерге хачан даа паарсах поладырлар. Ханнығ чаада олаңай солдат полип чааласхан, айағ пілбес фашизмнең харбазарға ухтығ тирігні холға алып, чохсаа турысхан поэт Михаил Кильчичаков. Аннаңар аның поэзиязы андағоҥ сорығ, андағоҥ кізее паарсах. Өкіс хулунны ат өскірерге, өкіс паланы ир өскірерге, хатығ ағасха пұр сығара, хара чирге от өскіре көглирге — ана андағ аның көө. Андағ уғаа сииттіг пазылған стихтарның пірсі «Чалғыс хулун», «Тіріг хан», «Харағай» паза пасхалары даа.

Алғыс Михаил Кильчичаковха чир чүреенең сыххан чап-чарых, ат хараанча хара суғ осхас көглері үчүн, сіліге, сиберге чиксеен пістеглернің хураан көксін чибіткен үчүн.

Кизілер хачан даа сіліге, өкерге чиксир, сухсир, аннаңар пу хара суғзар чон салған саар азах чол халсарығнаң, хазалчых сігеннең хачан даа чабынмас.

С. К. Добров А. М. Топановтанар
(«Чиримнің сын оолгы» статьядан)

Артых айдастарның, литература, искусство пубайын абыдарға үлүс алғаннарның аразында, сарыс чох, пастағы орын Александр Михайлович Топановха пирилче.

Творчество иңнезі. Аны кічигдең пу синге арғаас пілбин артынып, чонына нинче книга, сарын, ойын сыйлаан аллығ істіліг кізі. Пір дее хати «минмін» тібеді. «Мин иткем», «мин итпеем» сөс сыхпады. «Піс хада, өмелезе», — ана чуртаста хыйыстырбин тудынған оңдайы. Нинче ұр чоохтасчазың, анчох іле сыхча арығ сағызы, таңдағы күннеңер сағыссы-разы. А таңда тура хонар, тоғынчаң столына чаба чадар, пазар, пазар...

Анымчохтасчабыс. Чазып парған холын сунып, Ағбанға, иргі таныстарға чолабит читіреге сурынып, тіпче: «Тамара күстіг им пирче, оңдайланчам. Азахха турам, анаң... анаң — иб-суумзар. Ханадым полған полза, тигір паарын хоолада чоныма чидерчікпін».

АЛЫНЧА ПИСАТЕЛЬЛЕРНИҢ ЧАЙААЧЫЗЫН ЎГРЕНЕРІ

Иван Григорьевич Котюшев

И. Г. Котюшевтің чуртас чолын паза чайаачызын тиксі иртіпчетсе, олған тузынаңар поэзияның сағысха кирген чолларын хығырарға чарир. Ўгренчилерниң хайиин айландырарға, хайди пісті ибирчеткен чирниң сіліг көрими аның хараан өриндірчен, істі-паарын хайылдырчаң, чайаачы көңиліг кизиниң ўгретчиі полған. Аннаңар даа поэт, чир-чайаанда хайхастығ көрімнер таап, кибелістерінде кизи чўресен тибіретчең сомнар хоостапча. Иди олғаннарның чайаачы көңилерин тилідерге, ибирчеткен чир-чайаанның сіліг көримиңиз сизінерге ле нимес, че аны хайраллирға пользарға.

Пастағы урукта поэттиң, чыындыларына төстеніп, поэзиязын өөн темалары хоостыра тикси көрибизерге.

Соон сўристіре чарых көрген кибелістер чыындылары («Ах ўўс» — 1948 ч., «Пургунның ағын» — 1953 ч., «Суғ хазында» — 1956 ч., «Кўскў чил» — 1960 ч., «Гастағы істер» — 1963 ч., «Цвет радости» — 1963 ч., «Хакас көглериниң чыындызы» — 1970 ч.) поэттиң узы өсчоткенин киречилепчелер.

Поэзиязының өөн темалары учебникте пиріл парған, че чир-чайаанға чарыдылған пірее кибелісти 1930 чылларда паза сағамгы туста пасхан поэттерниң чайаачызынаң тиң-нестірерге чарир. Көзидимге, А. М. Топановтың «Ирген чазыда» паза И. Г. Котюшевтиң «Ирген пўкте» кибелістерин.

А. Топановтың кибелізи пўдизинен, аллитерация ондайынаң тахпахха төйи, олох туста поэт прай ибиркини наа харахнаң көрче. Пос хонхытығ кизиниң көризи чарых пилдирче.

*Хызыл өңнең тартылбинаң,
Хырлан киліп, күн сыхты,
Хыр настарын чарытпинаң,
Хыныг чариин чайыбысты.*

*Часхы күннің сыхханына
Чалбах чазы өрінче,
Чалахай ла чарыгына
Чахсы өңнең чазанча.*

(«И р т е н ч а з ы д а»)

И. Котюшевтің кибелістерінде, тізең, чир-чайаанның сомнары аймах-пасха хоос ондайларнаң сын, чарых хоосталча. «Иртен пүкте» кибелісте чир-чайаанның алысчатханы, өңненчеткені кізінің чуртазы пайыпчатханынаң, чахсыланчатханынаң палғалыстығ полчатханын киреңілепче.

*Пістің оттағылар, пүкте хон чөріп,
Иртен иртөк турып, тогынчалар;
«Иртеңі кізі ікі часкалыг» тіп,
Апсахтар чоогын оңарылчалар.*

Чир-чайаанның алынча чардыхтарын хозып, поэт Хакас чирінің омазын пүдірче.

«Оңно» кибелісте поэтке төреен-өскен чирінде чүрсенеиң аарлығ олаңай ла сомнар көрінче. Чир-чайаан чыстарнаң, үннернең толча.

*Анда истілчең чирім табызы:
Ол — өөрліг чылгы кістескені,
Ол — харачхай ыры, хас хысхызы,
Ол — тракторлар күзүрескені...*

М. Ю. Лермонтовтың «Родина» кибелізінең тиңнестірзе, анда мындағ сөстер учурапча:

*Иные нужны мне картины:
Люблю песчаный косогор,
Перед избушкой две рябины,
Калитку, сломанный забор,*

*Перед гумном соломы кучи
Да пруд под сенью ив густых,
Раздолье уток молодых...*

Төрөөн чиріндегі кічіг пулунасаха хыныс илбек Чирсууна хынысты төрітче: «Эта малая родина, со своим особым обликом, со своей, пусть самой скромной и непритязательной, красотой предстаёт человеку в детстве, в пору памятных на всю жизнь впечатлений ребяческой души, и с нею, этой отдельной и личной родиной, с годами он приходит к той большой Родине, что обнимает все малые и — в великом целом своем — для всех одна».

(А. Твардовский)

И. Котюшевтің «Оңно» алай пірес чир-чайаанга чарыдылған кибелісті пірілген план хоостыра ўзўрінер.

1. Кибеліс көңніңерге кірген ме? Ноға?
2. Нимеденер анда чоохталча?
3. Хайдағ сом сірерге көрінче?
 - а) Хайдағ ўннер анда пілдірче? Истілче?
 - б) Ол сомда тынның хыймыраныс (движение) пар ба?
4. Кибеліс сірернің көңніңерге хайди теелді? Ноға?
5. Пасха поэттернің пу кибеліске төўй кибелістер пар ба?

И. Котюшевтің чоохтарында («Чолдағы хонных», «Кўгўрттіг наңмыр тобыра», «Чазағ кізі», «Ағас өскірченнерде») аймах-пасха тоғыста істенчеткен аалдағы чонның чуртазы сомналча. Ирткен класстарда ўгренген тоғыстарын сағысха кирип, оларны тиксі көрібізерге чарир. Өнетін тимнелген ўгренчілерге авторның произведениелері хоостыра азынада искіріглер тимнирге пир саларға кирек (темазы, өөн сағызы, хығырығчының көңніне теелчеткені, өөн матырларның омалары, тілнің хоос ондайлары — метафора, олицетворение, эпитет, тицнестіріг; тіл ондайлары — айланис, риторикалығ сурығ, хаталыс, ан. пасх.; жанры, пўдізі, пасхан ондайы, автор турғысхан сурығлар, хакас чоңының чуртазы пірілген тусха килістіре чарыдылғаны).

Михаил Еремеевич Кильчичаков

Михаил Еремеевич Кильчичаковтың чуртас чолына паза чайаачызына чарыдылған проект пүдірерге чарир. Аны «М. Е. Кильчичаков — хайчы-тахпахчы, поэт, драматург» тіп адап саларға чарир.

Полған на поэт-писательлернің чайаачызына чарыдылған папкалар поларға кирек. Олғаннар, газетанаң, «Ах тас-хыл» альманахнаң, «Инесай», «Тигір хуры» теергеннернең тузаланып, проектной технология хоостыра урок иртірерге істезігіліг паза чайаачы тоғыс апарчалар.

Көзідімге, проект, I пөлік:

М. Е. Кильчичаков — хайчы-тахпахчы

Мында олған тузында саблығ нымахчыларның, хайчыларның аразында өскені, тайға хыринда чатхан сіліг төрөөн-өскен чирі паза кічигдең сығара чонның хыйға сағызын сииргені аны аймах-пасха талаанның чайаачы ус поларына чол асханын чарыдарға.

Ол уғаа танығылығ күнде төрөөн полтыр — архангел Михаилнің күнін таныхтапчатханда. Хакас чонның саблығ оолғының чуртазын хан тигірдегі архангел Михаил чоллап парча полар тіп саначаннар арғыстары.

Іцезі, Елизавета Васильевна, оолғын Соян харындазох осхас саблығ тахпахчы, нымахчы пол парар тіп сағынчаң. Ол чылларда Анна Самуиловна Кильчичакова (Михаил Еремеевич ағаа ачы харындазы килісче) аның кічигдегі сохтанчых ондайынаңар, хайди хайчы-тахпахчыларға көө-гісчөткенін киречілепче:

— Бригадада, от саапчатхан туста, олғаннар ойнапчатса, оларнаң хада удаа ойнабачаң, улуғларнаң чоохтасчаң. Оларның чоохтарын сиргек истіп одырчаң. Тағларда хой хадар чөрзе, Соян тайызына көөгіп, хайлап көрчөң, килізөр бе, чох па тіп сіренчөң.

Төрөөн-өскен чирі — Төө істі — ноо даа туста М. Кильчичаковтың көңнін көдірче. Иң не көп тахпахтарын ол

позының чирі-сууна чарытча. Чүрек-паарга өрініс толча, ол өрініс тахпахтар төрітче.

Ідök көп тахпахтары Төө сугнаң палгалыстыг. Мында поэттиң хоос сөсттиң узы полчатханын сизінерге чарир. Төөниң омазын көзітчетсе, эпитетнең, метафоранаң, тірілдіріснен, тиңнестіріглернең тузаланча: *тызы чох Төө суум, тар сагызымны, чалаас азахтыг чиит тузым, чіг сагызымны*. Төө суун чиит тузынаң тиңнестірче. *Ол атыхча, сагыс таратча, тепкленче, кізіні часхарча*. Ноға андағ хоос сөстернең тузаланчатханын чарыдарға кирек. Полған на поэттиң поэзияның сагызы, көңні, көрізі, пай тілі.

В. Г. Шулбаеваның сагысха киргенінең, Саха чирінде полғанда, Виллой сугданар чоохтасчатхан осхастар, хайдағ илбек, чалбах, хазыр суг полған тіп. Анаң Михаил Еремеевич тіптір: «Че-е, оларның даа сугларын. Пісттиң Төө, кічичек тее полза, хайдағ соох, морсымныг. Ізіп алзам, сүхсааным сах андох хан парча. А хайдағ палыхтар! Төө суг ічем сүдінең хада минің прай даа тамырларыма тарап парған».

М. Е. Кильчичаковтың дисктерге пазылған тахпахтарын истіп аларға чарир. Анда ол поэзия, чатханны хағып, тахпахтапча. Оларны истіп, хайдағ темаларға теелчеткенің үзүрерлер. Пар анда алғастыг сарыннар, оларның сөстері паза тахпахчының көө кізі чүреене хази теепчелер.

*Халын агастыг хара тайгама,
Харыстан, хурттар кірбечең полза,
Хайран полған Ада чир-суума
Хомай, аар чыллар читпечең полза.*

*Хыри көрінмес хуу чазыларга
Хызыл өрт, көйіп, кірбечең полза,
Хайран полған аң-хустарга
Хоргамчыл ухтар ас тегчең полза.*

Михаил Еремеевич 1976 чылда Москвада писательлерниң VI-чы чыылиинда араласхан. Аннаңар ол «Ада чир-сугданар сагыстар» очеркте пасча:

— Анда төрөөн сағызым өскөн-төрөөн чиримзер учухча. Чирі-суумның омазы, алнымда сустал турған Кремль чылтыстары чіли, чағын пілдірче. Адам іскен Төө суғ, тастаң тасха атығып, сыңыраах үнінең сыбырапча: «Мин Хакас чирінің тамырынаң сыхчам». Чүзер чыл турған кирі хузухтар, «піс Хакас чирінің пайы полчабыс» тіп, хысхырған чіли пілдірче.

Олғаннарға тахпахтар постары базар көнігістер пирерге кирек. Школада алай ба урокта үгрөнчїлернїң аразында «Айтыс» иртірерге чарир. М. Е. Кильчичаков С. П. Кадышевнең хада Төө істїнзер ікі хатап чөргеннер. Саблығ хайчы төрөөн чиріңнї көрерге сағынчам тіп сурынганда, Михаил Еремеевич, ікі ат изерледіп алып, тайгазар, Күрең чулзар, ал чөрген. Оот пазына сыхханда, Сөмөн аға, нымахтағы алыптар чіли, харапча, анаң тесн: «Сыннаң даа, Миша, чахсох чирде өскен полтырзың, аннаңар даа Төө істїнде тахпахчылар ас нимес полтыр».

Иди паалаан Михаил Еремеевичтің тахпахчы улын С. П. Кадышев.

Көзїдїмге, проект, II пөлік:

М. Е. Кильчичаков — поэт

М. Е. Кильчичаковтың иртекен класстарда үгрөнген кибелїстерїн сағысха кирїп, поэттїң поэзиязын тематика хоостыра тиксі көрїбїзерге чарир. Өөнїнде программада пирїлген кибелїстерїне хайығ айландырчабыс. Поэттїң прай даа кибелїстерї, чонның иптїг сағызына төстенїп, пай тїліне кителїп пазыл парғанын сизїндїрчелїс. Олар поэттїң улын, чуртастың аймах-пасха сурығларын тирең паза алғым пїлгенїн киречїлепчелер.

Михаил Еремеевичтїң чайаачызында чир-чайаанның омазы агас-өзїмнердең пасти прай аң-хустар көзїдїлче. Олар хачан даа чуртаста кїзее туза ағылчалар.

«Кирї тыт» кибелїсте агас чир-чайаанның сїлиин паза күзїн таныхтапча. Ікі хара хус уйа чазапчалар. Ол чуртастың наачыланчатханын, төллернїң палғалызы үзїлбїнчеткенїн

киречілепче. Ідök кирі тыт тағнаң хада пик палғалыс парған: аның тамырлары аннаң хадалар.

Хара хус палаларына чуртас пирче. Кізінің чуртазы хустарның үлүзіне төй: палалар іче-пабазының туразын тастап парчатсалар, аястығ, ачырғастығ. Че олох туста оларны паза тут полбассың: палалар хачан-да улуғ чолға сығарға кирек. Чуртас іди салыл парған. Іди олар пабаларының чуртазын узаратчалар.

«Кирі тыт» кибелісті В. Г. Майнашевтің «Тыт ағас» кибелізінең тиңнестігерге чарир.

В. Майнашев ідök, тиңнестіріглернен тузаланып, тыт ағастың күзіне морсынча, чирібістің омазына поғдархалпача, ағаа хынызын искірче.

*Ир кізі чили турчазың син,
Тоң көксің пір дее чазырбин,
Ізіг күнге өртедіп хызарта,
Хазыр соохха тооп ағарта,*

*Чазы хуюннарға толгадып,
Хас-порааннарға сүстіріп.
Чох, оларға маң пирбинчезің син,
Улам, тимір чили, хатчазың син...*

*Минің чирімде чалаас тагда
Пик тур, тыт ағазым, хачан даа,
Тиксі ағастың иң чахсызы —
Тыт ағас — чирібістің омазы.*

Пу ікі кибелістің төй паза пасха сариларын чарыдарға, авторларның көңнілерін, тілінің хоос ондайларын таныхтап, ноға андағ хоос сөстернең тузаланчатханнарын таныхтирға.

М. Кильчичаковтың чайаачызында чир-чайаанның омазы ідök чаа темазынаң палғалыс парған («Ікі кинек», «Харағай», «Тіріг хан»).

Хакас литературазында «Харағай» аттығ кибеліс Н. Доможаковтың, И. Костяковтың, М. Кильчичаковтың пар, оларны ідök тиңнестігерге чарир.

«Харагай» кибелісте чир-чайаанның харахха хынии чох көрінчеткен сомнары кізінің сидік тустағы омазынаң тиңнестірілче.

*Сағызымда пу күнге теере
Чааның омазы андаг халган:
Хынганынаң чат халган
Сыыт салчатхан ипчи осхас,
Хара пулутты харгап турган
Хуруп парган харагай осхас.*

В. Майнашевтің «Чалғыс харагай» кибелізінең тиңнестірте, темалары, өөн сағызы, авторларның стилы, көңнілері хоостыра төй сариларына хайығ саларға.

Көзідімге мындағ сурығларны үзүрерге чарир:

1. Ногадаңар чүрекке изі чох күннерні чалғыс харагайның омазынаң тиңнестірче полчаңнар? Чарыт пирінер.

2. Поэттер сомнаан харагай ағастың омазын тиңнестір көрінер. Ол харагай ағас сағыс-көңніңерге хайди теелчеткенін чарыт пирінер.

3. Хайдағ табыстар истілче, чыстар саапча, сырлар көрінче?

Михаил Еремесевич, чаа араласчызы полып, «Тіріг хан» кибелісте чоннар ынархазы теманы орта чарыт салған. Пу кибелісті, тіл саринаң үзүріп, Н. Г. Доможаковтың «Галина» поэмазынаң тиңнестірерге. Мындағ сурығларны тирең чарыдарға:

1. Илбек Ада чаа тоозылып, көп чыллар ирт парды. Ногадаңар піс аның салтарларын ундутпасха кирекпіс?

2. Чаадаңар пазылған пірее кибелісті пирілген план хоостыра үзүрерге:

- 1) Кибелістің ады, авторы.
- 2) Аның темазы, өөн сағызы.
- 3) Авторның хоос ондайларнаң тузаланғаны.
- 4) Кибелістің халғанчы чолларын оңарғаны.
- 5) Сағыстар төреені, аның күзі паза сілии.

Михаил Кильчичаков чуртастың аймах сурығларына теелче: кізее хайди паза нименің үчүн чуртирға кирек? Андағ философия ондайлығ кибелістернің пірсі — «Ікі сугдаңар

кип-чоох». Аллегория омаларынаң тузаланып, ікі пасха ағынның суғларны тиңнестірче — пірсі хазыр, чапчаң, че пірсі майың, чабас.

Тайға-тағлар аразынча ахчатхан суғның омазын кире-чӀлепчеткен сӀстер:

*Ханат сабынған хус чӀли,
Тубан Ӏтире учухча.
КӀбӀк аралы тартылып,
Тастар азыра атыхча.
ПирӀк хайалар, тохтадып,
Анынаң сӀрес полбинча.*

Чазыча ахчатхан суучах, тӀзең, амыр хоосталча.

*Чабас суг аны сагыбаан
Ырах чирлерге парарга.
Арыг кӀзӀ аның албаан
Састы тобыра агарга.
Хурттыг кӀлнең пӀрӀгӀп,
Салгах чох амыр турыбысхан.
Пага-палчахты ӀрӀндӀрӀп,
Хамыс чабынып, чадыбысхан.*

Иди аллегория пастыра мында ікі тоғыр-пасха хылыхтыг кӀзӀлернӀң чуртастары кӀзӀдӀлче.

Тархынзар айланза, X–XI чӀс чылларда персидско-таджикскай литературазында Омар Хайямның чайаачызында рубаилер тӀресен. Рубаи — кӀчӀг поэма, кӀчӀг драма. Олар поэзияны пайытчалар.

Хакас литературазында рубаи жанрға иң пурнада М. Е. Кильчичаков айланған. ПоэттӀң аймах-пасха темаларға чарыдылған рубаилерӀн хығырып, хайдаг сағыс оларда салылғанын чарыдарға. Тирең сағыстығ, ӀгредӀглӀг сӀстер кӀзӀнӀ чуртаста полар алчаастарнаң сизӀндӀрчелер, часхарчалар, орта чолны кӀзӀтчелер. Чуртасха ӀрӀнерге, тикке хомзынмасха, ах сағыстығ поларға Ӏгретчелер. КибелӀстӀң ӀгредӀглӀг чолларын афоризм, цитата чӀли тузаланаарға чарир.

М. Е. Кильчичаковтың рубаилерін Г. В. Кичеевтің рубаилерінең тиңнестіре үзүрерге чарир.

Көзидімге, проект, III пөлік:

М. Е. Кильчичаков — драматург

Михаил Еремеевич идөк саблан парған драматург.

«Агырыг кизиниң ибинде», «Хулгалар» пьесалардаңар тимненген үтренчилер искириг итчелер. Ол произведениелерни сагысха кирип, драматургтың хоос узы өскениненер чоох апарарға. «Хулгалар» драманы үзүрчетсе, М. П. Боргоякованың 1980 чылда сыххан «Үтренчилерге полызыға» чыындыдағы статьязынаң тузаланарға.

Үтретчи тимнеглиг тоғыста ойын хайдаг туста пазылганынаңар, колхозтарда чонның чуртазы хайдаг синде полганынаңар чоохтапча.

Драматург турғысхан сурығларны Ораман Петрокавичтиң, Орамай ағаның паза чииттерниң омаларынаң палгалыстыра үзүрерге.

Пьесаның өөн талазии — кизиниң чуртаста ирги ондайнаң тудынчатханын орта көрисиң алыстырғанында.

Пьесаның өөнинде Ораман Петрокавичтиң, Орамай ағаның паза чииттерниң омалары пастыра тоғыс аразындағы тартыс паза чииттерниң көөленизи үзүрилче. Автор оларның хылыхтарын иткен киректери, тудыныстары, тоғысха хайғаннары, чоохтары, постарының чуртастарын сагысха киргеннери хоостыра чарыт салған.

Орамай ағанаң Ораман Петрокавич, сидик чуртас чолын ирткен кизилер, көп харбазығларда араласханнар. Че аарлас, улуғлас, көп чыллар пастых полганы Ораман Петрокавичти ардат салча. Ол прай нимени ани тип санан сыхча, аннаңар поэзының на ондайынча тоғыста устап парча.

Ораман Петрокавич Москвадаң улуғ аалчы сагыпча, аннаңар «прай нима поэзының орнында поларға кирек». Сыыға кирерге полып, көйтик устағчы прайзына чахығлар пир парча, сабланарға полып, поэзының сомын журнал тастында сыхсын тип сағынча.

Иргі ондайнаң тоғынчатхан устағчы кізі тоғысчыларына хычанарға даа чалтанминча. Каскарға тіпче: «Че пу статъя агаа тик иртпес. Ол поэзының пазынаң сағынминча, анаң на мин агаа чабалланыбыссам, мин аны, хуртыцах чіли, тырғахнаң ылчыри пазыбызарбын, аның орнында өл чир ле чат халар».

Кирек полза, Пычон осхас көйтік полыбысча. Иразанны чалтыратча:

— Син миннең хақан-да тоғыстаң сығарға сурынғазың. Мин чаратчам. Пүүнөк сурығ пас. Ундуба, син ўгренерге парыбыссаң, кирі іче-пабаң ибде халарлар, оларға колхозтаң полызығ кирек полар, аннаңар сағын көр.

Че олох туста, телефоннаң корреспондент конторада килгенін истіп салып, сағызын сах андох алыстырып, Иразанға чойырхапча:

— Аарлығ аалчыларны сағып алдыбыс. Ноға олған чіли турчазың? Одыр. Алай син мағаа тарынчазың ма? Мин сағаа пір дее тарынминчам, критикаа хынарға кирек... Че хақан ўгренерге парчатсаң, піс сині городха читіре музыкалығ ўдезербіс. Іче-пабаңа сағыссыраба, мин оларны синнең хомай көрбеспін.

Пьесада драматург көп күлкістіг сценалар хоостапча. Олар матырларның омаларын чарыдарға полысчалар.

Ораман Петрокавич. Көр көрдек, хайдағ киикчін одырча. *(Сумказынаң «Огонёк» наа журнал сығарча.)* Атаев Турды Атаевич. Миллион доходтығ колхозтың устағчызы, Туркменскай ССР-да. Хайдағ талааннығ. Амды аны прай страна пілче. Минненер іди пасчаң полза. А?

Орамай. Хынза, ол корреспондент сині журналға кирерге килчеткен полар.

Ораман Петрокавич. Ох, ізіг күн. Прай тамағым хура тарт парды.

Орамай. Пыролығбын, Ораман Петрокавич, сизігім чох ўчүн. Мин амох медок ағыл килербін. Тамах хураанына чахсы чарапча.

Ораман Петрокавич. Көрдек аны, сизінчек кізі сизінібөк салды. Ағылдах, көр көрербіс, хайдағ медок тимнеп салғазың...

Орамай. Чарых пастыгзың син, че андаг даа полза, мин хорыхчам.

Ораман Петрокавич. Нимеден?

Орамай. Аның перозы пістең тоғыр айлан парза чи, анда хайди?

Орамай ага орта сизінген, түрче полза устагчыдаң тоғыр фельетон сых парарын. Ол тайғаның чуртын, аңчыларның киберін чахсы пілче. Аны киречілепчелер Каскарның сөстері: *«Таңнастыг апсах. Аның чуртазын пасса, хыныг книга пол парарчых»*. Тайғаны ол поэзияның нанчызына санапча.

Чииттернің хылыхтарын оларның иткен тоғыстары пастыра, тахпах-сарыннары, тіллері хоостыра үзүрерге.

Пьесада чир-чайаанның омазы кізінің чуртазынаң пик палғалыс парғанын чарыдарға. Көзідімнерні Орамай апсактың чооғынаң аларға (аарларның чуртазынаңар, «Абалыг хол» ноға іди адалғанынаңар, абаның хылиинаңар, ан. пасх.).

Тайғаның пайы — хузух ағазы. Ол ағастаңар Орамай ага улуғ хыныснаң чоохтапча. Прай аны киречілепчеткен кизектерні тексттең табарға. Экологтар чооғынаң, хузух 80 чыл пазынаң пастағы үренін пирче. 120 чыл пазынаң иң күстіг полча. 400–500 чыл чуртапча. М. Е. Кильчичаковты хузух ағазы хақан даа сағыссыратхан, аннаңар пу ойында чир-чайаанны, аң-хустарны, көк тайғаны хайраллирданар сурыг турғысча.

Драманың өөн суриин чарыдарға авторның чир-чайааннаңар пас салған кизектері полысча. Иди ойында тайға өөн араласчы полча, че аның чуртазын кізі сайбапча.

Көзідімге алза, Каскар, тайғада өскен кізі, агаа сағынып, тынанарға килтір. Ойында пасха даа көзідімнер табарға чарир.

Полған на матырның омазы тілі пастыра чарыдылча. Улуғларның паза чииттернің чоохтарында чонның киберліг сөстері, сөспектер, диалект сөстері, тинчестіріглер, риторикалыг сурығлар, аннаң даа пасха хоос ондайлыг сөстер *(«Ухнаң пір кізее теерте атарзың, че перонаң — муң кізее», «Сугның пазы порас полза, пилтірі кірлігөк полар», «Андаг статья — тігі прай шайданнарға ізіг полар», «Хақан пайлар*

пiстi кӧзенек ӧтiре мылтыхтаң атчатханнарында, син ыстан чох ойлап чӧргезiң», «Чылан чохыры — тастында, кiзi сагызы — iстiнде», «Iзiг хынызыма тогыр соох хылыгыңны тургысчазың», «Прайзы миннең тогыр. Алай мин пасха чолнаң парчам ма? Мин уставтаң тогырбын ма?», «Сын кӧӧленiс чир чӧрегiнең сыхчатхан хара суга тӧӧй поларга кирек»).

Ораман Петрокавичтiң омазын Н. В. Гогольның «Ревизор» пьесазындагы Городничийнең тиңестiрерге. Ол iдӧк Москвадаң «ревизорны» сахтапчатханға тӧӧй, прайзына чахығлар пирче паза аны удурлирға тимнен парча.

Мындаг проекттернең тоғынғаны ӱгренчiлерге конференцияда аралазар, олимпиадада тузаланар кӧнигiстер паза хоза материал пирче.

Халғанчызында, М. Е. Кильчичаков аймах таланттығ кiзi полчатханына хайығ айландырарға.

Аның чайаачы омазынаңар Я. И. Сунчугашев пiди пасхан: «М. Е. Кильчичаков уғаа чахсы кӧгчi полған. Пiрсiнде ол прайзыбысты даа тың хайхатхан — хамнап пастабысхан. Хамның сӧстерiн поэзы сағын таап ал турчатхан. Уғаа килiстiре хамнапча. Олаңай ла кiзi хаңан даа сын хам чiли хамнап полбас».

Николай Георгиевич Доможаков

Н. Г. Доможаковтың чуртас чолын паза чайаачызын ӱгренчетсе, ирткен класстарда ӱгренген пiлiстерiне тӧстенiп, газеталарда паза альманахтарда танығлығ тӧреен кӱннерiне чарыдылған статьяларны тузаланып, учӧнайларның iстезiглiг тоғыстарын хығырып, ӱгренчiлерге искiрiглер тимнирге.

ӱгренчiнiң полған на поэт-писательлернiң чайаачызына чарыдылған чындылар поларға кирек (папка, альбом, ан. пас.). Олғаннар ол хоза материалнаң тузаланарлар.

Поэттiң чуртазынаңар аның кибелiстерi пастыра сизинерге чарир.

«Садығлас» кибелiсте автор поэзынаңар пiди пасча:

Мини пыласчаңнар
Борона тартыرارға,
Ўлесчеңнер
Көпен тартыرارға,
Он ахча пирче,
Пірсі — он писті.

«Көгенек, — тіпче, —
Кўскўде», — пірсі.
Ічем сат тур ноо.
Паза хайди итсін,
Көгенек чох ноо
Чалғыс төлінің...

Коля оолах школаа 11 частығда ла чөріп пастаан. Прай кип-азахты, өдікті колхоз пирген. Минсуғдағы үгретчілер тимнеңең техникумны махтағлығ тоозып, чуртаста поэзының чолын орта тапхан.

Улуғ опытығ үгретчі Николай Георгиевич көп чииттерні чуртас чолына кир салған.

Тастыхти аалларча чөріп, үгрениске чарир чиит оолхыстарны көрглеп, Ағбанзар ағылып, институтсар кіріп аларға полысчаң.

Ол тустағы чылларны сағысха кирип, А. Патачакова, кири үгретчі, «Амыр хылыхтығ, иптiг тiллiг полчаң» тiп статьяда пасча: «Институтта чахсы, хыйға кiзiлер көп чыл тоғынғаннар. Оларның аразында студенттернi пiлiске ле нимес, че чуртасха үгредерге Н. Г. Доможаков көбiзiн кўстенчең. Ол, поэзының хазиина даа хайбин, тузын даа айабин, лекциялар соонда алай тынанчаң кўннерде аймах-пасха экскурсияларға ал чөрчең. Кiзiнiң тастындағы көрiмiнең хада iстiндегi культуразы пөзiк поларға кирек тiчең».

Пўўнгi дее кўнде, үгретчілернi аның учебниктерiнең постiлiне үгретiп, аның үгретчілерi тоғынғлапчалар.

Н. Г. Доможаков поэзиясында өөнiнде хайдағ темаларға айланғаны учебникте пирiл парған.

Пирее лирикалығ кибелiстi (үгретчі көргенiнең) пирiлген план хоостыра ўзўрерге:

1. Кибелiстiң пазылған чылы.
2. Чуртаснаң палғалызы (фактической материал).
3. Хайдағ жанрға кирчеткенi. Ноға?
4. Идейнай содержанияезi (өөн темазы, сағызы, авторның көңнi, чонның алай поэзының чуртазынаң алылғаны).
5. Пўдiзi.
6. Хайдағ сағыстар төрсенi (ассоциация).

7. Өөн хоос ондайлары (метафора, эпитет, тірілдіріс, тиңнестіріг, ан. пасх.). Ноға андағ хоос ондайларнаң тузаланчатханьн чарыдарға (полған на поэттің поэзының стилы, пос ондайы, сағызы, көрізі, көңні, пай тілі).

8. Тілнің ондайлары (хаталыс, параллелизм, тоғырлас, риторикалығ сурығлар, айланыс, хысхырымның танығ).

9. Хығырчатхан ондайы.

Улуғ класстарда поэттің кибелістерінің пүдізі хоостыра, автор тузаланчатхан хоос сөстер пастыра олғаннарға авторның стилын оңарарға пользарға.

Ўзүріге саблығ поэттернің хоос тексттерін аларға чарир, ікі-үс поэттің кибелістерін тиңнестірерге. Көзідімге алза, Н. Доможаковтың паза И. Котюшевтің «Харачхай» кибелістерін.

Істезігліг тоғыс апарып, төйилелчеткен паза пасхалалчатхан сариларын таап, кибелістернің ондайларын чарыдарға (хайзы чарыхха пурун сыххан, темазы, өөн сағызы, авторның көрізі, тілі, пүдізі, үгредігліг сари).

Пу ікі кибеліс төйи адалчалар. Ікі поэт харачхайның кізее туза итчеткенінеңер көгленче. Харачхайның омазы пастыра чирібістің сілиин көзітчелер. «Ах вата осхас көксіңең» сөстер хоостыра Н. Доможаков харачхайның тастындағы көрімін уғаа сіліг, паарсах ондайнаң читірче. Ағаа төйи сағысты ідөк И. Котюшев хоостапча. Көп палалығ ічені харачхайнаң тиңнестірче. Ол поэзының көрізінең харачхайның паза пір сарин чарых көзітче. Ол аны істенчі чіли сомнапча. Пу кибелістің өөн сағызы: харачхайны улуғлиры, матыр істенчі чіли көрері.

Тіл ондайын көрзе, Н. Доможаковтың кибелізі оой, табырах хығырылча. И. Котюшевтің, тізең, сала пасха — аны маңзырабин хығырарға килісче. Ноға андағ хоос ондайларнаң тузаланғаньн ўзүрзе, полған на поэттің поэзының сағызы, көрізі, хылии, көңні, пай тілі іле көрінер.

Пүдізін көрзе, Н. Доможаковтың кибелізінің строкалары хысхацах, И. Котюшев поэзының сағызын көөлче читірче, чоллары узун арах. Пастағызы харачхайның сілиин, чап-

чаңын тастындағы көрінінің паалапча, ікінчізі хылии ондайынаң көзітче. Кемге пазылғанын чарытса, Н. Доможаковтың кибелізі олғаннарға пазылған, И. Котюшевтің — улуғ кізілерге.

Ўгредігліг сарилары төөй. Хайзы даа кізінің чир-чайаанны улуғлир, аарлир сағызын көзітче.

Ідөк тиңнестілерге чарир Н. Доможаковтың паза В. Майнашевтің «**Күн чахайахтары**», «**Наңмыр**» кибелістерін.

«Чааның сыстапчатхан сорыптары» теманы Н. Доможаковтың «Галина» поэмазы паза М. Кильчичаковтың «Ікі кинек» кибелізі хоостыра тиңнестіре үзүрерге. Олар ікізінің чааның хорғыстығ күннерін көргеннер. Н. Доможаков ол туста Москвада үгренчеткен, өрт узырчаңнарның бригадазында полған, М. Кильчичаков чаада араласхан.

«**Галина**» поэмада хакас чаачының омазында өлімнен хорыхпас, махачы паза аалчыны улуғлир хылығын көзітче. Тынын ал халған орыс хысха алғызын читіріп, чиит чаачы аны ибінзер хығырча.

*Орыс боецке теңен ух
Хакас кізее ағырсым,
Хакас боецке теңен ух
Орыс кізее ағырсым.
Андаг чонга кем сыдап алар,
Андаг чоннаң кем ас полар!*

Пу сөстерде поэманың өөн сағызы истіліче. Чиңісті махачы ла полғаны чағдатпаан. Ынархас ідөк чиңісті тударға полысхан.

Автор «**Ікі кинек**» кибелісте чааның омазын пүўрге хаптырған хулуннаң, чыланнаң тиңнестірче. Ржев алтында пір дуб аны өлімнең ал халған. Госпитальда чатчатханда, 47 ле килограмм пасхан, ханын көп чідір салып, самнахты даа ахсынзар ағыларға күзі чох полчаң. Палығлат салғанда, көксінең сыхчатхан ханын холынаң чаба пасхан, чўреендегі хан табырах ах парбазын тіп. Олох туста холынаң хан ідөк ахчатхан.

Андар ікінчизін килгенде, кирі дуб хурғап партыр, че аның хыриларында наа хорбычахтар өсөткеннер. Аның даа холы кинек пол парған. Че оолгынаңар сағыс часхарча:

*Піс көрген хоргыстыг чааны
Ам өскен төллер көрбезін.
Сіліг пістің чазыларны
Паза ыырчы тинсебезін!*

Мына пу сөстерде паза чаа полбастанар сағыс. Ол — кибелістің өөн сағызы. Чаа сорыптары ам даа сыстирлар: пүүңгі дее күнде чиит ооллар, армияа парып, тимиір хомдыда иблерінзер айланчалар. Андағ ниме пу чир үстүнде полбазын!

«**Ыраххы аалда**» роман — хакас литературазында иң саблығ тоғызы, иң артых произведениелерниң пірси паза Н. Г. Доможаковтың чайаачызында. Аны он ікі хати чарых көргені киречілепче. Роман-газета пастыра тилекейге тараан паза роман хоостыра суурылған «Последний год Беркута» кинофильмни пасха чирлерзер садып алғаннар.

8–9 кл. романның үзиктері ле үгренілче, «Ыраххы аалда» романны мындағ план хоостыра үзүрерге чарир:

1. Произведениенің тархыннаң, чуртаснаң палғалызы.
2. Темазы паза өөн сағызы.
3. Полтазы паза пүдізі.
4. Талазығлар.
5. Романдағы омалар (кізілерниң паза чир-чайаанның).
6. Произведениенің хоос тілі.
7. Хакас литературазында паза Н. Доможаковтың чайаачызында романның орны.

Романның тархыннаң палғалыстыра хайдағ туста пазылғанын чарыдарға. Совет үлгүзін төстирі Хакасияда хазыр класс харбазығларда ирткен. 1917 чылның хуртуйах айында Хакас чирінде Совет үлгүзі турғызыл парған, че ыраххы аалларда пайлар ам даа постарының күзін чидірбееннер. Ол чылларда Минсуғдағы Совет, Хызыл Гвардия отрядтары төстеп, ахтарның артхан-халғаннарын чох идерге прай күс салча. Көп чирлерде аалдағы пайлар

Совет устағчылары полыбысханнар. Кравченконаң Щетинкиннің устаанынаң прай партизаннар, пірігіп, ыырчыны утханнар. Минсуғдағы исполком хакас чонына чуртаста наа алызығлар иртірерге улуғ полызығ иткен. Ыраххы аалларзар пічік пілчеткен оол-хыстарны ызып, пічікке үгредіп, харасхы чох-чоос чонны наа чуртаснаң таныстырған. «Николай Георгиевич позы көрген, пілчеткен нимелерні романзар киргенөк. Көзідімге алза, Чобат суғ — Уйбат, Оловьёв — Соловьёв, Губенков — Трегубенков, Сеерге — Хыйлағ Кидиеков. Я, хайзы омалар сын, полған кізілердең алылғаннар. Че прай ла сынында полған нимелердеңер паспаан, пос сағынып тапхан нимелер көбізі», — үгреткізінеңер сағысха кирче А. Тюкпеев.

Романның өөн темазы — гражданскай чаа соонаң, ахтарның артхан-халғаннарын чох идіп, ыраххы аалларда наа чуртас төстеені. Ағаа хоза, автор ынархас тема көдіргенін, культурнай алызығлар иртіргенін, чонның кибірлерін, Хакасияның революция тузындағы көрімін, чииттернің аразындағы хынысты чарытханын таныхтирға чарир.

Романның өөн сағызы — хакас істенчі чон, прай хорығларны, талазығларны позы хараанаң көріп, сағызы алғып, көңні чарып, наа чуртас пүдіріп пастааны.

Романның полтазында ікі ыырласчатхан, ікі пасха сағынчатхан кізілернің талазии көзіділче. Произвeдениенің пүдізі, ол талазығны іле сығарып, аның өөн сағызын чарыдарға полысча.

«Ыраххы аалда» романның өөн полтазында Полынецтернің паза Хоортай Ардыковтың сөбірелерінің ынархазы, чуртазы. Ол ынархас хасхылардаң, пайлардаң тоғыр күрезерге улуғ күс пирче. Пу өөн полта пастыра хакас чоны орыс большевиктер устаанынаң наа хоныхты пүдірерінде араласханы көзіділче.

Романның талазии Полынецтер сөбірезі, чазыда палығлығ Сабисті таап, Хоортай апсакнаң тоғасханынаң сығара пасталча. Пу класс харбазығлары (наа төріпчеткен чуртаста кізінің, сағыс-көгізі алғып, прай күснең позының

үлгүзін халғызарға сіренчеткен пайларнаң кўрезіг) — романның өөн талазии. Аны чарыдып, автор Пычонны Полынцевтер сөбірезінең палғалыстыра көзітче. Ол талазығда прай персонажтар ікі лагерге чарылчалар.

Наа үлгүнің саринда — Полынцевтер, Хоортайның сөбірезі, чох-чоостар, Жарков, Губенков, Эпсе. Ікінчизінде — Пычон, Хашыцның сөбірезі, Сеерге, Харбинка, Тохчын, Аларчон хам.

Оңның матырларның аразында Фёдор Павловичтің омазында кўстіг, ус холлығ, тоғысха кўс, ах сағыстығ, амыр хылыхтығ тоғысчы кізіні көзітче. Піс аны аймах-пасха оңдайларда көрчөбіс: ибде, тоғыс тузында, наа хоных үчүн кўрезігде, чон аразында. Фёдорның омазын чарыдып, писатель пасха-пасха хоос оңдайларнаң тузаланча: эпитеттернең, тиңнестіріглернең. Көзідімнер таап, пу сөстерні киречілирге. Хакас малчыларынаң хада чоохтасчатса, иптіг тудынча, че Пычон аны тик чирдең чарғылирға кўстенчеткенде, хазырланча.

Автор аның омазын толдыразынаң көзітче, аннаңар читпес сариларына ідөк хайығ айландырча: Харбинканың сөбірезінің иблеріне өрт суғыбысча. Полынцевтернің паза Самохваловтың сөбірелерінің палғалызы романның пазох пір полызығлығ полтазына кірче.

Фёдор, чаада араласхан кізі, наа чуртас ниме ағылчатханын чахсы пілче. Хакас чонын кўрезіге тартарға полысча.

Н. Доможаков романда ынархас темазын Полынцевтернің сөбірезі паза аалдағы чонның палғалызы хоостыра көзітче.

Романда орыс большевиктер, арачыланых отрядын төстеп, хасхыларның ордазын чох идерге килчелер. Олар ідөк иптіг, киртіністіг көзіділ парғаннар. Оларның Минсуғдағы тоғыстарын, чонға хайчатханнарын, істіндегі сағыстарын көзідімге аларға чарир.

Хоортай апсахтың омазында автор пазымның, ухаанчы, ус холлығ кізіні сомнапча. Чуртазында көп иреелес көрерге киліскен, че иптіг хылиин, хормачы көңнін чідірбеен. Ол пос оңдайлығ чуртапча. Орыстарның чахсы сағыстығ кізілер

полчатханын пастағызын ол сизін салча. «Чаксы кизилер, хасхаа сала даа тоой ниместер. Хапың, Пычон — ана олар хасхылар. Нога олар переворот тузында Хоортайның поли алтында чазынчаңнар?.. Нога Хоортай бир дее кизден чазынмаан?»

Аның хылиинда чонның хыйгазы, арыг коңни, пай тили козидимге. Хоортайның омазын чарытчатса, автор аалдагы чонның чоогын, истиндеги сагызын, аал-хончыхтарнаң палгалызын, итчеткен киректерин, соспектерге пай тилин тузаланча...

Чонның чаксы кибирлери аның собирезинең палгалыс парган.

«Тамах чирге аалчылар хыгыртарбыс, хончыхтарны. Тамахха малның прай идинең, прай чардыгынаң пызырчаң. Аалчылар прай идин амзаабыс тирлер», — угретче апсах.

Итти апсах пычахнаң на оохтабысхан. Апсахтың холлары угаа иптиг тудылганнар. «Ус холлар», — сагынып одырған Федор Павлович, харах албин, апсахтың тогызын корип одырып...

Пу текст хоостыра олганнар хакастарның аймах-пасха ас-тамахтарын, пасха даа турк паза орыс чоннарның астамаан сагысха кирерлер.

Романда Сагдайның омазында тогысха тутеде бирин салган сиргек, тың тапсабас, тидимниг хылыхтыг истенчи хоостал парган. Пу сагысты киречилепчеткен козидимнер тексттең табарга.

Хачаннаң чазыда малнаң чорип, Сагдай прай поэтынаң чир-чайааннаң палгалыс парган. Хараа мал кузет чорзе, аның сагызы, коңни ибиркизинең бир тынның полча.

«Пур улып сыххан» пастагдаң пу состернең пасталчатхан абзацты пукулее алып аларга: «*Пулес тус парган. Тигирде чылтыстар нидирелисметкеннер*». Тоозылганы: «*Андаг сагыстар кирип-сыгып хайынысчатханнар Сагдайның пазында*». Ол текстти тикси узурибизерге (темазы, он сагызы, хыгырыгычының коңнине теелчеткени, матырының омазы, тилин хоос ондайлары, пудизи, стили).

Романда аймах-пасха хылыхтыг хакас ипчилерниң омалары хоосталча. Олар мал хадарчалар, кип-азах, одик тикчелер,

теер истепчелер, мелей, тоннар хоостапчалар, палаларына-
нар паза апсахтарынанар сағыссырапчалар.

Ідök чир-чайааннаң палгалыстыра хоосталчалар Дом-
наның, Кнайның омалары. Көзидімнерні текстте таап, хоос
ондайларын чарыдарға.

Домнаның омазында хакас ипчинің піріктірілген хоос
омазы көзиділче. Аның иб аразында итчеткен нимелері
хоостыра посха көп нимее үгренип аларға чарир:

«Ипчі, кругының паан оң азаана кизіп алып, ізік хыринда
пір пысхағынаң ілін турған хой теерізін круктап сыххан. Иледе
круктап алып, ипчі теерні чабал сапхынаң истеп түскен. Теернің
халған салын сапхынаң истеп салыбызып, хандырларын,
пысхатарын чаза истеглебизіп, ипчі теерні ысха хыс салған.

Хачан пу теерлер сарғалта ыстал парзалар, оларға, ун сүртініп
алып, түктерін тастызар иде сөргедө чозарға килізер. Аның
соонаң пу ипчинің ікі холы оларны изіректир: ікі хыры көп пістіг
иде кирткен хазың ағас оларны, нүң не чили, нымзада кимірер. Че
аның на соонда хыптынаң іненің очары халар.

Хойдаң азырылғаннаң ала теерге көп ниме урунча. Чағлыг,
иттіг сойыл парза, хусхахтарға сохладарға іл ширчелер. Анаң
теерлер пуох осхас ипчилернің холына кірчелер. Пастағызын хол
ла көйбес чылыг суғнаң түктегі чунахты арыда чуупчалар. Тимір
хамыснаң суун сызырчатсалар паза ікі кизи сілікчетселер, таахылыг
теерлернің таахызы азырылча. Анаң, сөөлмекти түрдіріп алып,
кизінің ікі азахтарына нымзада паза көптіре типсетчелер. Хачан
сілдең көк хара теерлер хазарта көптіріл парзалар, палаты сүртіліп,
ачытчалар. Палаты теернің салын онча күн сығытча, чызытча, че
анаң изерістіре крук, сапхы, ыс, изірек тоғынчалар. Хыптынаң іне
теерлерні тон ит салар алай сапог түрейі, алай хысхы ыстан, алай
ба пөрік-мелей».

Пу паза пасха даа тексттер хоостыра авторның этнограф
полчатханынаңар чоохтазыг апарарға хайди даа кирек.

Агаа хоза, Домна ипчилерге тікчеткен пөріктерденер чоох
апарарға. Хакас ипчилері өнетін чайғы пөріктер киспечен-
нер. Онағы күннерде ситсе алай хыл плат тартынчаңнар,
үлүкүннерде — торғыны. Хысхы пөрік платтың тастына
киспеченер.

Ирге парған паза улуғлан парған ипчилер хысхызын хапчых пөрік кичеңнер. Ол хамностың теерізінең тегілекті тігілчен. Хыриларын аймах хоостарнаң сығлачаңнар. Тигейінде тана алай ба чалама хаптырылчан. Андағ пөрік тоннаң паза сигедекнең хада ипчі кізінің үлүкүнде, тойда алай ибiрiглерде, поэрахта чазанчаң киби полған. Хыс кізее андағ пөрік кизерге чарадылбачан.

Агаа хоза, тойда хара алай хызыл тұлғүнің теерізінең тігілген тұлғү пөрік кичеңнер. Ұстү торғынаң алай парчаанаң чабылчан.

Ирге парчатхан хыс тойда тағайах кичең. Аның хырилары теернең тігілчен, кисті — бархатнаң алай плисенен, андох тоғыс тана хазалчан. Ұстү, тізең, парчаанаң алай торғынаң чабылчан. Тигейінде тана хазалчан.

Хакас кибірі хоостыра, пөрікті холда ибiрерге чарабачаң — пазың айланчых пол парар. Аны стол үстүне салбачаң — талааның чідір саларзың. Пөрікке паспачаң паза аны тешклебечең — пазың ағырыбызар. Пөрікті хадыл, үстү үстүне кизерге чарабас — ікі хати ирге парарзың алай ба ипчі аларзың, ан. пасх.

Орыс алай пасха даа чоннарның пасха кичең пөріктерінең тиңнестірерге чарир. Олғаннар хоос хоостаңаң уроктарда оларнаң танысчалар. Ұгретче хоза материалны оларныоң методика көзидіглерінең алып аларға чарадылча.

Андағох, ічезіне төйі, иптіг хылыхтығ паза тудыныстығ, ус, тоғысха күс Кнай. Аның тастындағы сілиин, істіндегі иптіг хылиин автор фольклорның пользиинан хоостапча. Ол тиңнестіріглерні, метафораны, эпитеттерні текстте табарға. Кнай поэзының хынызын тахпах-сарыннар пастыра читірче.

Автор романда ідөк Мариктің хайынчах ондайлығ өсчетенің, наа төріпчеткен хынызын тілнің хоос ондайларынаң көзітче.

Арина Петровна, ыраххы аалзар киліп, хакас чоннаң ынағлазып, поэзының пілізін чонға читірче. Аның омазында автор хакас аалларында тоғынған пастағы орыс үгретчилернің піріктірілген омазын хоостап салған. Полған на аалда андағ үгретчилер пар полғаннар, аннаңар үгрет-

чәе ол нимелерденер хоза чоох апарарға кирек. К. М. Патачаковтың «Наа чуртас үчүн» книгазында андаг үгретчилерденер чоох парох.

Романда хакас ипчилерниң омаларын тиңнестирзе, Онистің хылыгы пасхазына төйи нимес. Ол поэзияның сағызын іле сығарча паза ир кизилернең тиң тудынча, иптіг тахтаптача. Орыстарнаң ынағлазып, көп нимес үгретче паза оларны үгретче. Арина Петровнаа школа азарға полысча. Өткін сөстернең Хапың ирепчинің читпес сариларын күлкее тартча. Ол кизектерни текет хоостыра хығырарға кирек.

Хапыңның ипчизине автор хынминчатханын нинченинче хати «*талтайта тур салган*» сөстернең тузаланчатханында таныхтирға чарир. Аның ахсынаң даа хулахха хынии чох истілчеткен сөстер сыхча:

«Полысха пу чон прайзы сыхпаан одыр. Апах хаты чоғилох», — чоохтанча Хапың хаты Тапчы, азахтарын талтайта пас салган тура, ипчи чонны чохтанып, мал чохтаан чили.

«Пок, пу чонны нименең тығысхлаң полчан, прай аалға нима чидер?» — Хапыңа айланча хаты, пазын тырбанча.

Чалчы даа ипчилер наа чуртассар пасха харахнаң көр сыхханнар. «Сарыг суғның ханы» полчатхан Ату даа, хасхыларны тутхлапчатханда, агаа хысхырған: «Орнын пілнзін, тееннер!» Кизидең не полза хорығып, Ату пу күнге читіре пір дее кизе тапсабаан полған. Ам пу соғын чүстіг нимес тапсаанда, анзы, Атуның сөзіне пастырып, одыр салған. Өрінібіскен ол поэзияның пастағы ла үни сыхханға.

Иди чалчы чон наа чуртассар пастағы хаалаг итче.

Сабистің омазын үгретчилер хайди паалапчатханнарын сағыстарынаң үлессіннер. Урокта талазыг апарарға чарир. Аны Тоёңның омазынаң тиңнестіргерге (тастындағы көрімнерін, итчеткен киректерін, істіндегі сағыстарын).

Тоёңнаң Адаяхты (М. Е. Кильчичаков. «Хулғалар») тиңнестір көрерге (олар ікөлең пай палалары, чуртасха хайди хайчалар).

Оңның нимес персонажтарның аразында Пычон, іки чуртас чуртап парчатхан кизі, поэзия холда пик тудын пілче.

Чох-чоостарның аразында улуғ хыйға кизи полча, че олох туста Губенковнаң хада туюх кизе тӱй полыбысча.

Аның прай итчеткен киректери, чоннаң паза Хапыңның сӱбрезинең чоохтасханы, ипчилерзер хайчатханы, ибинең истіндеги нимелери, поэна паза улгее хынчатхан ачын, хорғыстығ ыырчының омазын чарытча. Пу адалған хылиина тексттең кӱзидимнер табарға, аннаңар ӱнетин искириг тимнирге.

Хапың поэнының тузында кизи кӱзи пазынчатхан пай полған. Ол пик чурт-хазаалығ, маллығ пай тӱп кӱзидилче, че олох туста хортых, харам, алаамдыр сарилары иле сығызып одырча. Аның пир нимези дее тикке парбинча. Сағамғы туста мындағ халын чурттығ кизилер пик чуртапчалар. Хол-азах пос салғаннары уян чуртапчалар. Пӱӱнги кӱнде кӱстенчик фермерлер чонға тоғыс таапчалар. Пу сурығча олғаннар постарының кӱризин читирзиннер.

Аалны кӱдирерине хайдағ проект тимнирге чарир? Мындағ сурығларча чоохтазығ апарарға:

1) Хапың осхас кизилерни пӱӱнги кӱнниң хараанаң кӱр кӱринең.

2) Аалдағы чонның чуртазын чахсыландырар хайдағ чол кӱрчезер?

3) Хапың поэны кӱстенгенинең пайаан ма? Сағамғы туста ол хайди чуртирчых? Сағыстарыңнаң улезиңер.

Сеерге хан улгӱзи тузында ах офицер полған. Наа чуртасха уғаа тың хыртыстанып, пир дее нимее айабин, кӱрезиг апарча. Газетада сыххан материалны паза пасха даа литератураны тuzаланып, Хыйлағның иткен киректери хоостыра Сеергенең тиңнестир кӱринең.

Харбинка — наа улгӱдең тоғыр кӱресчеткен ах офицер. Ол кӱйтик, хазыр, хорғыстығ ыырчы.

Аларчон хам, чонның хамға киртинчезенең тuzаланып, наа чуртасха харығ полча. Пӱӱнги кӱнде хамнар пар ба? Олардаңар нима чоохтирчыхсар?

Романда чир-чайаанның омазы Хакас чиринең кӱринең, чонның чуртазын тирең чарыдарға полысча. Кӱзидимге

алза, автор Чобат сугның омазы хоостыра аалның чуртазындағы алызығларны көзітче, аннаңар аның көрімін тирең чарыдарға күстенче. Авторның «*Чалбах тигейнің паарына, харачхай уйазы чили, чапсын парған улуг кизек аал, тастынаң көрзең, угаа амыр, ынаг пілдірче*» тіп сөстерні аалдағы амыр, ынаг чуртас тастынаң на іди пілдірче, че сынында мында килкім алызығлар полчатханын киречілепче.

Автор Чобат сугның омазын чарыдарға хайдаг хоос оңдайларнаң тузаланчатханына көзідімнер пирерге.

Ідök Сағдайның Ағбан кискенін хоостаанын, Домнанаң Кнайның наңмырлығ хараада хой арачылаанын, Чымыр хайаның, Хызыл көлнің көрімнері хоостыра чонның чуртазын чарытчатханын киречілирге.

Н. Г. Доможаковтың «Браххы аалда» романы — хакас чонның чуртазының энциклопедиязы» тіп орта паалалча. Андаг сағысты киречілепчеткен көзідімнерні тексттең табарға кирек.

Романның тілі угаа пай. Агаа чарыдып, реферат пастырарға.

Н. Доможаков, матырларның омазын чир-чайааннаң палғалыстыра хоостап, аймах хоос оңдайларнаң тузаланча: авторның чооғынаң, пик палғалыстығ сөс пірігізінен, матырларның постарынаңар чоохтарынаң, пір кізінің чооғынаң (монологнаң), ікі кізі тіл алысханынаң, иргілен парған сөстернең, орыс, диалект сөстерінең, сөспектернең, метафоранаң, тиңестіріглернең, тахпахтарнаң.

Прай пу хоос оңдайларны таныхтап, ідök тексттең көзідімнерні олғаннар табарға киректер.

Романда учурапчатхан хай піресе соматическай пик палғалыстығ сөс пірігістерні орыс тіліне тілбестирге: *харах-хулах чох* (быстро, сломя голову), *тіл-аас чох* (молчаливый), *чир хулах* (всеслышащий), *азахха кірчелер* (выздоровливать), *істі кōйедір* (завидовать), *тіл пілізерге* (находит общий язык), *тіл алын полбин* (ничего не смог сказать), *тілін тударға* (затыкать рот), *тілі тарт парған* (онеметь от неожиданности), *тілін пик замокта* (не проболтаться), ан. пасх.

Произвeдeниeнiң тiлiнeцeр учебниктe чарыдыл парған.

Ағаа хоза, авторның стилын танирға ўгредерге. Роман мындаг чоохтагнаң тоозылча: *«Халын кибектиг туюх **нымыр-ха осхас** аал настагызын на сызыхталган осхас пiлдiрген»*.

Авторның тiлiнде нымырханаң тиңнестiрчеткенi поэзиясында учурапча: «Кўн чахайахтары» кибелiсте (*«Кўн чахайахтар нымырха сариин пўк ўстўнде чайыбысхан»*), *«Пўкте»* (*«Нымырха сариинаң кўн порчолары...»*).

Хакас литературазында паза Н. Доможаковтың чайаачызында «Ыраххы аалда» романы пўзик паалалғаны учебникте пирiлген. Романның жанры тўрeенi прай хакас литературазының паза авторның чайаачызы пўзик ос парғанын киречилепче. «Ыраххы аалда» роман, орыс паза пасха даа тiллeрнeң сығып, тилекейге тарап парған, киноға суурылған. Ол тархында полған хорылыстарны, чонның чуртазын, кибiрлерiн сын кўзiтче.

Роман хоостыра критиктер, наука тоғынчылары iсте-зiглeр апарғаннар, ам даа андаг тоғыстарны узарадарға кирек. Пўўнгi дeе кўнде роман чуртаста позының кирек-сiнiзiн чiдiрбeен.

Валентина Гавриловна Шулбаева

В. Г. Шулбаеваның чуртас чолынаңар паза чайаачызынаңар учебникте пирiл парған.

Идўк «Ах тасхыл» альманахтарда, «Инесай» журналда, газеталарда сыххан тоғыстарын паза хай пiрeе пьесаларын (ўгретчи кўргенинeң) тиксi кўрибiзeрге чарир. Кўп тус хоратпас ўчўн, ўгренчилeрге азынада пiрeр тоғыстанар искiрiг тимнирге пирiбiзeрге.

Программада кўрил парған пьесаларның тематиказын, ўн сурығларын, сағызын, пўдiзiн, хоос оңдайларын тирeң ўзўрeрге. Уламох чаксы полар, хачан олғаннар, ол спектакльларны сценада кўрiп, толдыра ўзўрiг итселeр. Ын чоохты кiзiнiң чаксы хылиин (нравственной) таптапчатхан сурығлар ибiрe апарарға.

«Сын мүүзі» ойында полған на кізінің омазы чир-чайаанға хайғаны хоостыра үзүрлче. Автор чир-чайаанның омазына тиктең не хайығ салбинча.

Кічигдең сыгара аны төрсең Чыланньг аалында сіліг тайға, арығ кии ибірген. Ол аның сілиин не хоостабинча, че хығырығчының алнында улуг ағырсымньг сурығ турғысча: «Хайди чир-чайаанның сілиин мыннаң мындар хайраллап аларға?»

Автор пу пьесаны тайғаның ондайын чахсы пілчеткен, аны аарлапчатхан кізее, ағазына, чарытча. Ол сағысха кирче: «Ағам төрсең чиріне хынған, аарлаан, хайраллаан. Ол удаа мындағ сөстер чоохтачан: «Позыцның чиріңні хайралла. Піс көшпис, а ол пір ле».

Аның ағазы, аңчы даа полза, аңнарны атпачаң. Соох тустарда оларны азырачаң. Апсах, үрир тузы чит килгенде, тасхар сурынған. Тайғазар хыныснаң көрің, сырайы чарып сыххан, харахтары чылтырап сыхханнар. Ол іди теен: «Минің тайғам, мин сині өтіре чөр салғам. Син мині азыраазың. Алғыс сағаа синің сыйыхтарың үчүн, харанмаан үчүн. Чыланньг суу хура тартпазын, аңнар тайғада синмезін, күн чылытсын». Палаларынзар айланып, чоохтанған: «Хайраллаңар, минің палаларым, пу чирні. Ол пір».

Драматург ағазының чоохтаанын ундутпаан, аннаңар пьесада учурапчатхан наа оманы тайғаның көрімінен палғалыстыра көзітче.

Пьеса тайғаның сіліг көрімінең пасталча. Тайғаның пайы, андағы хайа паза Талнай апсахтың чурты пірік парғанға төөй. Аның сілиинецер прай матырлар чоох-тасчалар. Ол сөстерні текст хоостыра киречілирге.

Көзидімге алза, *Талнай апсах, палығлат салған кии-гічексер көрің, тіпче: «Чир-чайаан суг чох өліг, тайға — аң чох». Айкан тіпче: «Тайғаның сарыны — киик». Аны паарсах азырапча Азария.* Иди автор чир-чайаанның омазын тайғадағы аңнарда, хустарда, оттарда, палыхтарда, ағастарда көрче.

Талнай им оттарны чахсы таныпча, Милайны, настойка идіп, имнепче. Мааганың тізі ағырыбысханда, ағаа аба чаан пирче. Че прайзы ла пір тиксі ол ис-пайға хайбинча.

Аны Айканның чооғы киречілепче: *«Өөр хусты көр салзаң, тудын полбинчазың. Көстеп, атлачазың, атлачазың. Түскені түсче, учухханы учухча. Угаа хыныг спорт ол».*

Апсах агаа хазырланча: «Тайга ээзі чох хазаа нимес».

Журналист Карим Петрович ол сілігні сомға суурча, че Талнай апсах аннаң сурынча: *«Син пас, хайди тайганы үретчелер. Мындаг полган ма пу чирлер он чыл мының алһында? Көрчезің узур салган агастарны? Нимее? Төрт чыл чадып, чызыпчалар».*

Тайганы леспромхозтың устағчылары үретче, аны Талнай сизінче: *«Олар осхас устағчыларға план кирек, пазох рекорд турғызарынаңар ла сағынчалар».*

Ол аның хорапчатханын на сизінминче, ідөк аның сілиин оңнапчатхан кізі: *«Парааңар, тайгамны көзіт пирзем, ундуп саларзар Палтус... Палтустарыңны (ол Прибалтиканы іди адапча)».*

Сыыннарын ат салғаннарында, ол ылғапча. Сизіктіг апсах кииктерге хыл урчатхан кізіні піл салча. Апсах тайғада прай нимее ачынча.

Астай Пиксеновна, ыраххы чирдең киліп, позының төреен чиріне өрінче паза орта чоохтапча: *«Пас чөріп алдым көк тайгача, тосханча тынып алдым арыг киинең. Ам өл тее парзам, хомзынмассым».* Тайганың сілии, ибіркінің көрімі, апсахтың турачағындағы чоохтар кізілернің хылиин чахсы саринзар алыстырчатханға төөй. Олар постарынаңар, чуртастағы орыннаңар, нимее кізі чуртапчатханнаңар сағынчатхан осхастар.

Іди пасха даа көзідімнер пастыра Талнай апсахтың омазын пьесадағы пасха матырларның көрізінең тиңнес-тірерге чарир. Олар чи чир-чайаанга хайди хайчалар? Аны пасха произведениелернің омаларынаң тиңнес-тірерге.

В. Майнашевтің **«Маага»** поэмазында ідөк прай чуртазын тайганаң палғалыстыр салған Маага ипчі тіпче: *«Хара кічідгең тайгада өскем, пір күн дее чара полбаам нооза».*

Критик А. Л. Кошелева **«Сыын мүүзі»** пьесадаңар пасча: *«Талнай апсах көр полбинча, хайди кізілер чир-чайаанны өдірчеткеннерін».*

Пьесада чир-чайаанны хайраллачаң сурыҕ өөнi полча. Автор сағыссырапча: *«Хайраллап поларбыс на чирiбiстi, арачылап халарбыс на чоныбысты?»*

Орыс тiллiг критиктер М. Е. Кильчичаковтың «Абалыҕ хол» пьесазын паза В. Г. Шулбаеваның «Сыын мўўзiн» «жемчужина драматургии» тiпчелер.

Пасха пьесаларнаң тинцестiрерге. «Абалыҕ холда» тайҕада кiзiлер тоҕынчалар, аң-хусты ўретчелер, итсе, хусхацахтарның уйазын арачылапчалар.

А. А. Кызласова пасча: «Аҕаста кiзi худы. Узырыбыс чиит аҕасты — палаң ўреп парар. Ўредiбiс тайҕаң — ўреп парар тiлiң. Ўредiбiс чирiң — чох пол парар чоның». Пу сiстер В. Шулбаеваның пьесазының өөн сағызын киречiлепчелер.

Пьесада чонның кибiрлерiне, хоос тiлiне хайыҕ айландыраҕа. Олар өөнiнде Талнай аҕаның чооҕындалар. Кiзiдiмге алза: *«Пойли сал оларны — тайҕаны сыбыр парыбызарлар», «Кўннiң оң полза, тайҕада аң чох полар», «Чир илбек — тайҕа таргынах».*

Аның чооҕында чонның хыйҕа сағызы, пай тiлi. Иди апсах, «худай алҕаан чирде» тайҕаны хайраллап, аның оңдайларында чуртап парча, аннаңар чир-чайаан узах час пирче.

Талнай апсахтыҕоң омазы хоостыра кибiрлернең танысчабыс. *«Аңнап пар килген кiзее удур ойлабинчалар»* теениң сизiнчебiс: аар-пеер чiр килген кiзее удур ойлабачаң, талаан полбас. Апсах «аба» тiбинче, чазыттыҕ чоохтанча: «улуҕ аң».

Пу пьесаның тiлi уҕаа хоос, пай, аннаңар ўгренчiлер постары аймах кiзiдiмнер табарлар. Оларны хоостыра автор чир-чайаанның пўўнгi кўнде хорапчатханын, аннаңар аны хайраллираҕа хыҕырчатханын сизiнерлер.

В. Шулбаева **«Сарналбаан сарын»** драмада хакас чонының Илбек Ада чаа тузында тылда, матыр тоҕынып, кiп сидiктернi тобырып, чинiс тударҕа полысханнарын кiзiтче. Нинче дее чыл иртип парза, чаа темазы кiзiнiң чуртазында, литературада аҕырсымныҕ сурыҕ полып турар.

Пьесаның өөн сурии — кизи паза чаа. Драматург «улуф учуғысха сыгып пастаан» тоғызында полған на оманы тирен чарытча.

Өөн матырның омазынаң аалдағы чонның чуртазын, тылдағы сымдах істенізін, чааның омазын, нравственной сурығларны пьесаның пай тілін палғалыстыра үзүрерге. Опристің иңніне көп аар-чүк артылған (Каскар чаада чат халған, ибде хызычаа үреп парған). Прай ол аар чобағларны тобырып, чуртирға күс алынып, аның хылии улам на тыыпча, ікінчі тынызы кір парған осхас.

Авторның хайиин тартча өөн матырның істіндегі хылии, сағынчатхан сағызы, көңні, хонығынаң халған ипчینیң тудынчатханы, кизілернең чоохтас пілчеткені, өкіс чуртазын тоғыста, чон аразында ундударға харасчатханы.

Чааның хорғыстығ күннері хачанох ирт парғаннар, че Оприс ізенісең чуртапча. Наа ла пасталчатхан чиит чуртастың тамырлары үзіл парған, аннаңар ол тіпче: *«Сарыным минің сарналбаан. Прай ниме минің пар, а часка чоғыл. Хақан тоозылар ол сахтас, хачан? О, чаа магаа хачан даа тоозылбас. Хақан даа! Хақан даа!»* Пу сөстер пьесаның адын чарытчалар.

Пасха даа аалдағы кизілер ідөк ізенісең чуртааннар. Оларның хылыхтарын, көрістерін, сағыстарын, тудыныстарын, итчеткен киректерін тиңнестірерге. Аалдағы чонның омазы пастыра чааның чабал хырин чарыдып, автор чааға тоғыр турар үн сығарча.

Валентина Шулбаеваның пу чайаачы тоғыстары үр чылларға пазыл парған. Театрда турғысса, олар ідөк ноо даа тухса угаа килістіре полар.

Валерий Гаврилович Майнашев

В. Г. Майнашевтің чуртас чолынаңар паза чайаачызынаңар учебникте пиріл парған. Ол төрееннең поэт поларға чайалған кизи тізе, саба полбас. Валера институтта үгренткенде, арғыстары аны хыныстаңар (чиит тустың өөн сурии ол полчатпас па) пірее кибеліс пас пирерге сурын-

чаңнар. Сах андох ол, сағыс таа хабынмин, поэтының кибелістерін хығыр сыхчаң, көбізін Есенинни хығырарға хынчаң.

Вера Андреевна Орешкова, Валераның пичезі, аның олған тузынаңар сағысха кирче:

— Сөбіреде піс төртөлең полғабыс: Зина пичем, мин, Иван паза Валера туңмаларым. Пичемнең хада Романова фамилиялығ чөрчеңміс, пабабыс орыс кізі полған. Ічем Игір холда аттар фермазында чиит тайларны хадарчаң. Пу туста ол Майнашев кізее ирге парыбысхан. Күскүзін, ас кизілчеткенде, ічем нинче-де ле айлығ палазын тоғысха хада ал чөрген. Палазын поомнар аразында сал салчаң одыр. Поомнарны хаңаалығ тарт парыбыссалар, ічем палазын таппин халчаң. Ибіре чазы ла нооза. Аны прай бригаданаң тілеп чөрчеңміс тічең. Ұртүнде асты саапчатханда, кічіг пала улуғ суулахха узуп полбинча тіп, аны сызыр аразында артыс салчаң полтыр. Мында даа паланы пазох ла таппин халчаң одыр, сызырны тарт парыбысхан соонаң чізе. Анаң туңмамны мағаа алдыртхан. Ол туста культетан аалдаң төрт километр ырах чазыда турған полар. Иртенөк турып, тон кизіп алып, мин кічіг паланы, хойныма суғып, ічемзер азырарға апарчаңмын...

А Валера Ах хол аалда өскен. Аалдағы школаны тоозыбызып, Уйбатта үгреткен. Соонаң Ағбанда 19, анаң 10 школаларда үгреткен. Пуох туста кибелістерін пасчаң полған. Суворовтаңар кибелізін көрібізіп, аны институтсар экзаменнер чох алып алғаннар. Валера сын нимес фамилияны ал чөрген. Ол паспорт алчатханда, мин ағаа сын фамилиязына кіріп аларға чөп пиргем. Че ол Майнашев пазынған. Аның пабазы Гаврил (Хоха) Казачинов полған. Ұрсең харындазым ічеме аннаң чуртирға пирбиндір.

Ол төрсең чиріне, Ах хол аалына, тың хынчаң. Истіг ине чиріне поғдархачаң...

Поэт Валерий Майнашев — Ах холның, прай Хакас чирінің, хакас чоңының поғдархазы паза саблығ кізісі. Саблығ поэттің ады, аалның тархынын пайыдып, чазапча.

Хынчатхан хазың ағазынанар пазып, Валерий Майнашев чонының паарсазын, удурлир-үдезер ондайын сағысха кирген полар.

*Ыраххы чолга Ах холдаң сыхсамох,
Ол, мині үдезіп, хол саап турча.
Хатап төреен чирімзер айланзамох,
Иң пурнада ол мині удурлапча.*

Поэттің аймах кибелістерін пирилген план хоостыра үзүрерге чарир:

1. Кибелісті өтіг хығырары.
2. Пілдізі алай пілдізі чох сөстерні чарыдары.
3. Авторның чир-чайааннаң, чуртаснаң палғалызы.
4. Пүдізін көрері (строфа, хаталыс, рефрен, хайдағ чоох чардыхтары пар, тараңхай, тараңхай нимес айланыс).
5. Лирикалығ матырларның омазы (пар полза).
6. Хайдағ тустағы иділістернең тузаланғаны?
7. Олаңай алай хадыл чоохтағлардаң пүткені.
8. Пасха поэттің кибелізіне чағын полчатханы.

Лирика — ол көг, аның өөн сари — кізінің көңніне теелчеткені. Лирикалығ произведениені пасха даа планча үзүрерге чарир.

1. Теманы таллааны. (Ноғадаңар поэт ол теманы таллап алған?)
2. Авторның өөн көңнін таныхтиры. (Поэттің хайдағ көңні паза пөгіннері пу теманы пазарына ағылған?)
3. Теманы үзүрчетсе, лирикалығ матырның көңні алысханын чарытханы.
4. Поэт лирикалығ матырның көңнін читіреткені (ритм, пауза, чоллар пүткені хоостыра).
5. Өөн сағызы.
6. Лирикалығ произведениенің пазылған паза пүўнгі тустағы тузазы. Аның үгреділіг ондайы.
7. Паалағ.

Ұзүріге поэттің аймах кибелістерін аларға чарир. Андағ ондайнаң, олғаннар авторның стилин сизінерге көнігерлер.

Көзідімге Н. Доможаковтың паза В. Майнашевтің «Наңмыр», «Халсарығ», «Кўн чахайахтары» аттығ кибелістерін аларға. Оларны, авторларын таныхтабин, мультимедиа пастыра хығырарға, анаң мындағ чахығлар пирерге:

1. Кибелістернің авторларын адап пиріңер. Ноғаданар іди сағынчазар?
2. Төй сариларын көзідіңер.
3. Пасха сариларын киречілеп пиріңер.
4. Хайдағ хоостар сірерге көрінче?
5. Хайдағ ўннер истілче?
6. Хайдағ чыстар чыстанча?

Стиль саринаң пасхалалчатханын көзітсе, мындағ салтарларға килчебіс: Н. Доможаковтың тілінде удаа тузаланчатхан сөстерні пасха-пасха кибелістерінде сизінчебіс. Көзідімге, «Наңмыр», «Чайғы» кибелістерде — *«алтын»*; «Көгілбей чазы», «Пүк» — *«порчо тағайахтығ хыс палалар»*, *«кўн порчолары»*.

В. Майнашевтің тілінде кізі көңнін чарытчатхан сөстерні таапчабыс («Пүкте» — *«О, хайдағ чарых полған пу кўнде»*, «Наңмыр» — *«Эк, наңмыр, наңмыр, наңмырах...»*), «Чирімнің чызы» — *«О, хайди чыстанча харағат»*).

Поэттің чайаачызында ічезіне чарыдылған кибелістерні хазыңның омазынаң палғалыстыра ўзүрерге. В. Майнашев, аймах өңнернең хоостап, оттарнаң, айланыстарнаң тузаланып, іченің паза хазыңның омаларын төйлепче.

Поэттің көрізінен, іченің омазы — ол чир-сууның чардығы. Хазыңнаңар пасчатса, іче кізінің омазы хада ла чарыдылча.

В. Майнашев, С. Есенин чіли, кибелістерінде ічезінзер пічктернең айланча. Пу поэттернің кибелістерінде «хазың паза іче» — олар прай чохсы нименің пастағчылары. Тиктең нимес піс поэзыбыстың чирін Ине чирі тіпчебіс. Ічезіне хыныс — ол тирең, хачанға даа чітпес хыныс. Сах андағ хыныснаң поэт хазыңнарға хынча. Поэт ноо даа нимені: хайдағ даа чобағны, өріністі десе — поэзының чүреенче, істі-паарынча иртірче. Ол туста хайди даа ічезінзер, чир-суундағы хазыңнарзар айланча. Иди пу омаларны чайап, С. Есенин

чили, сағамғы хакас поэзиясына пічік-кибеліс алай айланыс-кибеліс кирген.

Пу ікі ома пірік парғаннар. Аны киречілепче **«Ирбен от»** кибелістегі сөстер:

*Кўн алтында нинче чуртап,
Мин пілдім пір ле нимені:
Іцені таппассың хатап
Паза төреен чиріңні.*

Хайди даа полза, поэт хачан даа сағызынаң пу омаларнаң хада, аннаңар аар сурығ поэзына турғысча:

*Чагдаплача ол чыллар,
Мин чахсы пілінчем анзын:
Хачан саңай парыбыссар —
Сірер чох хайди поларбын?*

Төө чирінең сыххан Г. Кичеевтің хазыңнарынаң тиңнес-тіреге. Г. Кичеев **«Хоостап саларбын»** кибелісте пасча:

*Хайди ах хазыңнар чоохтасчалар,
Піс ікөлең не чили.*

В. Майнашевтің **«Ічемнің хазыңы»** кибелісте учурапчабыс:

*Хайди ічемнең хада ырлачаңзың,
Ікі өөре ле чили.*

Г. Кичеевтің кибелізінде мындағ чоллар:

*Мин дее көрчем, хайди орай күскүде
Чилге айаг чох чалаастатча хазыңнар.*

В. Майнашевтің ідөк хоосталча:

«Күскү хазың ачыг чилге чалаастатча».

Андағ даа полза, олар саңай төөй ниместер. Мында пасха сарин сизінерге чарир. Г. Кичеевтің күскү хазыңнары пілдізі чох олаңай ла чилге чалаастатчалар. В. Майнашевтің күскү хазыңнары, тізең, хайдағ-да кізі сыдасчаа чох күстіг чилге чайхатчалар. Андағох хазыр чил поэттің көннін пулғапчатханға төөй. Аны пу сөстер киречілепчелер:

*Аның даа үңүн хара пазым
Күннің састарын тоолатча.*

Пу поэттер хазыңны хыстарға төөй көрчелер.

*Көзенек алнында тіріг хазың
Алтын сүрместерін сайанган.*

(В. Майнашев. «Күскү хазың»)

*Часхы хазыңнар танга,
Хыстар чили, сарнасчалар.*

(Г. Кичеев. «Хазың»)

В. Майнашевтің поэзиясында хазыңнар омаларында хыныс, өрініс ле көзиділбинче, ідök хомзыныс үні истілче. «Күскү арагазы» кибелісте исчебіс:

*Минің чүреemde
Ылгапчалар хазыңнар.*

Г. Кичеевтің «Күскү» кибелізінде хығырчабыс:

*Кізілөрök чили, ылгасчалар
Пөзік хазыңнар.*

В. Майнашевтің хоос омаларын, сөстөрін Г. Кичеев поэзиясында узаратча. Поэт, хазыңның омазын хоостапчатса, хоос, пай тілнең тузаланча:

*Поэттернің туңмазы, ах хазың,
Тайга чонының настагы хынызы.*

Автор пу тинчестірігнен көзітче, хайди чирінің иң сіліг агазы — хазың — көп поэттерге чайаачы ус поларға полысча. Оларға күс пиріп, сағыс-көңнілерін, істі-паарларын, хыныстарын, хомзыныстарын хығырыгчының алнында азарға полысчалар.

Ідök мындаг тинчестіріглер учурапчалар:

*«Ічем минің хырал парган,
Синің дее сазың сайах»;*

*«Минің чўрегім — кўскў хазың»;
«Көгле, хазың, хайдаг даа күнде,
Таң алны Сузы чили көрін тур»;
«Ах харлар чили, чаапча хазыңнар»;
«Адайымнаң хада пу тагларда
Чөрчебіс піс, парчабыс андар,
Хайда оттап чөрче ах холларда
Ах пишлер осхас хазыңнар».*

В. Майнашев, тиңнестіріглердең пасха, олицетворение, эпитет, метафораларнаң тuzаланып, хазыңның омазында прай кізінің хылиин, тудынчатхан ондайын, сағынчатхан сағызын чарытча. Аны пу сөстер киречілепчелер:

*«Көгленче хазың»;
«Амыр чочир ол, анаң сірлебизер
Чўрекке ханы харах чазынаң»;
«Мин парчам, минің алнымда хазыңнар,
Харны хахтаныбызып, чўгўрче»;
«Минің чўреемде ылгапчалар хазыңнар»;
«Чалгыс ах хазыңас,
Тілленіп, сыхтапча»;
«Браххы пўк ўстўнде
Хазың ылгапча», ан. пасх.*

Илбек поэттің чир-чайааннаңар, ол санда хазыңнаңар, чўрек көөрестіг пасхан сөстерін хығырза, поэтының аалындағы хазыңнар харах алнында турыбысча... Иди олғаннар сағыс-көңілерін тирең чарытсыннар.

ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫН ТИКСІ ХАТИРЫНА ТЕСТТЕР

I-гы вариант

1. «Ыраххы аалда» романны орыс тіліне тілбестеен
а) В. Преловский
б) Г. Сысолятин
в) М. Чебодаев
2. Хайдаг произведениеде пу сарын толдырылча?
*Кі хусхацах тогасча,
Прай чоң көрче.
Хара харахтыг,
Хара ханаттыг...*
а) «Сайалбаан сүрместер»
б) «Пай тирек»
в) «Чуртас чолларынча»
3. Хайдаг сөс иртіріл парған?
«Чуртаста андаг чолыцахтар чоғыл. Астыхпас үчүн кизилер... сағын таап алганнар».
а) сарыннар
б) сөспектер
в) кибірлер
4. Хайдаг произведениеде тағлар сарынынаңар чоохталча?
а) «Ээліг сында»
б) «Тағ хызы»
в) «Пай тирек»
5. Хайдаг матырның тастындағы көрімі?
«Ипчи, ниме-де сахтаан чили, харахтарын сыгырайта тудып, пірігіс парған, күнге күрең иде ооп парған кірбіктер өтіре харапчатхан. Ниме харапча пу, күнге харалта көй парған сырайлыг ипчи?»
а) Оприс
б) Хызапыйа
в) Домна
6. М. Баиновтың хайдаг кибелізінде мындаг чоллар пар?
«Ай алысча, чылысча чыллар. Мин өс паргам, сині час алча».
а) «Ічем»
б) «Прон көлі»
в) «Уучама»

7. М. Баиновтың произведение-
зінде ынархасты таныхтапчат-
хан хоос ома
- а) кўрген
б) ах хазың
в) хусхун
8. М. Баинов хайдаг произведе-
ниеденер пасхан: *«Пис поэбыс-
тың аалыбыстың омазын, поэ-
быстың олган тузын пу поэмада,
сын көріндесте ле чили,
көріп танычаңмыс».*
- а) «Анымчох»
б) «Галина»
в) «Терпектерге мўне»
9. М. Баиновтың романтизм
ондайлығ поэмазы
- а) «Таң Солбанында
тоғазығ»
б) «Густарча чорых
чөргені»
в) «Көөленістенер көг»
10. С. Чарковтың чайаачызында
өөн жанр
- а) улуғ чоох
б) чоох
в) роман
11. «Кўргенніг чазы» произведе-
ниенің жанры
- а) чоох
б) очерк
в) статья
12. Хайдаг матырдаңар пазылча?
*«Төреең-өскен чирінең іди пір ле
чарылып, ол пу синге теере, агбах
от чили, пулуң-салыңнарча чилге
хаптыр чөрче».*
- а) Икен
б) Мартил
в) Тодис
13. «Азыр чолда» чоохта чылның
хайдаг тузы хоосталча?
- а) часхы
б) чайғы
в) күскү
14. «Анымчох» поэманың жанр
көрімі
- а) кееркестіг
б) хазалчых
в) тархынның

15. Хайдаг тиңнестіріг иртіріл парған?
«Сирток апсах, иб аразында пас чөріп, ... чіли, тайагынаң пірде андар, пірде мындар улап, «аны піди турғызыңар, мыны піди идиңер» тіп, чөр турган».
- а) аарлығ албыға тудып алған чіли
 б) улуғ чааға тимнен чөрген генерал чіли
 в) ідістіг араға кир килген чіли
16. К. Нербышевтің төрөөн аалы
- а) Кічіг Нонып
 б) Хызыл хара суғ
 в) Улуғ Арбыйт
17. «Көгім Хорымнарда» роман нинче чылда чарыхха сыххан?
- а) 1983 ч.
 б) 1990 ч.
 в) 1993 ч.
18. «Хорлаңа хара суғ» чоохтың өөн темазы
- а) Илбек Ада чаа
 б) істеніс
 в) көөленіс
19. «Көгім Хорымнарда» романны автор кемге чарытхан?
- а) ічезіне
 б) ипчизіне
 в) үгретчизіне
20. Хайдаг произведениеден алылған кизек?
«Соох, тадылыг, ап-арыг суг. Аны сагаа им тіп чоохтачаң полгам».
- а) «Ады чох солдат»
 б) «Тас Ирбен»
 в) «Хорлаңа хара суғ»
21. Хайдаг произведениедегі матырлар?
Кабрүс, Соломей, Көстігес
- а) «Тас Ирбен»
 б) «Көгім Хорымнарда»
 в) «Хорлаңа хара суғ»
22. «Сарналбаан сарын» ойынның жанр көрімі
- а) күлкістіг ойын
 б) чобағлығ ойын
 в) кееркестіг ойын

23. «Сарналбаан сарын» ойын кемге чарыдылған?
 а) пабазына
 б) ўгретчизіне
 в) М. Кильчичаковха
24. Хайдағ матырның сөстері?
*«Пілчем, тіріг нимес ол, алтабас
 миниң иркінімні. А позым олох
 сағытчам. Хақан тоозылар ол
 сахтас, хақан?»*
 а) Оприс
 б) Кайда
 в) Манит
25. «Сыын мўўзі» ойынның хыбызы
 а) киикті ат салғаны
 б) сыыннарны ат салғаны
 в) Азарияның городсар
 парыбысханы
26. В. Шулбаеваның хайдағ ойыны мындағ көрімнең пасталча?
*«Ибіре тағлар. Ырахта ах
 тасхыл көрінче. Холда, суг
 хазында, чалғыс тура».*
 а) «Сыын мўўзі»
 б) «Сарналбаан сарын»
 в) «Чуртас салғағында»
27. В. Шулбаеваның төрсен аалы
 а) Аңчул
 б) Пыдырах
 в) Чыланнығ
28. Хайдағ сөс иртіріл парған?
*«Ирбен ызы, ирбен ызы —
 Төреен чирімнің...»*
 а) чызы
 б) күзі
 в) тузы
29. Хайдағ сөс иртіріл парған?
*«Иди хомыс хахпа, оолғым,
 Хомыс ўні полқаң...»*
 а) суғни
 б) тағни
 в) чонни
30. Поэт кемнеңер пасхан?
*«Хакас чирі ундубас хақан даа
 аны — ол піске пастағы чарых
 сус полған».*
 а) Н. Доможаковтаңар
 б) В. Кобяковтаңар
 в) Н. Катановтаңар

II-чі вариант

1. «Ыраххы аалда» роман хоостыра хайдаг хоос фильм суурылган?
а) «Последний год Беркута»
б) «Не ставьте лешему капкан»
в) «Потомок белого барса»
2. М. Туранның орыс тілінең сыххан пастағы произведениезі
а) «Пай тирек»
б) «Сайалбаан сүрместер»
в) «Чуртас чолларынча»
3. Хайдаг сөс иртіріл парған?
«Орай иирлерде, ах ... плат идіне тартынып, кемні-де сагып турыбысча абахайлар».
а) пулутты
б) чазыны
в) тубанны
4. «Пай тирек» улуг чоохтың өөн темазы
а) наа үлгү үчүн күрезіг
б) істеніс
в) көөленіс
5. Хайдаг матырның тастындағы көрөмі?
«Чалбах чарынныг, хызыл арах састыг, андагох хойыг көміскеліг. Хара харахтарында сала даа чой ниме чогул».
а) Камзар
б) Ағоол
в) Сорай
6. М. Баиновтың хайдаг кибелі-зінде мындаг чоллар пар?
«Хақан-да ырлаан магаа ырлар Ханымнаң минің хада ойласча».
а) «Ічем»
б) «Талай»
в) «Уучама»
7. М. Баиновтың халғанчы произведениезі
а) «Көөленістеңер көг»
б) «Хан Төңіс»
в) «Тустарча чорых чөргені»

8. Хайдаг поэмада алыптыг
нымахты ысчатханнанар
чоохталча?
- а) «Таң Солбанында
тоғазығ»
б) «Көөленістеңер көг»
в) «Тустарча чорых
чөргені»
9. И. Костяков паза В. Майнашев
хайдаг төөй адалчатхан
произведениелер пас салғаннар?
- а) «Аң чолларынча»
б) «Чатхан»
в) «Маага»
10. Хайдаг суғдаңар А. П. Чехов
піді пасхан: «...*Позының чиит
күзін хайдар идерін пілбин-
четкен, артых күстіг төреен
алып*»?
- а) Ким
б) Ағбан
в) Лена
11. Хайдаг произведениеден
алылған үзік?
*«Июль күні өтіг ізіткен. Тимір
тазып хасчатхан оймахтаң
хости төңде ноңных чистектері
хара көк харахтарынаң
мондылыс турғаннар».*
- а) «Азыр чолда»
б) «Абазанаң ікі
тоғазығ»
в) «Кимнің хазында»
12. Иртіріл парған сөсті табыңар:
*«Залға кірдің — хара харах,
... көгенек».*
- а) хара
б) көк
в) ах
13. Кемнің тастындағы көрімі?
*«Көріндеске көрініп, чайаазына
читіре узун кичегезін сайап, хатап
ипти үрін турған. Көріндестең,
«иптігің ме?» теен чіли, күлімзі-
реп, хыйга харахтар көрчеткен».*
- А) Крепин
б) Көгіл
в) Ньюра
14. М. Чебодаевтің төреен аалы
- а) Кічіг Нонып
б) Киндірліг пилтірі
в) Хызыл хара суғ

15. Иван, Нюра, Хызарай — хайдаға) «Азыр чолда»
произведениениң матырлары? б) «Крепин»
в) «Күргенниг чазы»
16. «Көгім Хорымнарда» романың
өөн темазы а) наа хоных үчүн күрезиг
б) чаа тузы
в) аалдағы істеніс
17. «Көгім Хорымнарда» романда
Хызапыйа Софоновнаның пичезі а) Паачан
б) Сарыг Пазычах
в) Хызи
18. «Көгім Хорымнарда» кем
Тасхацах харах тiп солалығ
полған? а) Көстігес
б) Сакис
в) Ягор
19. «Көгім Хорымнарда» романдағы
киректер хайдағ чылларда
пасталчалар? а) 1890 ч.
б) 1900 ч.
в) 1920 ч.
20. «Хорлаңа хара суғ» чоохтың
өөн темазы а) чаа
б) істеніс
в) көөленіс
21. Хайдағ произведениеден
алылған кизек? а) «Ады чох солдат»
б) «Палығлығ хас»
в) «Ыраххы нанчы»
*«Пазох пазым көдіріп, көрібіссем,
чалгыс солдат тур салтыр. Танксар
удур айланып турча. Тиспинче,
пушказын хучахтанып, сагыпча».*
22. «Хорлаңа хара суғ» чоохта өөн
матырның өөрезі а) Марика Павловна
б) Лиза
в) Тука
23. Хайдағ ойыннаң алылған
көрім? а) «Сарналбаан сарын»
б) «Сыын мўўзі»
в) «Чуртас салғағында»
«Тура істінде пір дее аарлығ

*нине чогул. Пос иткен стол,
одырчыхтар, хоостап иткен
агас сундух».*

24. Хайдаг матырның сөстөрү?
*Аңдарыл парган агас
хатап өсчең полза,
Көк тайга хоозын чидіrbесчiк,
Чадыбысхан чаачылар
хатап турчаң полза,
Iцелернiң чүрее агырбасчых.*
- а) Иней
б) Оприс
в) Кайда
25. «Сарналбаан сарын» ойында
пу кемнiң сөстөрү?
*Көөленизiм, чобалба син,
Чахайах чирi тунселбес.
Чүрек тамыхан одыбыс
Чазыг танга ус парбас.*
- а) Оприс
б) Каскар
в) Муклай
26. Точкалар орнына матырның
адын таныхтирға.
*Чазы. Анда-мында күргеннер.
От чарии пöзiк күргенге тўсче.
Аныцзар көөлче ... пас килче.
Ол пеер ылгап аларга килген.*
- а) Кайда
б) Паека
в) Оприс
27. «Сарналбаан сарын» ойын
сценада иң пастағызын хачан
турғызылған?
- а) 1975 ч.
б) 1980 ч.
в) 1985 ч.
28. «Сарналбаан сарын» ойын
кемге чарыдылған?
- а) М. Кильчичаковха
б) пабазына
в) үгретчiзiне
29. В. Майнашев пу чолларда
кемнецер пасхан?
- а) И. Костяков
б) М. Кильчичаков

«Сіреп чиитте айдазох полгазар: тахпахчы, пастагы плесет салчаң».

в) В. Угдыжеков

30. В. Майнашевтің хайдағ поэмазынаң алылған чоллар?
«Прайзына часка пүдірбеенде,
Посха ла часка ноо кирек».

а) «Күскү хазың»

б) «Маага»

в) «Чатхан»

III-чі вариант

1. Н. Тиниковтың «Кавристің көглері» улуғ чооғында Карнил Тавит Танбаевке хайдағ туған полча?

а) чистезі

б) чурчузы

в) чесні

2. М. Туранның хайдағ произведе- ниезінде чалаң хыс сүрізер кибірдеңер пазылча?

а) «Камат»

б) «Тиректер»

в) «Пай тирек»

3. Хайдағ сөс иртіріл парған?
«Чагынгы аалларда Чачахтаңар чоох парған, маңат... полар тіп».

а) килін

б) нигеңі

в) абызын

4. Хайдағ матырның тастындағы көрімі?
«Солдат ыстанныг паза гимнастёркалыг... көрерге тарынчахха төдй, кізінең дее чоохтаспинча. Пірее нименең агаа айланза, кізіні азыра харап нандырча. Кем кили тіп, соонзар харахсынзаң, анда кізі дее чоғыл».

а) Камзар

б) Картин

в) Корамас

5. М. Туранның пастағы книгазы

а) «Пай тирек»

б) «Сайалбаан сүрместер»

в) «Чуртас чолларынча»

6. М. Баинов кемнеңер пасхан?
*«Иліг чыллар насталчатханда,
хакас литературазында чапсых,
чиит үн истіле түскен».*
- а) М. Чебодаевтенер
б) М. Тураннаңар
в) К. Нербышевтенер
7. М. Баиновтың хайдағ произведе-
ниезінен алылған чоллар?
*Парас Тазоба хазында
Чатча көөленген чүреенең,
Көк от өскіре чазыда
Көггечең өтіг үнінең.*
- а) «Тустарча чорых
чөргені»
б) «Чазыдаңар сағыстар»
в) «Көөленістенер көг»
8. «Хан Төңіс» произведениенің
жанры
- а) поэма
б) алыптыг ныхах
в) кип-чоох
9. Хайдағ поэттің чоллары?
*Чаган час наңмырның нымзаанаң
Часхаа, хыраа мин чайылим,
Чазап чатханымның хылларын
Чолын нымаамның айныдим.*
- а) И. Котюшевтің
б) М. Чебодаевтің
в) М. Баиновтың
10. Ани, Нюра, Көгіл — хайдағ
произведениедегі матырлар?
- а) «Азыр чолда»
б) «Крепин»
в) «Күргенніг чазы»
11. М. Чебодаевтің чарыхха
сыххан пастағы чыындызы
- а) «Анымчох»
б) «Крепин»
в) «Улуғ чолзар»
12. «Анымчох» поэманың жанр
көрімі
- а) кееркестіг
б) хазалчых
в) чобағлығ
13. Иртірілген сөсті таныхтаңар.
*...хыныс хачан даа чүрееңнең
сыхпин, парча хададаң хада ла
ол тус.*
- а) чарых
б) орай
в) пастағы

14. «Хорлаңа хара суғ» чоохтың көрімі
- а) кееркестіг
б) хазалчых
в) хормачы
15. Көгім Хорымнарда аалның «иң сіліг порчозы»
- а) Сарығ Пазычых
б) Аглона
в) Соломей
16. Хайдағ суғдаңар піди пазылча: «Пугдай синінче көк тазычыхтарны хайнадып, хайа төзінең, тамыр чіли, сыгара сабылча»?
- а) Асхыс
б) Төө
в) Хорлаңа хара суғ
17. «Сарналбаан сарын» ойынның хызызы
- а) Опристің палазы үреені
б) Опристің сыыды
в) Каскар чаадаң айланмааны
18. Хайдағ ойын мындағ көрімнен тоозылча?
«Чайгы айас күн. Чазы, ырах ниместе арыг көрінче. Истілче чўрек тибіредістіг сарын. Ипчілер, иреннер от саапчалар».
- а) «Сарналбаан сарын»
б) «Сыын мүўзі»
в) «Чуртас салғағында»
19. В. Шулбаеваның иң наа ойыны
- а) «Тирең кичігде»
б) «Сакура алчасчатханда»
в) «Чуртас — ол хыныс»
20. Хайдағ матырның тастындағы көрімі?
«Хоос таарлыг, позох хоостап тіккен маймахтыг, халын сўрмезі иңніне толдыра. Аның істіндегі туюх өрінізі наахтарында хызыл пулгах ханнаң тамыла тўскен».
- а) Аглона
б) Соломей
в) Хызи

21. В. Майнашев хайдаг сугданап а) Нин
пасхан? б) Төө
«Хара чыс тайгаларны тобырып, в) Асхыс
Чап-чарых чүстіг ... суг ахча,
Аймах чулаттарнаң кўзін хозып,
Абахай Агбанзар чолын тутча».
22. В. Майнашевтің хайдаг а) «Маага»
поэмазынаң алылған б) «Чатхан»
чоллар? в) «Кўскў хазың»
Минің пайым — чарых кўстіг чирім,
Часкам — чирімнің көглерінде.
23. Хайдаг хоос ондай киректелче? а) тиңнестіріг
...чиит чылларым б) метафора
Чон тайгазы арали ахча. в) метонимия
24. Хайдаг сөс иртіріл парған? а) хызарча
Автобус көрген кізі сырайлары б) сарғалча
кўн кірізінде көгліг... в) чарыпча
25. В. Майнашев пу чолларны а) М. Аршанов
кемге чарытхан? б) К. Самрин
Ол саңайга пирібіскен чиит в) Г. Суворов
позын,
Хара ыстар ысталбазын тіп
таң алнында,
Алтын омалыг Чир-суу ўчўн.
26. В. А. Карамашева хайдаг а) В. Майнашев
поэттеңер піди пасхан? б) А. Кыштымков
«...перевёл на хакасский язык в) Г. Кичеев
разговор тайги и гор, степи
и рек, птиц и животных».

27. В. Шулбаеваның «Сакура алчасчатханда» ойынының өөн сағызы хайдағ сөстерде читірілче?

а) «Минің Сакурам салыхпаан. Ол хақан даа алчазар, пасха харахтарны чапсыдар, пасха чүректі чылыдар».

б) «Чир-чарыхта хыныстаң аарлыг ниме пар — төреен чир-суг».

в) «Иреннернің көңнін чайладарға — ипчі кізінің үлүзі».

28. «Чуртас — ол хыныс» ойынча спектакль хайди адалған?

а) «Хайдадыр ол таң чарии?»

б) «Миннең хада ырыс»

в) «Чуртас — ол хыныс»

29. А. Кызласованың пастағы ойыны

а) «Сас тойы»

б) «Ээліг сында»

в) «Тайғаларның алтын пубайы»

30. Хайдағ ойын мындағ көрімнең пасталча?

«Хақан-да мында улуг аал

полған. Пала-парха, суулазып-

күүлезіп, күр өсчең, амды

сымзырых. Соох ла чил хайнапча,

халған турачактарны аңдара

сабарға харасча».

а) «Ах Пүүр инейнің төлі»

б) «Тағларның алтын пубайы»

в) «Ээліг сында»

Наидырыглар

I-гы вариант: 1б 2а 3в 4а 5в 6в 7б 8а
9в 10б 11б 12а 13б 14а 15б 16б
17а 18в 19б 20в 21б 22в 23б 24а
25б 26а 27в 28а 29б 30в

II-чи вариант: 1а 2б 3в 4а 5б 6в 7б 8а
9в 10а 11б 12в 13а 14б 15б 16а
17б 18а 19а 20в 21а 22б 23б 24а
25б 26в 27а 28в 29б 30а

III-чи вариант: 1б 2в 3а 4в 5б 6а 7в 8б
9в 10б 11в 12а 13в 14а 15б 16в
17б 18а 19в 20б 21а 22в 23б 24а
25в 26а 27б 28а 29б 30в

ТАПТЫРҒАС

Кіріс	3
Хығырары — чайаачы оңдайлығ тоғыс полчатханы	8
Темаларны частар хоостыра ўлестірегі	13
Көзідімге уроктар	28
Чайаачы тоғыстарны методика саринаң ўзўрегі	88
Чайаачыларның чоохтары	111
Алынча писательлернің чайаачызын ўгренері	124
Хакас литературазын тиксі хатирына тесттер	160

Учебно-методическое издание

Боргоякова Мария Петровна, Майнагашева Нина Семёновна, Толмашова Нина Антоновна, Мамышева Надежда Ананьевна

**Методические рекомендации
для учителя
к учебникам «Хакасская литература»
для 5–9 классов общеобразовательных организаций**

На хакасском языке

Ст. методист *Н. А. Толмашова*
Редактор *О. П. Субракова*
Компьютерная вёрстка *Л. Г. Топоевой*

Подписано в печать 25.06.2014. Формат 60x90 1/16. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура Times New Roman Nak. Усл. печ. л. 11,0.
Тираж 300 экз. Заказ № 129

ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство»,
655017, г. Абакан, ул. Щетинкина, 75-18н